

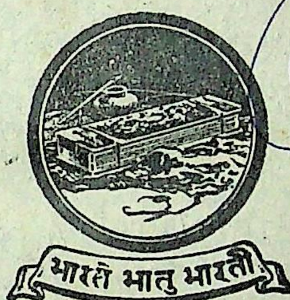
Reg. No. C. 1073.

Vol. XVII, No. 9] ... nuary, 1935.

१८५६ शकीये पौषे ... वर्षस्य ९म-सङ्ख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सहकारिसम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्, श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्

Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

Printed at

CALCUTTA ORIENTAL PRESS

9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষদ্গ্রন্থমালায়াম্

— কলকত্তাস্থ-রাজকীয়-সংস্কৃত-মহাবিদ্যালয়াধ্যাপক—

শ্রীযুক্ত-কালীপদ-তর্কাচার্য্য-

সম্পাদিতা গ্রন্থাঃ

১। **মুক্তিবাদঃ**—গদাধর-ভট্টাচার্য্যবিরচিতঃ, শিবরামকৃতয়া প্রাচীনয়া টীকয়া তর্কাচার্য্যকৃতয়া মুক্তিদীপিকাখ্যয়া টীকয়া বঙ্গভাষাময়েণ তাৎপর্য্য-বিবরণেন সুবিস্তৃতয়া সংস্কৃতভাষাময়-ভূমিকয়া চ সমলঙ্কৃতঃ। ক্রাউন আকৃতিঃ, ২৪২ পৃষ্ঠানি, ১৯২৪, মূল্যম্ ৫৲।

২। **প্রশস্তপাদভাষ্যম্**—জগদীশসূক্তিসহিতম্, তর্কাচার্য্যকৃত-সূক্তিদীপিকা-টীকয়া বঙ্গভাষাময়-ভাষ্যতাৎপর্য্যেণ সুবিস্তৃতয়া সংস্কৃতভাষাময়-ভূমিকয়া বিস্তৃত-বিষয়সূচ্যা চ সমলঙ্কৃতম্। ডিমাই আকৃতিঃ, ২৫০ পৃষ্ঠানি, ১৯২৬, মূল্যম্ ২৲, (সদস্যপক্ষে) ১॥০।

৩। **নলদময়ন্তীয়ম্** (সপ্তাঙ্কনাটকম্)—শ্রীযুক্ত-কালীপদ-তর্কাচার্য্য-বিরচিতম্। ডিমাই আকৃতিঃ, ১৫০ পৃষ্ঠানি, ১৯২৬, মূল্যম্—১।০, (সদস্যপক্ষে) ১৲।

বিদুষামভিমতানি

১। **মং মং শ্রীকামাখ্যানাথ-তর্কবাগীশস্য** - গদাধর-ভট্টাচার্য্যকৃত-নবমুক্তিবাদঃ শিবরাম-কৃত-টীকয়া নব্যনৈয়ায়িকাগ্রণী-শ্রীযুক্ত-কালীপদ-তর্কাচার্য্যকৃতদীপিকয়া চ সহিতঃ সংস্কৃত-পরিষৎ-সংগৃহীতার্থব্যয়েন নিরুক্তপরিষদধ্যক্ষাণামান্তরিকপ্রযত্নেন চ মুদ্রিতো ভূত্বা প্রকাশিতঃ। মুদ্রিত-পুস্তকানেকাংশপর্য্যালোচনেনাপি কশ্চিদ্ ভ্রমপ্রমাদাদিদোষো ন পরিলক্ষিতঃ। অতঃ পরিষৎ-সংগৃহীতার্থব্যয়স্য পরিষদধ্যক্ষাণামান্তরিকপ্রযত্নস্য চ সার্থক্যং বয়মুপলভামহে। দীপিকা-প্রণেতৃ-তর্কাচার্য্যেণ বহূনি তন্ত্রাণি পর্য্যালোচ্য তেভ্যঃ প্রমাণানি সংগৃহ্য চ নবমুক্তিবাদস্য পরিপোষণার্থং তত্র সন্নিবেশিতানি। তস্মাচ্চ শ্রীমান্ তর্কাচার্য্যো ধন্যবাদস্যাশীর্ব্বাদস্য চ সুযোগ্যতমং পাত্রমিতি বয়ং মন্যামহে।

২। **লক্ষ্মণশাস্ত্রিণোদ্রাবিড়স্য**—শ্রীমতা পণ্ডিতপ্রবর-কালীপদ তর্কাচার্য্য-মহাশয়েন গদাধর-ভট্টাচার্য্য-প্রণীতো মুক্তিবাদঃ প্রাচীনয়া শিবরাম টীকয়া সহ সংস্কৃত সাহিত্য-পরিষদ্ব্যয়েন মুদ্রাপিতঃ। তত্র চ তর্কাচার্য্য-

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।
भाव्रालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

January 1935.	१८५६ शकीये पौषे १७श-वर्षस्य ९म-संख्या	Vol. XV No. 9

अगुरुदाही

मुग्धबुद्धिरभूत् कश्चिदाढ्यस्य वणिजः सुतः ।
जगाम स वणिज्यायै कटाहद्वीपमेकदा ।
भाण्डमध्ये च तस्याभून्महानगुरुसञ्चयः ॥
विक्रीतापरभाण्डस्य न तस्यागुरु तत्र तत् ।
कश्चिज्जग्राह तद्वासी जनो वेत्ति न तत्र तत् ॥
काष्ठिकेभ्यस्ततोऽङ्गारान् दृष्ट्वाऽपि क्रीणतो जनान् ।
स कालागुरु दग्ध्वा तदङ्गारानकरोज्जडः ॥
विक्रीयाङ्गारमूल्येन तच्चाऽऽगत्य ततो गृहम् ।
तदेव कौशलं शंसन् स ययौ लोकहास्यताम् ॥

तिलकार्षिकः

कथितोऽगुरुदाह्येष श्रूयतां तिलकार्षिकः ।
बभूव कश्चिद्ग्रामीणो भूतप्रायः कृषीवलः ॥

स कदाचित् तिलान् भृष्टान् भुक्त्वा साधूनवेत्य तान् ।
भृष्टानेवावपद् भूरींस्तादृशोत्पत्तिवाञ्छया ॥
भृष्टेषु तेष्वजातेषु नष्टार्थं तं जनोऽहसत् ॥

अग्निकुम्भः

तिलकार्षिक उक्तोऽसौ जलेऽग्निक्षेपकं शृणु ।
मन्दबुद्धिरभूत् कश्चित् पुमान्निशि स चैकदा ॥
प्रभाते देवतापूजां करिष्यन्नित्यचिन्तयत् ।
उपयुक्तौ मम स्नानधूपाद्यर्थं जलानलौ ॥
स्थापयामि तदेकस्थौ तौ शीघ्रं प्राप्नुयां यथा ॥
इत्यालोच्याम्बुकुम्भान्तः क्षिप्त्वाऽग्निं संविवेश सः ।
प्रातश्च वीक्षते यावद्गतोऽग्निर्नष्टमम्बु च ॥
अङ्गारमलिने तोये दृष्टे तस्याभवन्मुखम् ।
तादृगेव सहासस्य लोकस्याऽऽसीत् पुनः स्मितम् ॥

नासिकारोपणः

श्रुतस्त्वयाऽग्निकुम्भाख्यो नासिकारोपणं शृणु ।
बभूव कश्चित् पुरुषो मूर्खो मूढमतिः क्वचित् ॥
स भार्यां चिपिटघ्राणां गुरुं चोत्तुङ्गनासिकम् ।
दृष्ट्वा तस्य प्रसुप्तस्य नासां छित्त्वाऽग्रहीद् गुरोः ॥
गत्वा च नासिकां छित्त्वा भार्यायास्तामरोपयत् ।
गुरुनासां मुखे तस्या न च तत्रारुरोह सा ।
एवं भार्यागुरू तेन च्छिन्ननासौ कृतावुभौ ।

धनिकपशुपालः

अधुना वनवासी च पशुपालो निशम्यताम् ।
पशुपालो महामुग्धः कोऽप्यासीद्धनवान् वने ।
तस्य धूर्त्ताः समाश्रित्य मित्रत्वे बहवोऽमिलन् ॥
ते तं जगदुराढ्यस्य सुता नगरवासिनः ।

त्वत्कृते याचिताऽस्माभिः सा च पित्रा प्रतिश्रुता ॥
तच्छ्रुत्वा स ददौ तुष्टस्तेभ्योऽर्थं तं च ते पुनः ।
विवाहस्तव सम्पन्न इत्यूचुर्दिवसैर्गतैः ॥
ततः स सुतरां तुष्टस्तेभ्यो भूरि धनं ददौ ।
दिनैश्च तं वदन्ति स्म पुत्रो जातस्तवेति ते ॥
ननन्द तेन सर्वञ्च मूढस्तेभ्यः समर्प्य सः ।
पुत्रं प्रत्युत्सुकोऽस्मीति प्रारोदीचापरेऽहनि ॥
रुदंश्चाऽऽदत्त लोकस्य हासं धूर्त्तैः स वञ्चितः ।
पशुभ्य इव संक्रान्तजडिमा पशुपालकः ॥

अलङ्कारलम्बकः

पशुपालः श्रुतो देव शृणवलङ्कारलम्बकम् ।
ग्राम्यः कश्चित् खनन् भूमिं प्रापालङ्करणं महत् ॥
रात्रौ राजकुलाच्चोरैर्नीत्वा तत्र निवेशितम् ।
यद् गृहीत्वा स तत्रैव भार्यां तेन व्यभूषयत् ॥
बबन्ध मेखलां मूर्ध्नि हारञ्च जघनस्थले ।
नूपुरौ करयोस्तस्याः कर्णयोरपि कङ्कणौ ॥
हसद्भिः ख्यापितं लोकैर्बुद्ध्वा राजा जहार तत् ।
तस्मात् स्वाभरणं तं तु पशुप्रायं मुमोच सः ॥

तूलिकः

उक्तोऽलङ्करणो देव शृणु वच्म्यथ तूलिकम् ।
मूर्खः कश्चित् पुमांस्तूलविक्रयायाऽऽपणं ययौ ।
अशुद्धमिति तत्तस्य न जग्राहात्र कश्चन ।
तावद्ददर्श तत्राग्नौ हेम निष्टप्तशोधितम् ॥
स्वर्णकारेण विक्रीतं गृहीतं ग्राहकेण च ।
तद् दृष्ट्वाऽपि स तत्तूलमिच्छञ्छोधयितुं जडः ॥
अग्नौ चिक्षेप दग्धे च तस्मिँल्लोको जहास तम् ।

खर्जूरीच्छेदकः

श्रुतोऽयं तूलिको देव खर्जूरीछेदकं शृणु ॥
केचिन्मूर्खाः समाहूय न्ययोज्यन्ताधिकारिभिः ।
ग्राम्या राजकुलादिष्टं खर्जूरानयनं प्रति ॥
ते दृष्ट्वैकां सुखग्राह्यां खर्जूरपतितां स्वतः ।
खर्जूरीं तत्र खर्जूरीः सर्वा ग्रामे स्वकेऽच्छिनत् ॥
पतितास्ताश्च कलिताशेषखर्जूरसञ्चयाः ।
उत्थाप्य रोपयामासुर्न चैषां सिद्ध्यति स्म तत् ॥
ततश्चाऽऽनीतखर्जूरा आदृता नो पर्णेन ते ।
खर्जूरीछेदनं बुद्ध्वा राज्ञा प्रत्युत दण्डिताः ॥

निधानदर्शी

उक्तः खर्जूरहासोऽयं निध्यालोकनमुच्यते ।
निधानदर्शी केनापि कोऽप्याजह्रे महीभुजा ॥
मा गात् क्वापि पलाय्यायमिति राजकुमन्त्रिणा ।
नेत्रे तस्योदपाट्येतां निधानस्थानदर्शिनः ॥
भूलक्षणान्यपश्यन्तं गतावप्यगतौ समम् ।
अन्धं दृष्ट्वा च तं मन्त्री स जडो जहसे जनैः ॥

लवणाशी

निधानालोकनं श्रुत्वा श्रूयतां लवणाशनम् ।
बभूव गह्वरो ग्रामवासी कोऽपि जडः पुमान् ॥
स मित्रेण गृहं जातु नीतो नगरवासिना ।
भोजितो लवणास्वादून्यन्नानि व्यञ्जनानि च ॥
केनेयं स्वादुताऽन्नादेरित्यपृच्छत् स गह्वरः ॥
प्राधान्याल्लवणेनेति तेनोचे सुहृदा तदा ॥
तदेव तर्हि भोक्तव्यमित्युक्त्वा लवणस्य सः ।
पिष्टस्य मुष्टिमादाय प्रक्षिप्याभक्षयन्मुखे ॥

तच्चूर्णं तस्य दुर्बुद्धेरोष्ठौ श्मश्रूणि चालिपत् ।
हसतस्तु जनस्यात्र मुखं धवलतां ययौ ॥

गोदोहकः

लवणाशी श्रुतो देव त्वया गोदोहकं शृणु ।
ग्राम्यः कश्चिदभून्मुग्धो गौरेका तस्य चाभवत् ॥
सा च तस्यान्वहं धेनुः पयः पलशतं ददौ ।
कदाचिच्चाभवत्तस्य प्रत्यासन्नः किलोत्सवः ॥
एकवारं ग्रहीष्यामि पयोऽस्याः प्राज्यमुत्सवे ।
इति मूर्खः स नैवैतां मासमात्रं दुदोह गाम् ॥
प्राप्तोत्सवश्च यावत्तां दोग्धि तावत् पयोऽखिलम् ।
तत्तस्याश्छिन्नमच्छिन्नं लोकस्य हसितं त्वभूत् ॥
श्रुतो गोदोहको मूर्खः श्रूयतामपराविमौ ।
खलतिस्ताम्रकुम्भाभशिराः कश्चित् पुमानभूत् ॥
वृक्षमूलोपविष्टं तं तरुणः कश्चिदैक्षत ।
आगतोऽत्र कपित्थानि गृहीत्वा क्षुधितं पथा ॥
स कपित्थेन तत्तस्य क्रीडयाऽताडयच्छिरः ।
खलतिः सोऽपि तत् सेहे न तस्योवाच किञ्चन ॥
ततोऽन्यैः क्रमशः सर्वैः स कपित्थैरताडयत् ।
शिरस्तस्य स चातिष्ठत्तूष्णीं रक्ते स्रवत्यपि ॥
स च निष्फलतारुण्यकृतक्रीडाविचूर्णितैः ।
विना कपित्थैः क्षुत्क्रान्तो ययौ मूर्खयुवा ततः ॥
कपित्थैः स्वादुभिः किं न सहे घातानिति ब्रुवन् ।
स खल्वाटो गलद्रक्तशिरा मूर्खो ययौ गृहम् ॥
मूर्खसाम्राज्यबद्धेन पट्टेनेव वृतं शिरः ।
रक्तेन तस्य तद्दृष्ट्वा हसति स्म न तत्र कः ॥
एवं देवोपहास्यत्वं लोके गच्छन्त्यबुद्धयः ।

लभन्ते नार्थसिद्धिञ्च पूज्यन्ते तु सुबुद्धयः ॥
निष्प्रज्ञास्त्ववसीदन्ति लोकोपहसिताः सदा ।

मूर्खभृत्यः

तथा च जडधीर्भृत्यो बभूवाऽऽढ्यस्य कस्यचित् ॥
सोऽजानन्नपि तस्याङ्गे जानामीत्यभिमानतः ।
स्फारं ददौ मौर्ख्यबलात् प्रभोस्त्वचमपाटयत् ॥
ततस्तेन परित्यक्तः स्वामिनाऽवससाद सः ।
अजानानो हठात् कुर्वन् प्राज्ञमानी विनश्यति ॥

रिक्थविभागिनौ भ्रातरौ

इदञ्च श्रूयतामन्यन्मालवे भ्रातरावुभौ ।
विप्रावभूतामद्वैधं तयोः पित्र्यमभूद्धनम् ॥
विभज्यमाने चार्थेऽस्मिन्न्यूनाधिकविवादिनौ ।
स्थेयीकृत उपाध्यायश्छान्दसस्तावभाषत ॥
वस्तु वस्तु समे द्वे द्वे अर्धे कृत्वा विभज्यताम् ।
युवाभ्यां येन नैव स्यान्न्यूनाधिककृतः कलिः ॥
तच्छ्रुत्वा वेश्मशय्यादि भाण्डं सर्वं पशूनपि ।
एकमेकं द्विधा कृत्वा मूढौ विभजतः स्म तौ ॥
एका दासी तयोरासीत् साऽपि ताभ्यां द्विधा कृता ।
तद् बुद्ध्वा दण्डितौ राज्ञा सर्वस्वं तावुभावपि ॥
द्वौ लोकौ नाशयन्त्येवं मूर्खा मूर्खोपदेशतः ।
तस्मान्मूर्खान्न सेवेत प्राज्ञः सेवेत पण्डितान् ॥

असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः

असन्तोषोऽपि दोषाय तथा चेदं निशम्यताम् ।
आसन् प्रव्राजकाः केचिद् भिक्षासन्तोषपीवराः ॥
तान् दृष्ट्वा पुरुषाः केचिदन्योन्यं सुहृदोऽब्रुवन् ।
अहो भिक्षाशिनोऽप्येते पीनाः प्रव्राजका इति ॥

एकस्तेषु ततोऽवादीत् कौतुकं दर्शयामि वः ।
अहं कृशीकरोम्येतान् भुञ्जानानपि पूर्ववत् ॥
इत्युक्त्वा स निमन्त्र्यैतान् क्रमात् प्रव्राजकान् गृहे ।
एकाहं भोजयामास षड्रसाहारमुत्तमम् ॥
तेऽथ मूर्खास्तदास्वादं स्मरन्तो भैक्षभोजनम् ।
न तथाऽभिलषन्ति स्म तेन दुर्बलतां ययुः ॥
ततः प्रदर्श्य सुहृदां दृष्ट्वा तत्सन्निधौ च तान् ।
प्रव्राजकांस्तदाहारदायी स पुरुषोऽब्रवीत् ॥
तदा भैक्षेण सन्तुष्टा हृष्टपुष्टा इमेऽभवन् ।
अधुना तदसन्तोषाद्दुःखाद्दुर्बलतां गताः ॥
तस्मात् प्राज्ञः सुखं वाञ्छन् सन्तोषे स्थापयेन्मनः ।
लोकद्वयेऽप्यसन्तोषो दुःसहाश्रान्तदुःखदः ॥
इति तेनानुशिष्टास्ते सुहृदो दुष्कृतास्पदम् ।
असन्तोषं जहुः कस्य सत्सङ्गो न भवेच्छुभः ॥

सुवर्णमुग्धः

अयं सुवर्णमुग्धश्च देवेदार्नी निशम्यताम् ।
पुमान् कश्चिज्जलं पातुं तडागमगमद् युवा ॥
स जडोऽनोकहस्थस्य स्वर्णचूडस्य पक्षिणः ।
सुवर्णवर्णं तत्राम्भस्यपश्यत् प्रतिबिम्बकम् ॥
सुवर्णमिति मत्वा तद् ग्रहीतुं प्रविवेश तम् ।
तडागं न च तत् प्राप दृष्टनष्टं चले जले ॥
आरुह्याऽऽरुह्य च जले स तत् पश्यन् प्रविश्य तत् ।
पुनः पुनस्तडागाम्भो जिघृक्षुर्नाप किञ्चन ॥
पिताऽथ स्वेन दृष्टोऽथ पृष्टो निन्ये गृहं जडः ।
तां दृष्ट्वा प्रतिमां तोये खगं विद्राव्य बोधितः ॥

निर्विमर्शा मृषाज्ञानैर्मुह्यन्त्येवमबुद्धयः ।
उपहास्याः परेषाञ्च शोच्याः स्वेषां भवन्ति च ॥
अयं चान्यो महामूर्खवृत्तान्तोऽत्र निशम्यताम् ।
कस्याप्युष्ट्रोऽवसन्नोऽभूद् भारेण वणिजोऽध्वनि ॥
स भृत्यानब्रवीत् कञ्चिदुष्ट्रं गत्वाऽन्यमानये ।
क्रीत्वाऽहं योऽस्य करभस्यार्धं भारादितो हरेत् ॥
मेघागमे यथा वस्त्रपेटास्वेतासु न स्पृशेत् ।
अम्भश्चर्माणि युष्माभिस्तथा कार्यमिह स्थितैः ॥
इत्युष्ट्रपार्श्वेऽवस्थाप्य भृत्यांस्तस्मिंस्ततो गते ।
वणिज्यकस्मादुन्नम्य प्रारेभे वर्षितुं घनः ॥
इति नः स्वामिना प्रोक्तमित्यालोच्याथ ते जडाः ।
कृष्ट्वा वस्त्राणि पेटाभ्यस्तैस्ते तान्यभ्यवेष्टयन् ।
चर्माणि तेन वस्त्राणि विनेशुस्तेन वारिणा ॥
पापाः किमत्र सकलो वस्त्रौघो नाशितोऽम्भसा ।
इत्यागतोऽथ स वणिक् क्रुद्धो भृत्यानभाषत ॥
त्वयैवाऽऽदिष्टमुदकात् पेटाचर्माभिरक्षणम् ।
दोषस्तत्र च कोऽस्माकमिति तेऽपि तमभ्यधुः ॥
चर्मस्वार्द्रेषु नश्यन्ति वस्त्राणीति मयोदितम् ।
वस्त्राणामेव रक्षार्थमुक्तं वो न तु चर्मणाम् ॥
इत्युक्त्वा चान्यकरभन्यस्तभारो वणिक् ततः ।
स गत्वा स्वगृहं भृत्यान् सर्वस्वं तानदण्डयत् ॥
एवमज्ञातहृदया मूर्खाः कृत्वा विपर्ययम् ।
घ्नन्ति स्वार्थं परार्थञ्च तादृग् ददति चोत्तरम् ॥

अपूपभोजी

अयं चापूपिकामुग्धः संक्षेपेण निशम्यताम् ।
क्रीणाति स्माध्वगः कश्चित् पणेनाष्टावपूपकान् ।

तेषां च यावत् षड् भुङ्क्ते तावन्मेने न तृप्तताम् ।
सप्तमेनाथ भुक्तेन तृप्तिस्तस्योदपद्यत ॥
ततश्चक्रन्द स जडो मुषितोऽस्मि न किं मया ।
एष एवाऽऽदितो भुक्तोऽपूपो येनास्मि तर्पितः ॥
नाशिताः किं वृथैवान्ये मया हस्ते न किं कृताः ।
इति शोचन् क्रमात्तृप्तिमजानन्नहसे जनैः ॥

द्वाररक्षकः

कश्चिद्दासो हि वणिजा मूर्खः केनाप्यभण्यत ।
रक्षेस्त्वं विपणीद्वारं क्षणं गेहं विशाम्यहम् ॥
इत्युक्तवति याते ऽस्मिन् वणिजि द्वारपट्टकम् ।
विपणीतो गृहीत्वांऽसे दासो द्रष्टुमगान्नटम् ॥
आगच्छंश्च ततो दृष्ट्वा वणिजा तेन भर्त्सितः ।
त्वदुक्तं रक्षितं द्वारं मयेदमिति सोऽब्रवीत् ॥
इत्यनर्थाय शब्दैकपरोऽतात्पर्यविज्जडः ।
एवंच्च महिषीमुग्धमपूर्वं शृणुताधुना ॥

वाचोयुक्तिपटुमहिषभक्षकः

कस्यचिन्महिषः कैश्चिद् ग्राम्यैर्ग्रामस्य बाह्यतः ।
नीत्वा वटतलं भिल्लवाटे व्यापाद्य भक्षितः ॥
तेन गत्वाऽथ विज्ञप्तो महिषस्वामिना नृपः ।
ग्राम्यानानाययामास स तान् महिषभक्षकान् ॥
तत्समक्षं स राजाग्रे महिषस्वाम्यभाषत ।
तडागनिकटे देव नीत्वा वटतरोरधः ॥
एभिर्मे महिषो हत्वा भक्षितः पश्यतो जडैः ।
तच्छ्रुत्वाऽन्येषु तेष्वेको वृद्धमूर्खोऽब्रवीदिदम् ॥
तडाग एव नास्त्यस्मिन् ग्रामे न च वटः क्वचित् ।
मिथ्या वक्त्ययेष महिषः क्व हतो भक्षितोऽस्य वा ॥

श्रुत्वैतन्महिषस्वामी सोऽब्रवीन्नास्ति किं वटः ।
तडागश्च स पूर्वस्यां दिशि ग्रामस्य तस्य वः ॥
अष्टम्याञ्च स युष्माभिर्भक्षितो महिषोऽत्र मे ।
इत्युक्तस्तेन स पुनर्वृद्धमूर्खोऽब्रवीदिदम् ॥
पूर्वा दिगेव नास्त्यस्मद्ग्रामे नाप्यष्टमी तिथिः ।
एतच्छ्रुत्वा हसन् राजा तमाहोत्साहयञ्जडम् ॥
त्वं सत्यवादी नासत्यं किञ्चिद् वदसि तन्मम ।
सत्यं ब्रूहि स युष्माभिः किं भुक्तो महिषो न वा ॥
एतच्छ्रुत्वा जडोऽवादीन्मृते पितरि वत्सरैः ।
त्रिभिर्जातोऽस्मि तेनैव शिक्षितोऽस्म्युक्तिपाटवम् ॥
तदसत्यं महाराज न कदाचिद् वदाम्यहम् ।
भुक्तोऽस्य महिषोऽस्माभिरन्यद् वक्ति मृषा ह्यसौ ॥
श्रुत्वैतत् सानुगो राजा हासं रोद्धुं स नाशकत् ।
निर्यात्य महिषं तस्य तांश्च ग्राम्यानदण्डयत् ॥
इत्यगुह्यं निगूहन्ते गुह्यं प्रकटयन्ति च ।
मौर्ख्याभिमानेनादातुं मूर्खाः प्रत्ययमात्मनि ॥

चक्रवाकः

कश्चिद्दरिद्रं गृहिणी चण्डी मूर्खमभाषत ।
प्रातः पितृगृहे यास्याम्युत्सवेऽस्मि निमन्त्रिता ॥
तत्त्वयोत्पलमालैका नानीता चेत् कुतोऽपि मे ।
तन्न भार्याऽस्मि ते नापि भर्त्ता मम भवानिति ॥
ततस्तदर्थं रात्रौ स राजकीयसरो ययौ ।
तत् प्रविष्टश्च कोऽसीति दृष्ट्वाऽपृच्छ्यत रक्षकैः ॥
चक्राह्वोऽस्मीति च वदन् बद्ध्वा नीतः प्रगे स तैः ।
राजाग्रे पृच्छ्यमानश्च चक्रवाकरुतं व्यधात् ॥

ततः स राज्ञा कथितः स्वयं पृष्टोऽनुबन्धतः ।
मूर्खः कथितवृत्तान्तो मुक्तो दीनो दयालुना ॥

मूर्खभिषक्

कश्चिच्च मूढधीर्वैद्यः केनाप्यूचे द्विजन्मना ।
ककुदं मम पुत्रस्य कुब्जस्याभ्यन्तरं नय ॥
एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद् वैद्यो दश देहि पणान् मम ।
ददामि ते दशगुणान् साधयामि न चेदिदम् ॥
एवं कृत्वा पणं तस्माद् गृहीत्वा तान् पणान् द्विजात् ।
स तं स्वेदादिभिः कुब्जमरुजत् केवलं भिषक् ॥
न चाशकत् स्पष्टयितुं ददौ दशगुणान् पणान् ।
को हि कुब्जमृजूकर्तुं शक्नुयादिह मानुषम् ॥
हासायैवमशक्यार्थप्रतिज्ञानविकत्थनम् ।
तदीदृशैर्मूढमार्गैः सञ्चरेत न बुद्धिमान् ॥

आढ्यगान्धर्विकौ

कश्चिद्गान्धर्विकेणाऽऽढ्यो गीतवाद्येन तोषितः ।
भाण्डागारिकमाहूय तत्समक्षमभाषत ॥
देहि गान्धर्विकायास्मै द्वे सहस्रे पणानिति ।
एवं करोमीत्युक्त्वा च स भाण्डागारिको ययौ ॥
गान्धर्विकोऽथ गत्वा तान् पणांस्तस्मादयाचत ।
न चास्मै स्थितसंविज्ञान् पणान् भाण्डारिको ददौ ॥
अथाऽऽढ्यस्तेन विज्ञप्तस्तत्कृते वैणिकेन सः ।
उवाच किं त्वया दत्तं येन प्रतिददानि ते ॥
वीणावाद्येन मे क्षिप्रं त्वया श्रुतिसुखं कृतम् ।
तथैव दानवाक्येन कृतं क्षिप्रं मयाऽपि ते ॥
तच्छ्रुत्वा विहताशोऽपि हसित्वा वैणिको ययौ ।
कीनाशोक्त्याऽनया किं न हासो ग्रावृणोऽपि जायते ॥

शिष्यद्वयम्

भीतशिष्यद्वयं चेदं देवेदानीं निशम्यताम् ।
गुरोः कस्याप्यभूतां द्वौ शिष्यावन्योन्यमत्सरौ ।
तयोरेको गुरोस्तस्य दक्षिणं पादमन्वहम् ।
अभ्यञ्जन् क्षालयामास वामं पादं तथेतरः ।
दक्षिणाभ्यञ्जके जातु ग्रामं संप्रेषिते गुरुः ।
अभ्यक्तवामपादं तं द्वितीयं शिष्यमभ्यधात् ॥
त्वमेव दक्षिणं पादमभ्यज्य क्षालयाद्य मे ।
श्रुत्वैतन्मूर्खशिष्योऽसौ गुरुं स्वैरमभाषत ॥
प्रतिपक्षस्य सम्बन्धी न पादोऽभ्यञ्ज्य एष मे ।
एवमुक्तवतश्चास्य निर्बन्धं सोऽकरोद्गुरुः ॥
ततो विपक्ष-तच्छिष्यरोषादादाय तस्य तम् ।
गुरोः शिष्यः स चरणं बलाद् ग्राव्णा च भग्नवान् ॥
मुक्ताक्रन्दे गुरौ तस्मिन् कुशिष्योऽन्यैः प्रविश्य सः ।
ताड्यमानः सशोकेन गुरुणा तेन मोचितः ॥
अन्येद्युः सोऽपरः शिष्यः प्राप्तो ग्रामाद् विलोक्य ताम् ।
अङ्घ्रिपीडां गुरोः पृष्टवृत्तान्तः प्रज्वलन् क्रुधा ॥
नाहं भनज्मि किं पादं तस्य सम्बन्धिनं द्विषः ।
इत्याकृष्य द्वितीयाङ्घ्रिं गुरोस्तस्य बभञ्ज सः ॥
ततोऽत्र ताड्यमानोऽन्यैरपि भग्नोभयाङ्घ्रिणा ।
गुरुणा तेन कृपया दुःशिष्यः सोऽप्यमोच्यत ॥
सर्वद्वेष्योपहास्यौ तौ शिष्यौ द्वौ ययतुस्ततः ।
गुरुश्च स्वक्षमाश्लाघ्यः स्वस्थः सोऽप्यभवत् क्रमात् ॥
एवमन्योन्यविद्विष्टौ मूर्खः परिजनः प्रभो ।
स्वामिनोऽर्थं निहन्त्येव न चाऽऽत्महितमश्नुते ॥

द्विशिराः सर्पः

अयं च द्विशिरःसर्पवृत्तान्तोऽप्यवधार्यताम् ।
कस्याप्यहेर्द्वे शिरसी अभूतामग्रपुच्छयोः ॥
पौच्छं शिरस्त्वभूदन्धं चक्षुष्मत् प्रकृतं पुनः ।
अहं मुख्यमहं मुख्यमित्यासीदाग्रहस्तयोः ।
सर्पस्तु प्रकृतेनैव मुखेन विचचार सः ।
एकदाऽस्य शिरः पौच्छं मार्गे कष्टमवाप तत् ॥
वेष्टयित्वा दृढं तच्च सर्पस्यास्यारुणद् गतिम् ।
ततस्तद्बलवन्मेने स सर्पोऽग्रशिरोजयि ॥
तेनैव चान्धेन ततः स मुखेन भ्रमन्नहिः ।
अवटेऽग्नौ परिभ्रष्टो मार्गादृष्टेरदह्यत ॥
एवं गुणस्य येऽल्पस्य बहवो नान्तरं विदुः ।
ते हीनगुणसङ्गेन मूढा यान्ति पराभवम् ॥

तण्डुलभक्षकः

इमं च शृणुतेदानीं भौतं तण्डुलभक्षकम् ।
अगात् कश्चित् पुमान् मूर्खः प्रथमं श्वाशुरं गृहम् ॥
स तत्र तण्डुलान् श्वश्र्वा पाकार्थं स्थापितान् सितान् ।
दृष्ट्वा भक्षयितुं तेषां मुष्टिं प्राक्षिपदानने ॥
तत्क्षणादागतायां च श्वश्र्वां मूर्खः स तण्डुलान् ।
नाशक्तान् निगिरितुं न चाप्युद्गिरितुं ह्रिया ॥
तत्पीनोच्छूनगल्लं च निरालापमवेक्ष्य तम् ।
तद्रोगशङ्कयाहूय तच्छ्वश्रूः पतिमानयत् ॥
सोऽप्यालोक्य निनायाऽऽशु वैद्यं वैद्योऽप्यपाटयत्
शोफशङ्की हनुं तस्य मूढस्याऽऽक्रम्य मस्तकम् ॥
निर्ययुर्लोकहासेन समं तस्य च तण्डुलाः ।
इत्यकार्यं करोत्यज्ञो न च जानाति गूहितुम् ॥

गर्दभदोहनम्

केचिच्च दारका मूर्खा दृष्टदोहा गवादिषु ।
गर्दभं प्राप्य संरुध्य दोग्धुमारेभिरे रसात् ॥
कश्चिद् दोह कश्चिच्च क्षीरकुण्डमधारयत् ।
अहंप्रथमिकाऽन्येषां पयः पातुमवर्तत ॥
न च ते लेभिरे क्षीरं कुर्वन्तोऽपि परिश्रमम् ।
अवस्तुनि कृतक्लेशो मूर्खो यात्यवहास्यताम् ॥

मूर्खः पुत्रः

कश्चिच्च देव मूर्खोऽभूद्विप्रपुत्रः पिता च तम् ।
सायं जगाद गन्तव्यो ग्रामः पुत्र त्वया प्रगे ॥
श्रुत्वेत्यपृष्ट्वा कार्यं तं पितरं प्रातरेव सः ।
गत्वा वृथैव तं ग्रामं सायमागात् कृतश्रमः ॥
ग्रामं गत्वाऽहमायात इत्याह पितरं च सः ।
गते त्वयि न किं सिद्धमिति चाह स तत्पिता ॥
तदेति निरभिप्रायचेष्टितो लोकहास्यताम् ।
मूर्खोऽनुभवति क्लेशं न कार्यं कुरुते पुनः ॥
अप्रेक्षापूर्वकारी च निन्द्यतेऽवद्यकृत् क्षणात् ।

लोमशः फलभक्षकः

तथा च कुत्रचित् कश्चिज्जडबुद्धिरभूत् पुमान् ॥
तस्य देशान्तरं जातु गच्छतोऽन्वागतः सुतः ।
अटव्यां वासिते सार्थे विवेश विहरन् वनम् ॥
पाटितो मर्कटैः सोऽत्र कृच्छ्राज्जीवन्नुपेत्य तम् ।
ऋक्षानभिज्ञः पितरं पृच्छन्तमवदज्जडः ॥
वनेऽस्मि पाटितः कैश्चिल्लोमशैः फलभक्षिभिः ।
तच्छ्रुत्वा क्रोधकृष्टासिस्तत्पिता तद्वनं ययौ ॥

दृष्ट्वा फलान्याददानाञ्जटिनस्तत्र तापसान् ।
सोऽभ्यधावत् क्षतोऽमीभिः सुतो मे लोमशैरिति ॥
ऋक्षैस्ते पातितः पुत्रो मद्दृष्टैर्मा वधीर्मुनीन् ।
इत्यवार्यत पान्थेन तद्वधात् सोऽथ केनचित् ॥
ततः स दैवादुत्तीर्णः पातकात् सार्थमागतः ।
तन्न जातुचिदप्रेक्षापूर्वकारी भवेद्बुधः ॥
किमन्यत् सर्वदा भाव्यं जन्तुना कृतबुद्धिना ।
लोकोपहसिताः शश्वत् सीदन्त्येव ह्यबुद्धयः ॥
तथाच निर्धनः कश्चित् प्राप्तवानध्वनि व्रजन् ।
सार्थवाहस्य कस्यापि च्युतां हेमभृतां दृतिम् ।
स मूढस्तां गृहीत्वैव न जगामान्यतोऽपि च ।
स्थित्वा तत्रैव संख्यातुमारेभे हेम तच्च तत् ॥
तावत् स्मृत्वा हयारूढः प्रत्यागत्य स सत्वरम् ।
सार्थवाहोऽस्य हृष्टस्य हेमभस्त्रां जहार ताम् ॥
ततः स दृष्टनष्टार्थः शोचन् प्रायादधोमुखः ।
प्राप्तोऽप्यर्थः क्षणादेव हार्यते मन्दबुद्धिना ॥

चन्द्रदर्शी

कश्चिच्च पार्वणं चन्द्रं दिदृक्षुः केनचिज्जडः ।
अङ्गुल्यभिमुखं पश्येत्यूचे दृष्टनवेन्दुना ॥
स हित्वा गगनं तस्यैवाङ्गुलिं तां विलोकयन् ।
तस्थौ न चेन्दुमद्राक्षीदद्राक्षीद्धसतो जनान् ॥

श्वदष्टः श्रमणः

बभूव श्रमणः कश्चिद्विहारे क्वापि मूढधीः ।
स रथ्यायां भ्रमञ्जातु शुना जानुन्यदश्यत ॥
श्वदष्टः स विहारं स्वमुपागत्य व्यचिन्तयत् ।
किं वृत्तं जानुनि तवेत्येकैकः प्रक्ष्यतीह माम् ॥

प्रत्याययिष्याम्येवं च कियतोऽहं कियच्चिरम् ।
तदुपायं करोम्यत्र सर्वान् बोधयितुं सकृत् ॥
इत्यालोच्य समारुह्य स विहारोपरि द्रुतम् ।
गृहीत्वा ग्रन्थिमुसलं मूढो भिक्षुरवादयत् ॥
अकारणमकाले किं ग्रन्थिं वादयसीति तम् ।
श्रुत्वाश्चर्येण मिलिताः पप्रच्छुरथ भिक्षवः ॥
शुना मे भक्षितं जानु तदेकैकस्य पृच्छतः ।
ब्रुवेऽहं कियदित्येवं यूयं संघटिता मया ॥
तद् बुध्यध्वं समं सर्वे जानु मे पश्यतेति सः ।
भिक्षून् प्रत्यब्रवीदेतान् श्वदष्टं जानु दर्शयन् ।
ततः पार्श्वोपपीडं ते समग्रा भिक्षवोऽहसन् ।
कियन्मात्रे कृतोऽनेन संरम्भोऽयं कियानिति ।

प्राणेभ्योऽप्यन्नमुष्टिर्हि कृपणानां गरीयसी

आख्यातः श्रमणो मूर्खष्टक्कमूर्खो निशम्यताम् ।
कदर्यः कोऽप्यभूत् क्वापि मूर्खष्टक्को महाधनः ॥
सभार्यः स सदा भुङ्क्ते सक्तूँल्लवणवर्जितान् ।
अन्यस्यान्नस्य बुबुधे नैव स्वादं स जातुचित् ॥
एकदा प्रेरितो धात्रा स भार्यामब्रवीन्निजाम् ।
क्षीरिण्यां प्रति जाता मे श्रद्धा तामद्य मे पच ॥
तथेति तस्य सा भार्या पपाच क्षीरिणीं तदा ।
तस्थौ चाभ्यन्तरे गुप्तं स टक्कः शयनं श्रितः ॥
दृष्ट्वा प्राघुणिकः कश्चिदत्र मे मा स्म भूदिति ।
तावत्तस्य सुहृद्धूर्तष्टक्कस्तत्रैक आययौ ॥
क्व ते भर्तेति पप्रच्छ स च तां तस्य गेहिनीम् ।
साऽप्यदत्तोत्तरा तस्य प्राविशद्भर्तुरन्तिकम् ॥

आख्यातमित्रागमनां सोऽपि भार्यां जगाद ताम् ।
उपविश्येह रुदती पादावादाय तिष्ठ मे ॥
भर्ता मे मृत इत्येवं वदेश्च सुहृदं मम ।
ततो गतेऽस्मिन्नावाभ्यां भोक्तव्या क्षीरिणी सुखम् ॥
इत्युक्ता तेन यावत् सा प्रवृत्ता रोदितुं तदा ।
तावत् प्रविश्य सोऽपृच्छत् किमेतदिति तां सुहृत् ॥
भर्ता मृतो मे पश्येति तयोक्तः स व्यचिन्तयत् ।
क्व पचन्ती मया दृष्टा सुखिता क्षीरिणीमियम् ॥
क्वाधुनैव विपन्नोऽयमेतद्भर्ता विना रुजम् ॥
नूनं मां प्राघुणं दृष्ट्वा कृतमाभ्यामिदं मृषा ।
तन्मया नैव गन्तव्यमित्यालोच्योपविश्य सः ॥
धूर्तो हा मित्र हा मित्रेत्याक्रन्दंस्तत्र तस्थिवान् ॥
श्रुत्वाक्रन्दाः प्रविश्यात्र बान्धवा मृतवत् स्थितम् ।
श्मशानं भौतटक्कं तं नेतुमासन् समुद्यताः ॥
उत्तिष्ठ बान्धवैर्यावदेतैर्नीत्वा न दह्यसे ।
इत्युपांश्ववदत् कर्णमूले भार्या तदा च तम् ॥
मैवं शठोऽयं टक्को मे क्षीरिणीं भोक्तुमिच्छति ।
नोत्तिष्ठामि तदेतस्मिन्नगतेऽहं मृतो यदि ॥
प्राणेभ्योऽप्यन्नमुष्टिर्हि मादृशानां गरीयसी ।
इति प्रत्यब्रवीद् भार्यामुपांश्वेव स तां जडः ॥
ततस्तेन कुमित्रेण नीत्वा तैः स्वजनैश्च सः ।
दह्यमानोऽपि निश्चेष्टो ददौ ना मरणाद्वचः ॥
एवं स मूढो विजहौ प्राणान्न क्षीरिणीं पुनः ।
क्लेशार्जितं च बुभुजे तस्यान्यैर्हेलया धनम् ।

काचरलोचनः कपिलधूसरः

श्रुतः कदर्यः श्रूयन्याममो मार्जारभौतकाः ।

उज्जयिन्यामुपाध्यायो मुग्धः कोऽप्यभवन्मठे ।
तत्र निद्रा न तस्याभून्मूषकोपद्रवान्निशि ।
तत्खिन्नस्तच्च सुहृदे स कस्मैचिदवर्णयत् ।
मार्जारं स्थापयानीय सोऽत्र खादति मूषकान् ।
इति सोऽपि सुहृद्विप्रस्तमुपाध्यायमब्रवीत् ॥
मार्जारः कीदृशः क्वास्तु न स दृष्टचरो मया ।
इत्युक्तवत्युपाध्याये तं सुहृत् सोऽब्रवीत् पुनः ।
काचरे लोचने तस्य वर्णः कपिलधूसरः ।
पृष्ठे च लोमशं चर्म रथ्यास्वटति चेह सः ।
तदेभिस्त्वमभिज्ञानैरन्विष्यानाययाशु तम् ।
मित्र मार्जारमित्युक्त्वा तत्सुहृत् स ययौ गृहम् ।
ततः शिष्यानुपाध्यायः स जगाद जडो निजान् ।
अभिज्ञानानि युष्माभिः श्रुतान्येव स्थितैरिह ॥
तदन्विष्यत मार्जारं रथ्यासु तमिह क्वचित् ।
तथेति ते गताः शिष्यास्तत्र भ्रेमुरितस्ततः ॥
तथापि न तु तैर्दृष्टो मार्जारः स कदाचन ।
अथैकं ते वटुं रथ्यामुखादैक्षन्त निर्गतम् ॥
काचरं नेत्रयुगले वर्णे धूसरपिङ्गलम् ।
पृष्ठोपरि दधानं च लोमशं हरिणाजिनम् ॥
दृष्ट्वा तं सैष मार्जारः प्राप्तोऽस्माभिर्यथाश्रुतः ।
इत्यवष्टभ्य तं निन्युरुपाध्यायान्तिकञ्च ते ॥
उपाध्यायोऽपि मित्रोक्तैर्युक्तं मार्जारलक्षणैः ।
दृष्ट्वा तं स्थापयामास रात्रौ तत्र मठान्तरे ॥
मार्जारो नूनमस्मीति मेने सोऽपि वटुर्जडः ।
मार्जाराख्यां कृतां शृण्वन्नात्मनस्तैरबुद्धिभिः ॥
स च भीतो वटुः शिष्यस्तस्य विप्रस्य येन तत् ।

उपाध्यायस्य तस्योक्तं मैत्रया मार्जारलक्षणम् ॥

प्रातः सोऽथागतो विप्रो बटुमन्तर्विलोक्य तम् ।
इह केनायमानीत इति भौतानुवाच तान् ॥

श्रुतोपलक्षणस्त्वत्तो मार्जारोऽस्माभिरेष सः ।
आनीत इत्युपाध्यायो भौतः शिष्याश्च तेऽवदन् ॥

ततो विहस्य सोऽवादीद्विप्रो मूढाः क्व मानुषः ।
क्व च तिर्यक् स मार्जारश्चतुष्पात् पुच्छवानपि ॥

तच्छ्रुत्वा तं बटुं मुक्त्वा तेऽब्रुवन्मन्दबुद्धयः ।
तर्ह्यन्विष्यानयामस्तं मार्जारं तादृशं पुनः ।
एवमुक्तवतो मूढाञ्जनस्तत्र जहास तान् ।
अज्ञता नाम कस्यात्र नोपहासाय जायते ॥

दोषाय निर्विमर्शैव भौतप्रश्नोत्तरक्रिया

मार्जारभौतः कथितः श्रूयन्तामपरेऽप्यमी ।
आसीद्बहूनां मुग्धानां मुख्यो मुग्धो मठे क्वचित् ।
स केनचिद्वाच्यमानाद्धर्मशास्त्रात् कदाचन ।
तडागकर्तुरश्रौषीदमुत्र सुमहत् फलम् ॥

ततः स धनसम्पूर्णो विपुलं वारिपूरितम् ।
तडागं कारयामास नातिदूरे निजान्मठात् ॥

एकदा स तडागं तं द्रष्टुं मुग्धाग्रणीर्गतः ।
केनाप्युत्पाटितान्यस्य पुलिनानि व्यलोकयत् ॥

तथैवागत्य सोऽन्येद्युरुत्खातं तटमन्यतः ।
दृष्ट्वा तस्य तडागस्य सोद्वेगः समचिन्तयत् ॥

प्रातः प्रभातादारभ्य स्थास्यामीहैव वासरम् ।
द्रक्ष्यामि कः करोत्येतदित्यालोच्य ययौ प्रगे ॥

अन्येद्युर्यावदेत्यास्ते तावत्तत्र ददर्श सः ।
दिवोऽवतीर्य शृङ्गाभ्यां खनन्तं वृषभं तटम् ॥
दिव्यो वृषोऽयं तत् किं न दिवं यामि सहामुना ।
इत्युपेत्य वृषस्यास्य हस्ताभ्यां पुच्छमग्रहीत् ॥
ततः पुच्छाग्रलग्नं तं भौतमुत्क्षिप्य वेगतः ।
क्षणान्निनाय कैलासं स्वं धाम भगवान् वृषः ॥
तत्र दिव्यानि भक्ष्याणि मोदकादीन्यवाप्य सः ।
भुञ्जानो न्यवसद् भौतो दिनानि कतिचित् सुखम् ॥
गतागतानि कुर्वाणं स दृष्ट्वा तं महावृषम् ।
अचिन्तयत भौतानां मुख्यो दैवेन मोहितः ॥
गच्छामि वृषपुच्छाग्रलग्नः पश्यामि बान्धवान् ।
कथयित्वाद्भुतमिदं तथैवैष्याम्यहं पुनः ॥
इति सञ्चिन्त्य वृषभस्यैकदोपेत्य तस्य सः ।
आलम्ब्य गच्छतः पुच्छमागाद् भौतो भुवस्तलम् ॥
ततः प्राप्तो मठे भौतैरन्यैराश्लिष्य तत् स्थितैः ।
क्व गतोऽसीति पृष्टस्तं स्ववृत्तान्तं शशंस सः ॥
ततः सर्वे श्रुताश्चर्या भौतास्ते प्रार्थयन्त तम् ।
प्रसीद नय तत्रास्मानपि भोजय मोदकान् ॥
तच्छ्रुत्वा स तथेत्येतान् युक्तिमुक्त्वापरे दिने ।
तडागोपान्तमनयत् स च तत्रायया वृषः ॥
जग्राह तस्य लाङ्गूलं मुख्यः पाणिद्वयेन सः ।
तस्याप्यगृह्णाच्चरणावन्यस्तस्यापि चेतरः ॥
इत्यन्योन्याङ्घ्रिलग्नैस्तैर्भौतैर्यावच्च शृङ्खला ।
रचिता स वृषस्तावदुत्पपात जवान्नभः ॥
याति तस्मिंश्च वृषभे लाङ्गूलालम्बिभौतके ।
मुख्यभौतं तमप्राक्षीदेको भौतोऽथ दैवतः ॥

श्रद्धामाख्याहि नस्तावद् यथेष्टसुलभा दिवि ।
कियत्प्रमाणा भवता मोदका भक्षिता इति ॥
ततो भ्रष्टानुसन्धानो वृषपुच्छं विमुच्य तम् ।
पद्माकारौ करौ कृत्वा संश्लिष्टौ मौतनायकः ॥
इयत्प्रमाणा इत्याशु यावत्तान् प्रतिवक्ति सः ।
तावत् सोऽन्ये च ते सर्वे खान्निपत्य विपेदिरे ॥
वृषः प्रायाच्च कैलासं जनो दृष्ट्वा जहास च ।
दोषाय निर्विमर्शैवं मौतप्रश्नोत्तरक्रिया ॥

अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे

श्रुता द्युगामिनो मौता श्रूयतामपरोऽप्ययम् ।
कश्चिद् मौतो विसस्मार मार्गं मार्गान्तरं व्रजन् ॥
तरोर्नदीतटस्थस्य गच्छास्योपरिवर्त्मना ।
इत्युच्यते स पन्थानं परिपृच्छञ्जनैश्च सः ॥
ततस्तस्य तरोः पृष्ठं गत्वारूढः स मूढधीः ।
एतत्पृष्ठेन मे पन्था उपदिष्टो जनैरिति ॥
तत्पृष्ठे सर्पतश्चास्य भरात् पर्यन्तवर्तिनी ।
शाखा ननाम यत्नेन पपातालम्ब्य नैष ताम् ॥
तामालम्ब्य स्थितो यावत्तावत्तेनाययौ पथा ।
आरोहणोपरिस्थेन नद्यां पीतजलः करी ॥
तं दृष्ट्वा तरुशाखाग्रलम्बी मौतः स दीनवाक् ।
महात्मन् मां गृहाणेति हस्त्यारोहमुवाच तम् ॥
हस्त्यारोहश्च मौतं तमवतारयितुं तरोः ।
पादयोरग्रहीद् द्वाभ्यां पाणिभ्यामुज्झिताङ्कुशः ॥
तावच्च निर्गत्य गते गजे मौतस्य तस्य सः ।
ललम्बे पादयोर्हस्तिपको वृक्षाग्रलम्बिनः ॥

ततः स त्वरयन् भीतो हस्त्यारोहं तमभ्यधात् ।
यदि जानासि तच्छीघ्रं यत् किञ्चिद् गीयतां त्वया ॥
इतोऽवतारयेज्जातु यच्छ्रुत्वागत्य नौ जनः ।
पतितावन्यथाधस्ताद्धरेदावामियं नदी ॥
इत्युक्तः स गजारोहस्तेन मञ्जु तथा जगौ ।
यथा स एव भीतोऽत्र परितोषमगात् परम् ॥
साधुवादं च स ददद् विस्मृत्योज्झितपादपः ।
दातुं प्रावर्तत द्वाभ्यां हस्ताभ्यां छोटिकां जडः ॥
तत्क्षणं विनिपत्यैव सहस्त्यारोह एव सः ।
नद्यां विपेदे मूर्खैर्हि सङ्गः कस्यास्ति शर्मणे ॥

स्वयमसिद्धः कथमन्यान् साधयेत्

ताम्रकुम्भोपमशिराः कोऽप्यासीत् खलतिः पुमान् ।
स च मूर्खोऽर्थवाल्लोके लज्जते स्म कचैर्विना ॥
अथ धूर्तस्तमागत्य कोऽप्युवाचोपजीवकः ।
एकोऽस्ति वैद्यो यो वेत्ति केशोत्पादनमौषधम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तमाह स्म तमानयसि चेन्मम ।
ततोऽहं तव दास्यामि धनं वैद्यस्य तस्य च ॥
एवमुक्तवतस्तस्य धनं भुक्त्वाचिरेण सः ।
मुग्धस्यानीतवानेकं धूर्तो धूर्तचिकित्सकम् ॥
उपजीव्य चिरं सोऽपि खल्वाटं तं भिषक्छिरः ।
अपास्य वेष्टनं युक्त्या मुग्धायास्मायदर्शयत् ॥
तद्दृष्ट्वाप्यविमर्शः सन् वैद्यं केशार्थमौषधम् ।
तं ययाचे स जडधीस्ततो वैद्योऽब्रवीत् स तम् ॥
खल्वाटः स्वयमन्यस्य जनयेयं कथं कचान् ।
इति ते मूर्ख निर्लोम दर्शितं स्वशिरो मया ॥

तथापि त्वं न वेत्स्येव धिगित्युक्त्वा ययौ भिषक् ।
एवं देव सदा धूर्ताः क्रीडन्ति जडबुद्धिभिः ॥

स्वबुद्धिरेव मुग्धस्य वरं न त्वनुशासनम्

एवं श्रुतः केशमुग्धस्तैलमुग्धो निशम्यताम् ।
मुग्धोऽभूत् पुरुषः कश्चिद् भृत्यः शिष्टस्य कस्यचित् ॥
स तेन स्वामिना तैलमानेतुं वणिजोऽन्तिकम् ।
प्रेषितो जातु तत्तस्मात् पात्रे तैलमुपाददे ॥
तैलपात्रं गृहीत्वा तदागच्छंस्तत्र केनचित् ।
ऊचे मित्रेण रक्षेदं तैलपात्रं स्रवत्यधः ॥
तच्छ्रुत्वा वीक्षितुमधः पात्रं तत् पर्यवर्तयत् ।
स मूढस्तेन तत् सर्वं तैलं तस्यापतद् भुवि ॥
तद् बुद्ध्वा लोकहास्योऽसौ निरस्तः स्वामिना गृहात् ।
तस्मात् स्वबुद्धिर्मुग्धस्य वरं न त्वनुशासनम् ॥

अहो कृतपदा दूरे पतन्ति स्वपदे जडाः

अभूद्रूपवती कापि मुग्धा चण्डालकन्यका ।
सार्वभौमवरप्राप्तौ संकल्पं हृदि साकरोत् ॥
सा जातु दृष्ट्वा राजानं नगरभ्रमनिर्गतम् ।
सर्वोत्तमं भर्तृबुद्धेरनुयातुं प्रचक्रमे ॥
तावदागात् पथा तेन मुनिस्तप्य प्रणम्य सः ।
पादौ गजावरूढः सन् राजा स्वभवनं ययौ ॥
तद्दृष्ट्वा राजतोऽप्येनं विचिन्त्य मुनिमुत्तमम् ।
चण्डालकन्या राजानं त्यक्त्वा सा मुनिमन्वगात् ॥
मुनिः सोऽपि व्रजन् दृष्ट्वा शून्यमग्रे शिवालयम् ।
न्यस्तजानुः क्षितौ तत्र शिवं नत्वा ययौ ततः ॥
तद्वीक्ष्य सान्त्यजा मत्वा मुनेरप्युत्तमं शिवम् ।
भर्तृबुद्ध्या मुनिं त्यक्त्वा देवं तत्रैव शिश्रिये ॥

क्षणाच्चात्र प्रविश्य श्वा देवस्यारुह्य पीठिकाम् ।
जङ्घामुत्क्षिप्य जातेर्यत् सदृशं तस्य तद् व्यधात् ॥
तद्विलोक्यान्त्यजा मत्वा देवाच्छ्वानं तमुत्तमम् ।
यान्तं तमेवान्वगात् सा त्यक्त्वा देवं पतीच्छया ॥
श्वा चागत्यैव चण्डालगृहं परिचितस्य सः ।
चण्डालयूनः प्रणयाल्लुलोठैकस्य पादयोः ॥
तदालोक्योत्तमं मत्वा शुनश्चण्डालपुत्रकम् ।
स्वजातितुष्टा वव्रे सा तमेव पतिमन्त्यजा ॥
एवं कृतपदा दूरे पतन्ति स्वपदे जडाः ।
एवञ्च मूर्खं राजानं संक्षेपादपरं शृणु ॥

नैवप्रोज्झति मूढोऽर्थान् यावदर्थैः स नोज्झितः

मूर्खः कश्चिदभूद् राजा कृपणः कोषवानपि ।
एकदा जगदुश्चैवं मन्त्रिणस्तं हितैषिणः ॥
दानं हरति देवेह दुर्गतिं पारलौकिकीम् ।
तद् देहि दानमायूंषि भङ्गुराणि धनानि च ॥
तच्छ्रुत्वा स नृपोऽवादीद्दानं दास्याम्यहं तदा ।
दुर्गतिं प्राप्तमात्मानं मृतो द्रक्ष्यामि चेदिति ॥
ततश्चान्तर्हसन्तस्ते तूष्णीमासत मन्त्रिणः ।
एवं नोज्झति मूढोऽर्थान् यावदर्थैः स नोज्झितः ॥

तुल्येऽपि स्निग्धतायोगे तैलं तैलं घृतं घृतम्

राजभीतः श्रुतो देव मध्ये मित्रद्वयं शृणु ।
बभूव चन्द्रापीडाख्यः कान्यकुब्जे महीपतिः ॥
तस्याभवच्च धवलमुखाख्यः कोऽपि सेवकः ।
बहिर्भुक्त्वा च पीत्वा च सदैव प्राविशद् गृहम् ॥
भुक्तपीतः कुतो नित्यमायासीति च भार्यया ।
पृष्टः स जातु धवलमुखस्तामेवमभ्यधात् ॥

सुहृत्पार्श्वादहं शश्वद् भुक्त्वा पीत्वा च सुन्दरि।
सदैवायामि येनास्ति लोके मित्रद्वयं मम॥
कल्याणवर्मनामैको भोजनाद्युपकारकृत्।
द्वितीयो वीरबाहुश्च प्राणैरप्युपकारकः
एवं श्रुत्वैव धवलमुखोऽसौ भार्यया तया।
ऊचे मित्रद्वयं तन्मे भवता दर्श्यतामिति॥
ततो ययौ स तद्युक्तस्तस्य कल्याणवर्मणः।
गृहं सोऽपि महार्हैस्तमुपचारैरुपाचरत्॥
अन्येद्युः स ययौ वीरबाहोर्भार्यायुतोऽन्तिकम्।
स च द्यूतस्थितः कृत्वा स्वागतं तं विसृष्टवान्॥
ततोऽब्रवीत् सा धवलमुखं भार्या सकौतुका।
कल्याणवर्मा महतीं सत्क्रियामकरोत्तव॥
कृतं स्वागतमात्रन्तु भवतो वीरबाहुना।
तदार्यपुत्र तं मित्रं मन्यसेऽभ्यधिकं कथम्॥
तच्छ्रुत्वा सोऽब्रवीद् गच्छ मिथ्या तौ ब्रूह्युभौ क्रमात्।
राजा नः कुपितोऽकस्मात्ततो ज्ञास्यस्यथ स्वयम्॥
इत्युक्त्वा तेन गत्वैव सा तथेति तदैव तत्।
कल्याणवर्मणेऽवोचत् स श्रुत्वैव जगाद ताम्॥
भवत्यहं वणिक्पुत्रो ब्रूहि राज्ञः करोमि किम्।
इत्युक्ता तेन सा प्रायाद् वीरबाहोरथान्तिकम्॥
तस्मै तथैव साशंसद् राजकोपं स्वभर्त्तरि।
स श्रुत्वैवाययौ धावन् गृहीत्वा खड्गचर्मणी॥
मन्त्रिभिर्वारितः कोपाद् राजासौ तद् व्रजेति तम्।
वीरबाहुं स धवलमुखोऽथ प्राहिणोद् गृहम्॥
एवं तदन्तरं तन्वि मित्रयोरेतयोर्मम।
इति भार्याथ धवलमुखोनोक्ता तुतोष सा॥

इत्यन्यदुपचारेण मित्रमन्यत्तु सत्यतः ।
तुल्येऽपि स्निग्धतायोगे तैलं तैलं घृतं घृतम् ॥
इत्याख्यया कथामेतां मन्त्री मुग्धकथाः क्रमात् ।
नरवाहनदत्ताय गोमुखोऽकथयत् पुनः ॥

मूढपथिकः

कश्चिन्मुग्धोऽध्वगस्तीर्त्वा कृच्छ्रात्तृष्णातुरोऽटवीम् ।
नदीं प्राप्यापि न पपौ वीक्षाञ्चक्रे परं जलम् ॥
तृषितोऽपि पिबस्यम्भः किं नेत्युक्तोऽत्र केनचित्
इयत् कथं पिबामीति मन्दबुद्धिरुवाच तम् ॥
किं दण्डयति राजा त्वां सर्वं पीतं न चेत्त्वया ।
इति तेनोपहसितोऽप्यम्बु मुग्धः स नापिबत् ॥
एवं न शक्नुवन्तीह यद् यत् कर्त्तुमशेषतः ।
यथाशक्ति न तस्यांशमपि कुर्वन्त्यबुद्धयः ॥

पुत्रघाती

जलभीतः श्रुतो देव श्रूयतां पुत्रघात्ययम् ।
बहुपुत्रो दरिद्रश्च मूर्खः कश्चिदभूत् पुमान् ॥
स एकस्मिन् मृते पुत्रे द्वितीयमवधीत् स्वयम् ।
कथं बालोऽयमेकाकी पथि दूरं व्रजेदिति ॥
ततः स निन्द्यो हास्यश्च देशान्निर्वासितो जनैः ।
एवं पशुश्च मूर्खश्च निर्विवेकमती समौ ॥

भ्रातृभौतः

श्रुतस्त्वया पुत्रघाती भ्रातृभौतमिमं श्रृणु ।
जनमध्ये कथाः कुर्वन् कोऽप्यासीत् क्वापि मुग्धधीः ॥
स भव्यं पुरुषं दूराद् दृष्ट्वा मूर्खोऽब्रवीदिदम् ।
एष मे भवति भ्राता रिक्थमस्य हराम्यतः ॥

अहन्तु कश्चिन्नैतस्य तेन नैतद्दणं मम ।
इत्युक्तवान् स मूढोऽत्र पाषाणानप्यहासयत् ॥
एवं मूढस्य मूढत्वं स्वार्थान्धस्यातिचित्रता ।

ब्रह्मचारिसुतः

भ्रातर्भौतः श्रुतो देव ब्रह्मचारिसुतं शृणु ॥
कश्चित् पितृगुणाख्यानप्रवृत्तसखिमध्यगः ।
मुग्धः स्वपितुरुत्कर्षं वर्णयन्नेवमभ्यधात् ॥
आ बाल्याद् ब्रह्मचारी मे पिता नान्योऽस्ति तत्समः ।
तच्छ्रुत्वा त्वं कुतो जात इति तं सुहृदोऽब्रुवन् ॥
मानसोऽहं सुतस्तस्येत्येवं पुनरपि ब्रुवन् ।
विशेषतो विहसितः स तैर्जडशिरोमणिः ॥
अत्यारूढं वदन्त्येवमसंबद्धं जडाशयाः ।
ब्रह्मचारिसुतं श्रुत्वा श्रूयतां गणकोऽप्ययम् ॥

गणकशिरमणिः

बभूव नामगणकः कश्चिद्विज्ञानवर्जितः ।
स भार्यापुत्रसहितः स्वदेशाद् वृत्त्यभावतः ॥
गत्वा देशान्तरं चैवं मिथ्याविज्ञानमात्मनः ।
कृतकप्रत्ययेनार्थपूजां प्राप्तुमदर्शयत् ॥
परिष्वज्य सुतं बालं स तं सर्वजनाग्रतः ।
रुरोद पृष्टश्च जनैरेवं पापो जगाद सः ॥
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानेऽहं तदयं शिशुः ।
विपत्स्यते मे दिवसे सप्तमे तेन रोदिमि ॥
इत्युक्त्वा तत्र विस्माप्य लोकं प्राप्तेऽह्नि सप्तमे ।
प्रत्यूष एव सुप्तञ्च स व्यापादितवान् सुतम् ॥
दृष्ट्वाथ तं मृतं बालं सञ्जातप्रत्ययैर्जनैः ।
पूजितो धनमासाद्य स्वदेशं स्वैरमाययौ ॥

इत्यर्थलोभान्मिथ्यैव विज्ञानख्यापनेच्छवः ।
मूर्खाः पुत्रमपि घ्नन्ति न रज्येत्तेषु बुद्धिमान् ॥

प्रकटमपि दोषं स्वं नैव बुध्यन्ते बालिशाः

अयञ्च श्रूयतां मूर्खः क्रोधनः पुरुषः प्रभो ।
बहिः स्थितस्य कस्यापि पुंसः कुत्रापि शृण्वतः ॥
अभ्यन्तरे गुणान् कश्चिच्छशंस स्वजनाग्रतः ।
तदा चैकोऽब्रवीत्तत्र सत्यं स गुणवान् सखे ॥
किन्तु द्वौ तस्य दोषौ स्तः साहसी क्रोधनश्च यत् ।
इतिवादिनमेवैतं बहिर्वर्त्ती निशम्य सः ॥
पुमान् प्रविश्य सहसा वाससावेष्टयद् गले ।
रे जाल्म साहसं किं मे क्रोधः कश्च मया कृतः ॥
इत्युवाच च साक्षेपं पुमान् क्रोधाग्निना ज्वलन् ।
ततो हसन्तस्तत्रान्ये तमूचुः किं ब्रवीत्यदः ॥
प्रत्यक्षदर्शितक्रोधसाहसोऽपि भवानिति ।
एवं स्वदोषः प्रकटोऽप्यज्ञैर्देव न बुध्यते ॥

कन्यावर्धयिता नृपः

इदानीं श्रूयतां मुग्धः कन्यावर्द्धयिता नृपः ।
राजाभूत् कोऽपि कन्यैका सुरूपाजनि तस्य च ॥
स वर्द्धयितुकामस्तामतिस्नेहेन सत्वरम् ।
वैद्यानानीय नृपतिः प्रीतिपूर्वमभाषत ॥
सदौषधप्रयोगं तं कञ्चित् कुरुत येन मे ।
सुतैषा वर्द्धते शीघ्रं सद्भर्त्रे च प्रदीयते ॥
तच्छ्रुत्वा तेऽब्रुवन् वैद्या उपजीवयितुं जडम् ।
अस्त्यौषधमितो दूरात्तत्तु देशादवाप्यते ॥
आनयामश्च यावत्तत्तावद्देव सुता तव ।
अदृश्या स्थापनीयैषा विधानं तत्र हीदृशम् ॥

इत्युक्त्वा स्थापयामासुश्छन्नां ते तां नृपात्मजाम् ।
संवत्सरानल बहूनौषधप्राप्तिशंसिनः ॥
यौवनस्थां च तां प्राप्तामौषधेन प्रवर्द्धिताम् ।
ब्रुवाणा दर्शयामासुः सुतां तस्मै महीभृते ॥
सोऽपि तान् पूरयामास वैद्यांस्तुष्टो धनोच्चयैः ।
इति व्याजाज्जडधियो धूर्तैर्भुज्यन्त ईश्वराः ॥

पणव्ययेन काकिणीलाभः

अयं चाकर्ण्यतामर्द्धपणोपार्जितपण्डितः ।
अभून्नगरवास्येकः पुमान् प्रज्ञाभिमानवान् ॥
ग्रामवासी च तस्यैकः पुमान् संवत्सरावधि ।
भृतको वृत्त्यसन्तोषादापृच्छ्य स्वगृहं ययौ ॥
गते तस्मिंश्च पप्रच्छ भार्यां तन्वि गतः स मा ।
त्वत्तः किञ्चिद् गृहीत्वेति साप्यर्द्धपणमभ्यधात् ॥
ततो दशपणान् कृत्वा पाथेयं स नदीतटे ।
गत्वा स्वभृतकात्तस्मात्तमर्द्धपणमानयत् ॥
तच्चार्थकौशलं शंसन् स ययौ लोकहास्यताम् ।
एवं बहु क्षपयति स्वल्पस्यार्थे धनान्धधीः ॥

समीचीनमभिज्ञानम्

अथेदानीमभिज्ञानकर्त्ता स श्रूयतां प्रभो ।
कस्यचिद् यानपात्रेण मूर्खस्य व्रजतोऽम्बुधौ ॥
राजतं भाजनं हस्तादपतत्तज्जलान्तरे ।
स तत्र मूर्खोऽभिज्ञानमावर्त्तादिकमग्रहीत् ॥
आगच्छन्नुद्धरिष्यामि तदितोऽब्धिजलादिति ।
पारं प्राप्याम्बुधेस्तीर्णो दृष्ट्वावर्त्तादि वारिणि ॥
ममज्ज भाजनं प्राप्तुमभिज्ञानधिया मुहुः ।
पृष्टश्चोक्ताशयः सोऽन्यैरुपाहस्यत धिक्कृतः ॥

अहो मूढप्रभुर्वेत्ति निग्रहं नाप्यनुग्रहम्

एवञ्च शृणुतेदानीं प्रतिमांसप्रदं नृपम् ।
मुग्धः कोऽपि नृपोऽपश्यत् प्रासादाद् द्वावथो नरौ ॥
तयोरेकेन च हृतं मांसं दृष्ट्वा महानसे ।
पञ्च मांसपलान्यङ्गात्तस्य हर्त्तुर्व्यकर्त्तयत् ॥
उत्कृत्तमांसं क्रन्दन्तं दृष्ट्वा तं पतितं भुवि ।
जातानुकम्पो राजासौ प्रतीहारं समादिशत् ॥
छिन्ने पञ्चपलीमांसे नास्य शाम्यति सा व्यथा ।
तदतोऽप्यधिकं मांसमस्मै दीयतामिति ॥
किं जीवति शिरश्छिन्नो दत्तैरथ शिरःशतैः ।
दास्यामि देवेत्युक्त्वा स त्वक्ता गत्वाहसद् बहिः ॥
तं समाश्वास्य वैद्येभ्यः कृत्तमांसं समर्पयत् ।
एवं मुढप्रभुर्वेत्ति निग्रहं नाप्यनुग्रहम् ॥

ध्रुवपरित्यागेनाध्रुवनिषेवणम्

इयं चाकर्ण्यतां मन्दा स्त्री पुत्रान्तरकांक्षिणी ।
एकपुत्रां स्त्रियं काञ्चिदन्यपुत्राभिकाङ्क्षया ॥
पृच्छन्तीमब्रवीत् काचित् पाखण्डा क्षुद्रतापसी ।
योऽयं पुत्रोऽस्ति ते बालस्तं हत्वा देवताबलिः ॥
क्रियते चेत्ततोऽन्यस्ते निश्चितं जायते सुतः ।
एवं तयोक्ता यावत् सा तत्तथा कर्त्तुमिच्छति ॥
तावद् बुद्ध्वा हितान्या स्त्री वृद्धा तामवदद् रहः ।
हंसि पापे सुतं जातमजातं प्राप्तुमिच्छसि ॥
यदि सोऽपि न जातस्ते ततस्त्वं किं करिष्यसि ।
इत्यवार्यत सा पापादार्यया वृद्धया तया ॥
एवं पतन्त्यकार्येषु शाकिनीसंगताः स्त्रियः ।
वृद्धोपदेशेन तु ता रक्ष्यन्ते कृतयन्त्रणाः ॥

सत्त्वानुरूपं सर्वस्य धाता सर्वं प्रयच्छति

अन्तरा चात्र श्रृणुत भ्रातृद्वयकथामिमाम् ॥
ब्राह्मणौ भ्रातरावास्तां पुरे पाटलिपुत्रके ।
यज्ञसोम इति ज्येष्ठः कीर्त्तिसोमोऽस्य चानुजः ॥
पित्र्यं चाभूद् धनं भूरि तयोर्ब्राह्मणपुत्रयोः ।
कीर्त्तिसोमो निजं भागं व्यवहारादवर्द्धयत् ॥
यज्ञसोमस्तु भुञ्जानो ददच्चाप्यनयत् क्षयम् ।
ततः स निर्धनीभूतो निजां भार्यामभाषत ॥
प्रिये धनाढ्यो भूत्वाहमिदानीं निर्धनः कथम् ।
वसामि मध्ये बन्धूनां तद् विदेशं श्रयावहै ॥
पाथेयेन विना कुत्र याव इत्युदिते तया ।
निर्बन्धं स यदा चक्रे तदा भार्या तमाह सा ॥
अवश्यं यदि गन्तव्यं तद् गत्वा कीर्त्तिसोमतः ।
मृगयस्व धनं किञ्चित् पाथेयमनुजादिति ॥
ततो गत्वानुजं यावत् पाथेयं तं स मार्गति ।
तावत्तदनुजः सोऽत्र जगदे भार्यया स्वया ॥
क्षपितस्वधनायास्मै वयं दद्मः कुतः कियत् ।
य एव हि दरिद्रः स्यात् स एवास्मान् भजिष्यति ॥
श्रुत्वैतत् कीर्त्तिसोमोऽसौ भ्रातृस्नेहान्वितोऽपि सन् ।
नैच्छद्दातुं किमप्यस्मै कष्टा कुस्त्रीषु वश्यता ॥
यज्ञसोमस्ततस्तूष्णीं गत्वा पत्न्यै निवेद्य तत् ।
तया सह प्रस्थितवान् दैवैकशरणस्ततः ॥
गच्छन् प्राप्तोऽटवीं दैवान्निगीर्णोऽजगरेण सः ।
तद्भार्या च तदालोक्य चक्रन्द पतिता भुवि ॥
किमाक्रन्दसि भद्रे त्वमिति मानुषभाषया ।
सा तेनाजगरेणोक्ता ब्राह्मणी निजगाद तम् ॥

न क्रन्दामि कथं यस्मान्महासत्त्व मम त्वया ।
दुःखिताया विदेशेऽद्य हा भिक्षाभाजनं हृतम् ॥
तच्छ्रुत्वाजगरो वक्त्रादुद्गीर्यास्यै ददौ महत् ।
स्वर्णपात्रं गृहाणेदं भिक्षाभाण्डमिति ब्रुवन् ॥
को महाभाग भिक्षां मे दास्यत्यस्मिन् स्त्रिया इति ।
उक्तस्तया सद्ब्राह्मण्या जगादाजगरश्च सः ॥
न दास्यत्यर्थितो योऽत्र भिक्षां ते तस्य तत्क्षणम् ।
शतधा यास्यति शिरः सत्यमेतद् वचो मम ॥
तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणी सा तमुवाचाजगरं सती ।
यदेवं तत्त्वमेवात्र भर्तृभिक्षां प्रयच्छ मे ॥
इत्युक्तमात्रे ब्राह्मण्या सत्या सोऽजगरो मुखात् ।
उज्जगाराक्षतं यज्ञसोमं जीवन्तमेव तम् ॥
तमुद्गीर्यैव सपदि दिव्यः सोऽजगरः पुमान् ।
परितुष्टश्च तौ हृष्टौ दम्पती निजगाद सः ॥
अहं काञ्चनवेगाख्यो विद्याधरमहीपतिः ।
सोऽहं गौतमशापेन प्राप्तोऽस्म्याजगरीं गतिम् ॥
साध्वीसंवादपर्यन्तः स च शापो ममाभवत् ।
इत्युक्त्वा हेमपात्रञ्च रत्नैरापूर्य तत्क्षणात् ॥
विद्याधरेश्वरो हृष्टः खमुत्पत्य जगाम सः ।
तौ चाययतुरादाय रत्नौघं दम्पती गृहम ॥
तत्रास्त यज्ञसोमोऽसावक्षयाप्तधनः सुखम् ।
सत्त्वानुरूपं सर्वस्य धाता सर्वं प्रयच्छति ॥

মহাশয়েন মূলটীকয়োঃ প্রধান-প্রতিপাদ্যানাং বিষয়াণাং সমীচীনয়া রীত্যা ভাবার্থনিরূপণপ্রধানা মুক্তিদীপিকানাম্নী টীকা তথা বঙ্গভাষাময়ং তাৎপর্য্য-বিবরণঞ্চ সন্নিবেশিতম্। বিস্তৃতরূপেণ সংস্কৃত-ভাষয়া ভূমিকাপি। স্থাপিতা। অস্যাং ভূমিকায়াং গ্রন্থকৃতা (তর্কাচার্য্যেণ) স্বীয়মনিতরসাধারণং দর্শনশাস্ত্রনৈপুণ্য-মাবিষ্কৃতম্। যদবলোকনেন প্রায়ঃ সর্ব্বেষামেব বিপশ্চিতাং ভবন্তি মাদ্যন্তি চিত্তানি। অনেন চ বিদ্যার্থিনাং মহানুপকারো ভবিষ্যতীতি মমাস্তি দৃঢ়ো বিশ্বাসঃ। আশাস্যতে যদস্য গ্রন্থস্য সর্ব্বত্র সমধিকপ্রচারো ভবেদিতি। প্রার্থ্যতে চ, জগদীশ্বরো গ্রন্থকর্ত্তারং তর্কাচার্য্যমহাশয়ং চিরায়ুষং বিদধাতু যেনৈতাদৃশানাং দুরূহগ্রন্থস্য ভাবপ্রকাশানাং গ্রন্থানাং প্রণয়নেন লোকোপকারঃ সাধিতঃ স্যাৎ।

৩। **ম° ম° বামাচরণন্যায়াচার্য্যস্য**—শিবরামকৃতটীকা তু প্রাচীনা সুপ্রসিদ্ধা চেতি ন তত্র কশ্চন বচনাবসরঃ। শ্রীমৎকালীপদ-তর্কাচার্য-কৃত-মুক্তিদীপিকায়াস্তু বহূনি স্থানানি সমবলোক্য এতদেব নিরণৈষং যৎ শিবরামকৃতটীকাপেক্ষয়া মুক্তিদীপিকৈব বিদ্যার্থিনাং সমধিকমুপকারং জনয়িষ্যতীতি।

৪। **ম° ম° শ্রীযুক্তফণিভূষণ-তর্কবাগীশস্য**

শিবরামকৃতা টীকা মুক্তিবাদস্য যাদিমা।
অজ্ঞাতপূর্ব্বা চাস্মাভিঃ সাপি তেন প্রকাশিকা॥
মহতী ভূমিকা চাদৌ যা বহ্বর্থপ্রকাশিতা।
বিদুষামপি বিজ্ঞেয়া বিস্ময়ং বিদধীত সা॥
তস্যাং কবিত্বপাণ্ডিত্যবহুদর্শিত্বমাত্মনঃ।
প্রকাশ্যায়ং নবীনোঽপি প্রবীণত্বমদর্শয়ৎ॥
মুক্তিবাদমুপাশ্রিত্য নবে বয়সি যা কৃতিঃ।
তর্কাচার্যস্য বিদুষস্তস্য সা কীর্ত্তিরক্ষয়া॥

৫। **ম° ম° পার্ব্বতীচরণ-তর্কতীর্থস্য**—ইদানীমেতন্মুক্তিবাদ-ভূমিকায়ামস্য নানাশাস্ত্রপর্য্যালোচনায়াঃ পরিচয়ঃ প্রাপ্যতে। অনেকপরিশ্রম-স্বীকারপূর্ব্বকং বিবিধগ্রন্থালোচনয়া ভূমিকেয়মস্য রচিতা। তত্র তর্কাচার্য্যস্য যাদৃশবিদ্যাবত্তায়াঃ পরিচয়োঽস্তি তেন স বস্তুত এব প্রশংসনীয়ঃ।

Re... o. C. 1073.

Vol. ... No. 10] [February, 1935.

१७श-वर्षस्य १०म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सहकारिसम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्, श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7s.

Printed and Published by
Dinabandhu Sahityashastri
The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

Printed at
CALCUTTA ORIENTAL PRESS
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

कलिकाता—ओरियेण्टाल सिरिज

१। **युक्तिकल्पतरुः**—महाराजश्रीभोजविरचितः। पण्डितश्रीईश्वरचन्द्र... वेदान्त-न्याय-दर्शनतीर्थेन संशोधितः। अत्र राजनीतिः, गृहनिर्माणादिनिर्णयः, ध्वजचामरालङ्कारादिनिर्णयः, मणिरत्नाश्वगजादिपरीक्षा, शस्त्र-नौका-यानादिलक्षणानि च सविशेषं निरूपितानीति तत्तद्विषयमनुसन्धित्सूनां महोपयोगोऽयं ग्रन्थः—२॥०

२। **चाणक्यराजनीतिशास्त्रम्**—विद्वद्वर जोहान फ्यान् स्यानेन-कृताङ्गलभूमिका-समेतम्—॥।=०

३। **मुक्ताफलम्**—बोपदेवविरचितम् हेमाद्रिकृतटीकासहितम् वैष्णवानामत्युपादेयतया परिगृहीतं भागवततत्त्वरत्नमिदं डाः श्रीनरेन्द्रनाथ लाहा, पि-एइच, डि, लिखतबृहदाङ्गल-भूमिकया समलङ्कृतम् खण्डद्वयात्मकम्—६

४। **चाणक्यकथा**—रविनर्त्तकविरचिता। विशाखदत्तकृत-मुद्राराक्षससंवादिनीयं कथा सुललितपद्यमयी (द्वितीयाङ्कनावृत्तिः)—१

५। **वक्रोक्तिजीवितम्**—श्रीराजानककुन्तलविरचितं स्वोपज्ञवृत्तिसमेतमतिप्रमाणभूतमलङ्कारशास्त्रम् डाः श्रीसुशीलकुमार दे, डि, लिट्, महोदयेन संशोधितम्—३॥०

६। **पद्मपुराणम्**—स्वर्गखण्डस्य पञ्चाध्यायात्मक-शकुन्तलोपाख्यानम् पातालखण्डस्य का-दशाध्यायात्मक-रघुवंशवर्णनञ्चात वङ्गदेशोपलब्धहस्तलिखितमादर्शमाश्रित्य संशोधितमध्यापक-श्रीहरदत्तशर्म्मणा सुबृहदाङ्गलभाषामयभूमिकायां प्रमाणीकृतञ्च कालिदासीयशकुन्तल-रघुवंशयोर्बीजभूतत्वं पद्मपुराणस्य—२

७। **जयमङ्गला**—श्रीशङ्कराचार्यविरचिता। ईश्वरकृष्णकृतसांख्यसप्ततिग्रन्थस्य टीकेयं श्रीहरदत्तशर्म्मणा संशोधिता—२

८। **योगचिन्तामणिः**—श्रीशिवानन्दसरस्वतीकृतिरतिप्राचीनो ग्रन्थोऽयं योगशास्त्राम्बुधिरिति शक्यते वक्तुम्—३

९। **ब्रह्मसूत्रम्**—শ্রীমদ্ভাগবতভাষ্যসমেতম্। "অর্থোঽয়ং ব্রহ্মসূত্রাণাং শ্রীমদ্ভাগবতাভিধঃ" ইতি গারুড়বচনস্য যাথার্থ্যং প্রদিদর্শয়িষতা পণ্ডিত-শ্রীহরিদাসবিদ্যা-বাগীশেনাত্র শ্রীমদ্ভাগবতগ্রন্থাদ্ধৃতা গ্রন্থাংশব্রহ্মসূত্রভাষ্যতয়া নিরূপিতাঃ, ব্রহ্মসূত্রাণি চ বঙ্গভাষয়া বিশেষেণ ব্যাখ্যাতানি—২॥০

प्राप्तिस्थानम्—ओरियेण्टाल प्रेस
९ पञ्चानन घोष लेन, कलिकाता।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

February 1934.	१८५६ शकीये माघे १७श-वर्षस्य १०म-संख्या	Vol. XVII No. 10

राजसूयम्

गोविन्दमानन्दरसैकसान्द्रमावन्द्य नारायणभूसुरेन्द्रः ।
निर्माति धर्मात्मजराजसूयसंपन्मयं सम्प्रति चम्पुकाव्यम् ॥१॥

कामं भीमार्जुनाद्यैरजितपृथुमहोवर्द्धितैरुद्धतानां
पृथ्वीशानां जयेन प्रसभमुपहृते निस्तुले वित्तराशौ ।
तद्वृत्तं धर्मसूनुस्सपदि परममित्राय भर्त्रे यदूना-
मावेद्य व्यासमुख्यैस्सममभृत परद्रव्यवद्द्रव्यभारम् ॥२॥

भगवानपि भुवनानुग्रहैकदीक्षितस्सततवीक्षितनिखिलवृत्तान्तोऽपि तदुदन्त-निशमनानन्तरमेव निखिलात्मकस्य स्वस्यैव वरिवस्याहेतोरधिकदुस्साधस्य समस्तामरमुनिमनुजस्तोमसंप्रीतिसंभावनीयस्य सप्ततन्तुप्रवरस्य संसाधन-मिषेण तत इतस्समामिलितबहुतरसुकृतोत्तरजननयनहृदयेषु चिदानन्दा-मृतरसलहरीं विकरीतुमनाः सकलहरिदन्तसन्ततां विभूतिमुपसंहृत्य पाण्डवपुरमेव मण्डयन्तीं महालक्ष्मीं वासकसज्जिकामिवाभिसर्तुकामस्तथा-विधमहोत्सवसमुचितवेषभूषादेदीप्यमानयदुनृपसुतपृतनाशतावृतसपरिकरसक-

लमहिषीगणपरिवीयमाणस्सुरपुरदुर्लभनिजलक्ष्मीहल्लोहलतुल्यविभवं पृथुतरपृथासुतप्रणयभारसमुचितमतुलमणिगणबहुलमतिविविधमुदापदार्थसार्थमुद्वाहयन् कुशस्थलीपुरस्थलादभिप्रस्थाय हरिप्रस्थनगरीमभूतपूर्वपरमाडम्बरोचितवादित्रघोषसंपदाकंपितभुवनावकाशस्समाससाद ॥

कुतूहलसमाकुलैस्तदनु शुश्रुवे पाण्डवै-
श्चिराय परिवाञ्छितस्स खलु पाञ्चजन्यध्वनिः ।
मुरारिसुषमाकरीममृतपायमापास्यतां
विरोधि दुरितं नृणां पुरत एव धून्वन्निव ॥३॥

तदा च दरोदरोदीर्णपुरोदरापूर्णगभीरमधुरनिनादविचालितकूलंकषकुतूहलाकुलितहृदन्तरैर्निरन्तरसमधिरूढसौधाङ्गणतुङ्गगोपुरसालैः पुरीगतनरपुरन्ध्रीजालैरापादचूडमापीयमानतापिञ्छमञ्जरीमञ्जुलकान्तिपीयूषभूमा चामीकरश्यामीकरणनिपुणसुषमाभरसुषमाङ्गभङ्गितरङ्गिताभिरामञ्जुलमणिशिबिकासमारूढाभिः षोडशसहस्राधिकवल्लभाभिरुल्लसितोपशल्यश्चटुलतडिल्लतापरीत इव तरुणाम्बुवाहः कनकलतिका-निकरपरिगत इव सुरलोकशाखी विपुलबलकदम्बडम्बरविजृम्भितरेणुनिकुरुम्बसम्बाधनिपीताम्बरः पीताम्बरः पाण्डवहृदयमिव विशालसुभगतरं नगरप्रवरं प्रविवेश ॥ तत्र च वर्तमाने मर्त्योत्तमवेषस्य नित्येश्वरस्य तत्तादृशमत्तकाशिनीरत्नैस्समं प्रत्यासीदतः प्रत्यग्रदर्शनमहोत्सवे

चित्रं भो रूपमासां वत पुनरमुना संगमे भाग्यसीमा
सर्वागारेष्वजस्रं किल रतिजनके हन्त सौभाग्यभूमा ।
पश्येमाः पश्य शौरिं शिवमिव भुवनानन्दनं कान्तिसीम्ना
दिष्ट्या दृष्टयोरवाप्तं फलमिति सुदृशां प्रोद्गता वाग्विलासाः ॥४॥

आसामेकाऽपि नाकारिपि वत किमहं भाग्यपात्रं विधात्रा
हा हन्तैतत्पदाब्जद्वयमपि कुचयोरेकदा योजयेयम् ।

स्वप्नेऽप्येनं कदा वा दृढतरमुपगूहामि हा मे दुराशा
कृष्णस्यैवाऽऽपीय रूपामृतमिति महिला मोहं हा हन्त याताः ॥५॥

ततश्च संभ्रमप्रमोदताण्डवितहृदयैः पाण्डवेयैः व्यासधौम्यपुरोगैः सम्यगभिगम्य सम्मानपूर्वकं पुराभ्यन्तरमुपनीते समस्तहरित्तटाहृतप्राभृतप्रकरपरिहासिनमिव मुक्तामणिप्रचुरं वित्तराशिं दत्तवति विलसदष्टापदविष्टरनिविष्टे विष्टरश्रवसि परिहृष्टपार्वतीमाधवीसाधुतरमाननसमानन्दितासु विशालमणिशालाशतनिवेशितासु स्वपुरीनिवासादपि प्रसेदुषीषु परमपुरुषमहिषीषु यथासुखं निवेशितासु च यदुपृतनासु—

असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
अतोयमिव वर्षेण हरिणा तत्पुरं बभौ ॥६॥

सुखोपविष्टं भुवनप्रकृष्टं पुमांसमेत्य स्वजनाभिजुष्टः ।
नृपो निविष्टोऽस्य पदाब्जमूले स्वयं गरिष्ठां गिरमाबभाषे ॥७॥

वित्तं देव भवत्कृपार्जितमिदं कृत्स्नं त्वयि प्रार्पितं
युक्तं तद्विनियुज्यतां तव कलारूपेषु देवादिषु ।
कर्तव्ये च नियुङ्क्ष्व भृत्यमयि मां द्रष्टासि सर्वं प्रभो
कर्ता कारयिता प्रसीदसि फलं दत्से च निस्संशयम् ॥८॥

उक्तवन्तमिति भक्तवत्सलं श्रावयन्नथ सभासदो जनान् ।
व्याजहार दशनांशुमण्डलव्याजहारशबलीकृताकृतिः ॥९॥

धर्मात्मन् भवता जिता त्वयि परं जागर्ति लक्ष्मीरियं
त्वां कर्तारमुपेत्य सोऽद्य लसतु श्रीराजसूयाध्वरः ।
मामाज्ञाकरमेव ते विजयवद् विज्ञाय यज्ञोद्यमं
कुर्वीथास्त्वमदृष्टपूर्वविधया तं साधयिष्याम्यहम् ॥१०॥

इत्थंवादिनि विश्वनेतरि भृशं पार्थः कृतार्थीकृत-
स्तद्वाचा प्रजिघाय भूसुरनृपव्रातेषु दूतोत्करान् ।
प्राप्तानामिह सार्धवत्सरसुखावासक्षमानालयान्
क्षिप्रं कल्पयितुं च शिल्पिनिवहानल्पेतरानभ्यधात् ॥११॥

तद्वचःश्रवणसत्वरोद्यतक्षिप्रकारिबहुशिल्पिवैभवात् ।
निष्ठितैव ददृशे गृहावली विष्टपालिरिव विश्वभैभवात् ॥१२॥
संप्राप्तो नकुलोऽथ हास्तिनपुरीं प्रज्ञादृशं तं नृपं
भीष्मद्रोणकृपादिकान् प्रमुदितान् कर्णान्वितान् कौरवान् ।
सर्वानादरपूर्वमानयदसौ राजाऽपि सम्मानय-
न्नेनानेधितसाधुभोगविभवेष्वावासयद्धामसु ॥१३॥
वृष्णीन्द्राश्च बलोग्रसेनवसुदेवाग्र्यास्समग्रादराः
संप्राप्ताश्शिशुपालपौण्ड्रकमुखाश्चान्येऽपि मान्या नृपाः ।
पूर्वप्राप्तविराटपार्षतमुखैर्भूपेन चात्यादृता-
स्तेऽपि स्वोचितवैभवानि भवनान्यापुश्चमूभिर्वृताः ॥१४॥
ये भूपा बन्धमुक्ता मगधनृपगृहात्तेऽपि कृष्णांघ्रिभक्ति-
स्फायानूत्थायिपार्थप्रणयपरवशाः स्वस्वराज्यात्प्रहृष्टाः ।
भूषावेषैरपूर्वां तनुमिव दधतो वाहयन्तो धनौघा-
नापुः पादाग्रजाग्रन्निगलकिणकणैस्तत्क्षणे लक्ष्यभेदाः ॥१५॥
सर्वे निर्वैरगर्वा विविधपरिकरा खर्वमुर्वीशमुख्याः
सस्त्रीपुत्रास्सुशस्त्रोज्ज्वलविपुलबला दूतहूतास्समेताः ।
धर्मात्मा धर्मजन्मा मदुपहृतधनेनैव तं यज्ञवर्यं
निर्वोढुमीष्टामिति च विचकृषुः स्पर्धया वित्तभारान् ॥१६॥
पाण्ड्यः पाटीरकूटान् मरिचपुरुचयान् केरलोऽवन्तिराजो
लक्षं योषाश्च भूषाशुभितमणिमहःकुन्तलाः कुन्तलेशः ।
काशीशोऽशीतिसाहस्रकमदित गवां कीकटेशश्च कोटिं
चीनेशः पट्टभेदान् गजरथतुरगान् भूरि सौवीरवीरः ॥१७॥
काम्बोजः कम्बलौघान् मृगमदघनसारादिभाण्डानि पौण्ड्रो
वङ्गः पर्यङ्कवर्यान् नियुतमथ कलिंगोऽपि भृङ्गारसंघान् ।
सौराष्ट्रो भारलक्षं धवलगुलसिताश्शैलजास्तैलकुम्भान्
कोटिं मारन्दकुंभानयुतमपि घृतं कुंभकोट्या च नन्दः ॥१८॥

हेतित्रातान्छकोर्वैस्सह स हि भगदत्तोऽहरन्मालवेन्द्रो
गोधूमद्रोणकोटिं सममगरुघटाजातितक्कोलभारैः ।
सर्वेऽपि स्वर्णरत्नान्युरुतरमहरन् द्वारतो वारिताश्च
प्रापुः कृच्छ्रात् प्रवेशं कथितनिजनिजप्राभृता भूभृतोऽपि ॥१९॥

केऽपि स्फायद्बुभुक्षाः कतिचिदतिरसप्राज्यसाज्यादिभोज्य-
स्वाराज्याशाः परे तु स्फुटयितुमनसो यज्ञविज्ञानदाक्ष्यम् ।
केचिद्गोविन्दसन्दर्शनविवशधियः केऽपि विद्वद्वितण्डा-
रक्ता विप्रास्समीयुर्विविधगुणकदंबावलंबाः कुटुम्बैः ॥२०॥

ततश्च दिदृक्षाबुभुक्षाधनजिघृक्षादिरसान्तहृदन्तचतुरन्तपर्यन्तधरान्तराल-मुहुर्मुहुरापतयालुसबालवृद्धसर्वचातुर्वर्ण्यजनपरिपूर्णे नगरदेशे हविर्जि-घृक्षाद्भुतदिदृक्षासमाक्षिप्तहृदयसर्वगीर्वाणगन्धर्वसिद्धचारणनागयक्षरक्षोगणनिर-वकाशे चोपरि देशे तद्विमर्दपरिहरणायेव गगनांगणात् नगरभुव-मवतीर्णेषु भूरिधामसु नारदादिमुनिषु ततोऽपरमहर्षिषु च परमहर्षिषु सशिष्यनिवहेष्वप्यशिष्यमहिमसु सदारकेष्वप्यंहसां विदारकेषु चतुर्दशभुवन-गतजनधननिखिलपदार्थसार्थनिर्भरगर्भतया पद्मनाभकुक्षिरिव लक्ष्यते स्म यक्ष्यमाणस्य नृपतेर्नगरी ।

नेमुर्भूमिभृतो नृपं भृतधना भूपोऽनमद् भूसुरान्
द्रष्टुं सम्मिलिता जनास्समनमन् भूपं द्विजा भूपतीन् ।
प्राप्तान् प्राक्तननारदादिकमुनिस्तोमान् प्रणेमुस्समं
भूपो भूमिभुजो द्विजाश्च जनतास्ते नेमुरेकं हरिम् ॥२१॥

हन्तानन्तादिगन्तान्मिलितमुरुविधं वीक्ष्य भूपालचक्रं
स्मृत्वाऽन्तः पार्थवश्यं क्षितितलमखिलं कौरवः प्राप तापम् ।
एतावान् भूमिभारस्थित इति मतवान् माधवो नारदोऽपि
त्वेतावत्सारशेषैः कुरुरणमनुसञ्चिन्त्य रोमाञ्चितोऽभूत् ॥२२॥

तत्र च निखिलमहीपतिमहीसुरमहाजनमुनिसभाजननियुक्तसमस्त-कार्यभरसहसहदेवसमनुचोदितामात्यभृत्यादिसर्वधूर्वहजनपूर्वतरसंभृतसंभावना-

संभारसंभरितेषु जंभरिपुनिलयतुलितेषु भवनेषु निजनिजभवनीयन्न एव निषीदन्तः प्रमोदन्ते स्म दशदिगन्तसमागन्तवो जन्तवः॥ तावदेव च प्रत्यासन्ने राजसूयारम्भोचिते फाल्गुनमासे सकलयज्ञसंभारमुख्यतमकल्पसमुत्पादनधृतप्रयत्नेषु मुनिप्रवरेषु स्वनिरूपितप्रकृष्टतरोपतेष्ठीयमानभूयिष्ठतरेष्टकानिचयपट्टवसनपुष्टतरपशुकुलकृष्णरुरुबलीवर्दशार्दूलाजिनमधुसर्पिस्सोमवल्लीमतल्लीपरःसहस्रहैममाणिक्यवार्क्ष मार्तिकादिपात्रिकाविशेषपरिप्रीतहृदयेषु निरस्तदोषपुरस्तोयशुंभदुदक्प्रवणप्रवरदेवयजनप्रदेशे प्रथिष्ठकौशलं प्रतिष्ठापितप्रायासु च यज्ञशालासु समुचितसमये सानुजमित्रेण पार्थिवेन सार्द्धमासितः शासिता भुवनत्रयस्य वासुदेवस्सकलमहाजसमाजप्रथितप्रभायां सभायामेवमभाषिष्ट ॥

सर्वे भोस्संश्शृणुध्वं ननु समुपनता भूपतेर्यज्ञदीक्षा
श्वस्तु प्रारिप्सतेऽसौ तदुचितविभवामुत्सवाघोषलक्ष्मीम् ।
संप्राप्तानन्तजन्तुप्रकरसकलकामार्पणासाद्ध्यवृत्तौ
तस्यां तु स्वस्वशक्त्या सहकृतिरखिलैर्गृह्यतां भूमिपालैः ॥२३॥

मा च शंकिषत मानवा मनाक्
प्रत्यवायमिह यस्तितांसते ।
तस्य नेष्यति वपुः कबन्धतां
बन्धुरेष जगतस्सुदर्शनः ॥२४॥

इत्यभिहिते च विश्वजनसुश्लाघ्यभाग्यातिशयविराजमानमहाराजप्रमोदपूरणैकपुमर्थसमर्थनसमुत्थायुकैर्विमुक्ताभिमानैस्समस्तधरित्रीपतिभिः परितः परितोषसमनुदिते यादवेन्द्रवचने नृपतिरपि पृथक् पृथक् प्रधानकृत्येषु तत्तदुचितानुत्तमपटिम्नो जनानित्थमनुशशास ॥

सूदाध्यक्षोऽस्तु भीमस्समचतुरमतिस्सज्जतासज्जनानां
शुश्रूषायां किरीटी नकुल इह च संसाधने साधनानाम् ।
पूजाकृत्ये यथार्हं प्रसजतु सहदेवोऽपि वित्तौघगुप्तौ
यत्तो दुर्योधनस्स्याद् वहतु वितरणे निर्णयं कर्ण एव ॥२५॥

आस्तां व्यञ्जनपुञ्जसाधनसमादित्सुर्युयुत्सुस्सदा
द्रौणिर्दानकृतौ रतोऽस्तु विदुरः प्रेक्षेत सूक्ष्मव्ययान् ।
भूपान् रञ्जय सञ्जयाऽऽचर मम प्रीत्यै सदा सात्यके
सर्वान् किं पृथगालपामि सकलैर्निर्वाह्यतामध्वरः ॥२६॥

इत्यभिधाय तत्समयोचितमनोऽनुकूलभूषणादिपदार्थैर्विशेषतः कर्मोन्मुखानां सम्मानकर्म निर्मायमेव निर्माय धर्मात्मजन्मनि निवृत्ते प्रवृत्ते च तदुत्तर-वासरे समस्तैरपि प्रधाननियुक्तैरितरैश्च निजनिजोचिततत्तदधिकार-ग्रहणे जातत्वरैः प्रातस्तरामातस्तरे पाकादिशाला ॥ वितेने च वृकोदर-प्रचोदितैः पाकचातुरीभरादरातिशयमेदुरैः सूदराशिभिर्धनञ्जयसंगर-प्रसंगशंकरोपदोकृतकैलासशैलतुंगशृंगसंघशंकाकरा नयनप्रमोदना महौ-दनराशयः ॥

गुणैर्गुणाढ्यैस्स गुणात्मकः कृतोऽ-
प्यतीव मुख्योऽजनि भोज्यसञ्चयः ।
कृतोऽपि सव्यञ्जनसन्धिकोविदै-
र्बभार साधुस्वरसंहितोदयम् ॥२७॥
सुपापचैः पावकरूढपत्रिका-
चलाचलस्वाग्रकरैश्चराचरैः ।
मिथोऽतिसम्यग्रचनावदावदै-
र्जना रसांभोधिपतापताः कृताः ॥२८॥

तत्र च पाकशासनप्रणिहितहृदयफल्गुनाग्रजप्रीत्या गोत्रारिणा प्रेरितै-रिवामृतसारपारिजातमकरन्दादिभिर्निर्व्यूढेषु सर्वपात्रीणेषु विविधभर्जन-निर्जिह्मानपरिमलासज्जितनिखिलनासिकारञ्जनेषु व्यञ्जनेषु व्यञ्जितोत्साह-महमहमिकया महीपतिष्वेव तत्तत्कार्यसमुद्धरेष्वञ्जसा कृताभ्यञ्जनमहा-नन्दिनि मिहिरनन्दिनीविहितमहितस्नाने मानुषजाले नीलच्छायदृश्यमान-गगनवितानावरोपणेनेव विरचितायां विस्तीर्णतरभुक्तिशालायामत्यादरमुपहूते यथोचितपादावनेजनादिपूर्वतरवितीर्णहिमांबुकीर्णदिव्यांगरागमाल्यतल्लजघर्ण-

मानगन्धपूर्णे दिगन्तराले तरुणतरणिमण्डललक्षसदृक्षकाञ्चनभाजनाञ्चितासु पंक्तिषु मणिपीठिकागणसुनिविष्टे परिहृष्टे परिमृष्टवेषधृष्टद्युम्नाद्यनुद्रुत-द्रुपदराजसपरितोषपरिगृहीतपरिवेषणकृत्यं प्रमुदितभीष्मद्रोणादिसमवेक्ष्य-माणं यादवकुलमिव मधुराज्यासङ्गविवर्धितं वर्षोपवनमिव सज्जातिकादल-जनितामोदं शिशिरजृम्भितमिव परिबृंहितबृहतिकाग्रहणरसं रसिक-सभान्तरमिव सरसवार्त्ताकविकृतिविलोभनीयं समुद्रोदरमिव बहुरस रुचिमद्गुलसिताभोगं समुज्ज्वलान्नमयतारकापुञ्जरागातिरेकापतितराकेन्दुबिम्ब-कदम्बबिम्बोकधरसितोज्ज्वलपर्पटप्रकरतर्पितनयनरसनं विविधखाद्यपेयलेह्यादि-तेमनगणामृतरसातिगामिस्वादिमसीमाकामाधिकास्वादनकणेघातसमयसमालि-ह्यमानकटुकाम्लरसनिष्ठानपुष्टानन्दव्यतिकरविवशतया विनिन्द्यमानमधुररस-मात्रधृताशसुधाशनकुलचरितं निखिलजनघृतस्यामधुस्यादधिस्यादिपरिपूरण-भूरिपरिश्राम्यदारालिकपालिकासमाकुलमश्नीतपिबतं खादतमोदतं तृप्यत-दृप्यतमद्भुततरमभ्यवहारचरित्रमवर्तिष्ट ॥

आगच्छन्त्वधिभुक्तिशालमशनायन्तो दिगन्तागताः
किं दध्यस्यथ किं घृतस्यथ किमु क्षीरस्यथ क्ष्मासुराः ।
इत्थं खादततृप्यतासु चतुरे सूदोत्करे पृच्छति
स्यायत्तेमनचारुजेमनभरं ते बोभुजाञ्चक्रिरे ॥२९॥

भूपास्त्वन्धनबन्धनाहृतिजनस्कन्धानयस्नापना
गन्धोन्मर्दनमार्जनोक्षणसुगन्धासेकवासोऽर्पणैः ।
पंक्त्यारोपणतालवृन्तजलदानोच्छिष्टहानोल्लल-
च्छय्यासंस्तरणादिकैरपि मुदामभ्येयुरल्पेतराम् ॥३०॥

तत्तादृशासनरसावसितौ विराज-
च्छय्यासनादिजुषि दिव्यसभादिदेशे ।
ताम्बूलमाल्यसुखभोगविनोदयोगे-
मिश्रे विशश्रमुरपश्रममेव सर्वे ॥३१॥

हैमी सर्वा गृहाली कनकविरचितास्तोरणास्तालकल्पाः
स्वल्पं वा भूरि खारीमितमपि कलधौतोत्थमेवात्र पात्रम् ।
शय्याः कौशेयमय्यः कनकविरचिताः खट्विका नादुकूलं
नारत्नं नाप्यहैमं क्वचन ददृशे तत्पुरे वस्तुजालम् ॥३२॥

एवं प्रत्यहमेव तत्र सुमहारम्भे महे प्रस्तुते
सर्वैरेव धुरन्धरैः प्रववृते वीतप्रमादश्रमैः ।
भीष्मद्रोणमुखाः कृताकृतसमीक्षादीनकार्षुस्स्वयं
ये त्वन्ये धृतराष्ट्रबाह्लिकमुखास्ते स्वामिवद्रेमिरे ॥३३॥

एवं प्रवर्तमाने प्रवृद्धतरसमस्तनरप्रमोदे सुरप्रमोदकरणे विधृतत्वर इव द्रुततरमवततार फाल्गुनमासः ।

दुःसाधदिग्जयात्पूर्वं यज्ञोपक्रमसाधकः ।
फाल्गुनोऽभूद्बुजोल्लासो मासस्त्वजनि साम्प्रतम् ॥३४॥

षड्भिस्तु सोमयजनैरभिषेचनीय-
घुष्टैस्तथा द्विपशुनेष्टशतैः प्रधानैः ।
सर्वैः सहैक इह राजति राजसूयो
यः सार्धसप्तदशमाससमापनीयः ॥३५॥

शाला तावन्महीभृत्पदविमितमहाप्रक्रमोत्थप्रमाणा
प्राग्वंशोद्यत्सदोमण्डपमहितहविर्धानशाला विशाला ।
मार्जारीयान्विताग्नीध्रकपरिलसिता शङ्कुसङ्कीलितोर्व्यां
कल्पं शिल्पञ्च बुध्वा व्यरचि बहुमणिस्तम्भहेमच्छदाङ्का ॥३६॥

कार्याणि बन्धुषु निवेश्य स फाल्गुनाख्य-
मासादिमप्रतिपदि क्षितिपालमौलिः ।
दर्शेष्टिमाशु विनिवर्त्य कृतातितुङ्ग-
मङ्गल्यदानविभवो वितताम दीक्षाम् ॥३७॥

तत्राग्निचित्यासंयोगादुखासम्भृतिमाचरन् ।
वायव्यपशुना चेष्ट्वा नान्द्यादीनुपचक्रमे ॥३८॥

स भीष्ममुख्यानभिवाद्य पूर्वं रक्षादिकृत्ये हरिमेव वव्रे ।
धौम्यप्रधानानपि याजकत्वे तथार्त्विजीनान्परिकर्मकामभि् ॥३९॥

स्नानाद्यैः शुद्धवर्ष्मा सह नृपसुतया राजसूयेन यक्ष्ये
सोऽहं स्वाराज्यकामस्त्विति फलमुपसङ्कल्प्य कृष्णार्पितात्मा ।
अध्वर्युब्रह्ममुख्येष्वकुरुत वरणं श्लाघ्यमर्घ्यादिपूर्वं
सर्वं सर्वङ्कषा अप्युचितगुणवशादृत्विगाद्या विभक्ताः ॥४०॥

अध्वर्युर्याज्ञवल्क्यः शतपथविदृचां पालकः पैलनामा
होतोद्गाता सुषामा निखिलविदभवद् ब्रह्मभूतश्च रैभ्यः ।
येषां पुत्राश्च शिष्या निजनिजसयुजामृत्विजां कृत्यमापुः
सादस्यं प्राप पाराशरमुनिवृषभो नारदाद्यैरुपेतः ॥४१॥

आरोप्याग्नीनरण्योर्नृपतिरथ वधूबन्धुऋत्विक्परीत-
स्तत्तत्सम्भारशुम्भत्करमणिगणभृद्भूसुरालीपुरोगः ।
सर्वोर्वीपालपालोऽनिविडितसरणिर्भूरिवादित्रघोष-
श्श्वेतच्छत्रादिशोभी मणिकनकमयीं प्राविशद्यज्ञशालाम् ॥४२॥

तत्र च सकलमुनिनृपविद्वज्जनयथोचिताधिरूढमणिपीठे यज्ञवाटे मुनिजनानुगतधौम्यानुस्मारितक्रमादग्नीन् निधाय यथाक्रमविहितत्रिहविष्क दीक्षणीयेष्ट्यवधौ विधृतमृगाजिनमेखलोष्णीषदण्डादिदीक्षितचिह्नपरिचिह्नितो विहितोखाधारणो राजसूयप्रारम्भरूपं त्रिदिनदीक्षं त्रिदिनविहितप्रवर्ग्योपसदं साग्निचयनसप्तमदिनक्लृप्तसुत्याविधानं पवित्राख्यमग्निष्टोमं प्राक्रमिष्ट ।

स्वाख्यन्मन्त्रान् क्रियालिन्निपुणमतनिषुः सोममक्रैषुरिष्टी-
श्चादिष्टाश्चानुतष्ठुस्त्रिभिरपि दिवसैरिष्टकास्सुष्ठ्वचैषुः ।
अग्नीषोमाद्यमालिप्सत पशुमुदितं पर्यषौषुर्न्यहौषु-
स्सोमं व्यातानिपुस्त्रीननुषवणविधीनृत्विजः कृत्यधीराः ॥४३॥

प्रागेव व्योमपूर्णास्तदनु सुरवरा यज्ञशालान्तिकान्तं
व्याकर्षन्तो विमानान्प्रतिहविरवतीर्याऽऽगलं बोभुजानाः ।

पश्यन्तो विश्वनाथं तदुपचितमहासम्पदाडम्बरांश्च
श्लाघं श्लाघं सकान्तास्त्रिदिवधुतरसा रेमिरे व्योमरङ्गे ॥४४॥

सम्यग्भोजनतोऽपि सम्मदमधात्कर्मावलीदक्षता-
संप्रेक्षैव ततोऽपि सूरिपरिषत् सारज्ञचारूक्तयः।
सर्वारम्भधुरन्धरस्य तु हरेरानन्दिरूपामृत
स्यन्दास्वादरसस्ततोऽपि च सतां सर्वोत्तरां निर्वृतिम् ॥४५॥

सादस्यं कलयन् क्रियासु विमतौ पादावनेजीत्कचि-
न्मञ्जुव्यञ्जनमाहरन्नपरतः शिञ्जानभूषागणम्।
उच्छिष्टानि हरन् क्वचित्सुतपसां हेमासनाध्यासितो
जुष्टः शिष्टजनैः कुतोऽपि ददृशे कृष्णो जगन्नायकः ॥४६॥

शुभोत्तरैस्सर्वत एव सर्वदा
कयाऽपि वृत्त्या ददृशे जनार्दनः।
क्वचित्कदाचित्त्विह मध्यमैर्जनैः
कदापि नीचैस्समदर्शि वा न वा ॥४७॥

तत्र च सप्तभिर्द्दिवसैः पवित्राग्निष्टोमे निवृत्ते पुनरष्टसु दिनेष्वनुमत्यादि-तत्तद्देवत्याः पृथक् पृथगिष्टीर्विधाय पञ्चदशेऽह्नि चातुर्मास्यप्रथमविहितां वैश्वदेवेष्टिमिष्ट्वा प्रतिपदपौर्णमासेष्टिनिर्वर्त्तनञ्च निर्वर्त्य तदुत्तरे-ऽहन्यारभ्य सुत्रामेन्द्रदेवत्यामंहोमुगिन्द्रदेवत्याञ्च सन्तनीसंज्ञिते इष्टी दिन-पर्यायेण पर्यावर्तयन् तत्तत्कालप्राप्तानिष्टिपशुबन्धाग्रयणादीनपि यथाप्राप्तं ससन्तनीकमेव विदधानश्चतुरो मासानतीत्याऽऽषाढपौर्णमास्यां सन्तनीपूर्वकं वरुणप्रघासेष्टिं ततः पौर्णमासेष्टिमपि प्रविधाय प्राग्वदेव सन्तन्यौ सन्तन्वानः कार्तिकमासपौर्णमासीप्राप्तौ साकमेधेष्टिविधायी पुनरपि सन्तनीभ्यामेवाति-वृत्ते संवत्सरे फाल्गुनपौर्णमास्यामेव प्राप्तायां तस्यां शुनासीरीयेष्टिमिष्ट्वा पुनरपि सप्तदिन्यां सन्तन्यावेव सन्ततान।

ततस्समाप्तेषु सन्तनीदिनेषु पुनरष्टदिवस्यां पृथक्पृथगिष्टिषु कृतासु

पूर्णास्त्रयोदश मासाः सम्प्राप्तश्च विकस्वरपिकस्वरोन्मेषसूचितभाविमहोद्घोषातिरेको द्वितीयो वसन्तारम्भः ॥

तत्र च प्रतिपद्यमावास्येष्ट्यनन्तरमारोपिताग्निर्गरिष्ठाडम्बरं प्रतिष्ठाय वरिष्ठतमब्रह्मगेहमेत्य कृतबार्हस्पत्येष्टिः स्वगृहमेत्य च सन्तनीमिष्ट्वा पुनरप्येवमेव राजन्यमहिषीसेनान्यादिप्रवरप्रकृतिगृहानेत्य तत्तदिष्टीः कुर्वन् द्वादश दिनानि निनाय ।

ततश्च त्रयोदशदिने मैत्राबार्हस्पत्यामतिमहतीमिष्टिमतिवाह्य तस्मिन्नेव वलक्षपक्षे महितोद्घोषमभिषेचनीयाख्यमुक्थ्यसंस्थात्मकं सोमयागं समधिकाडम्बरमणिकाञ्चनादिनिखिलोपकरणजालल्लेलायन्त्यां शालायामग्निचयनानुगुणक्रियासहितं प्राग्वदेव प्राक्रमत ॥

अमावास्यादिने सुत्यासिद्धयेऽनुगुणा कृता ।
तस्यापरिमिता दीक्षा षडेवोपसदोऽभवन् ॥४८॥

कुशैः पवं कुम्बकुरीरबन्धनं कुतोऽपि साशङ्कधृतिश्च कुर्वती ।
अकुत्सिताशेषगुणाऽपि पार्षती कुशब्दयोगं बहुधा गता बत ॥४६॥

प्रतिप्रस्थातुरमुगा सदैवासावसूचयत् ।
सहानुयानं विपिनं प्रतिप्रस्थायिभिः प्रियैः ॥५०॥

भाविद्विषत्क्षोभमिवाभिशङ्क्य राजा नवाज्याहतमूर्तिरासीत् ।
स्वाङ्गे पुनर्मानितमे खलेऽसौ दण्डं तथास्यानुगुणं बभार ॥५१॥

सुमहितकृत्यासङ्गी बहुगुणमुख्यं धनञ्जयं राजा ।
कण्ठे जग्राह तदा दिग्विजयादागतं यथैव पुरा ॥५२॥

सदैव भूरिदानेषु मुक्तहस्तोऽपि भूपतिः ।
बद्धमुष्टिश्च मौनी च दीक्षाकाले किलाभवत् ॥५३॥

विष्णुक्रमोक्ता चरणैश्च भूयो धनञ्जयोपस्थितिकर्मणा च ।
धृतव्रतः सोऽथ निनाय दीक्षां तथैव नेष्यन्नखिलं निजायुः ॥५४॥

न दीक्षणीयादिकसंस्क्रियागुणैर्नृपः परं सोमलतामवाप्तवान् ।
नरात्स्वयं मूजवतः समागतात्समग्रहीत्सोमलतां प्रथीयसीम् ॥५५॥

राजस्वनेकेषु गुणैर्नृपेन्दोः क्रीतेषु वश्येष्वपि चर्त्विजोऽमी ।
शतेन गोभिर्धृतयत्नमेकं राजानमक्रीणत किं किलैतत् ॥५६॥

विप्रवर्ग्यैः प्रवर्ग्यैश्च प्रदीप्ता यज्ञवाटिका ।
सद्भिरप्युपसद्भिश्च सङ्गता नितरां बभौ ॥५७॥

मुख्यस्स महावीरस्नेहमभिप्रास्य दीपतो बहुभिः ।
अविसोढमहाहवतो हेतिगणानुत्सृजन्नुदज्वालीत् ॥५८॥

प्रकटमहल्याजारेत्याहूते प्रमुदिते मघोनि तदा ।
आश्रितपत्नीशाला गोतमगृहिणी तु सत्रपा नितराम् ॥५९॥

तेषु चोपसद्दिनेषु गाङ्गेयलाङ्गलाञ्छितसङ्कर्षणविदलितसन्निवेशायां हस्तिनपुर्यामिव सत्यामुत्तरवेद्यां प्रथमं खलु प्रथनपृथिवीतलमिव समरनिहताश्वपुरुषशीर्षसमाचितं मुहूर्तदूषणमिवाहिमस्तकसमवेतं क्षितिमण्डलमिवाधोगतमहाकूर्माधिष्ठितं रविमण्डलमिवान्तर्गतहिरण्मयपुरुषं पाण्डवपुरमिव निखिलप्राणभृद्भिरापूरितं वैय्याकरणवाक्यमिव यथोचितयोजितविभक्तिकार्यं गगनतलमिवाश्विनीकृत्तिकादिक्लृप्तोदयं जगदादिवृत्तमिव सृष्टिसम्पन्नविराडन्तस्थनाकसन्मण्डलं श्रीकृष्णबाल्यमिव यशोदानुगम्यमानं शूर्पणखाङ्गमिव विकर्णीकृतसंस्थानं परमान्नमिव धृताक्तबहुशर्करोपचितं निर्गुणात्मकतत्त्वमिव नवपुरीषच्छुरितं मध्यस्थवचनमिव दर्शितोभयपक्षमुखं वर्णजालमिव पञ्चवर्गोदञ्चितं स्वाहादेवीहृदयमिवाग्निप्रणयास्पदीभूतं भिषग्विचेष्टितमिव दर्शितक्षीरघृतधाराविधानमग्निचित्यापदमदीप्यत ॥

ऋत्विक्प्रयोयुजितनिस्तुषमन्त्रतन्त्र-
निर्घुष्टमिष्टकचितं तदिदं व्यलासीत् ।
इष्टस्वरूपशिपिविष्टसमुद्दिधीर्षा-
संविष्टपक्षिवरपृष्ठगरिष्ठरूपम् ॥६०॥

तत्र चाग्नीषोमप्रणयनानन्तरमारब्धे क्रमादग्नीषोमीयपशुविधाने,

एक एव हरिरेष सुत्वनां नाथ इत्यभिनयं विवृण्वती ।
यूपमङ्गुलिमिवोदनीनमद्भूश्चषालकलिताङ्गुलीयकम् ॥६१॥

आश्चर्योऽयं यजनमहिमा यो वधादौ निषेध-
प्रत्याख्यायिप्रबलविधिशक्त्यैव निर्धूतदोषः ।
अग्नीषोमाद्यमरपरितोषोत्थविश्वेशमोदा-
न्निःशेषाघक्षपणनिपुणश्रेयसां भाति मौलौ ॥६२॥

ततश्च क्रमादेव देवसूहृत्रियंजनसहितेऽग्नीषोमीयपशुविधाने पर्यवसिते प्रतिदिशं दुन्दुभिलम्बनादिषु च कृतेषु सुत्यादिने प्रस्तुते सत्युक्थ्यसंस्थानुगुणं प्रातः सवनमाग्नेयपश्वनन्तरविहितैन्द्राग्निपशुयुतं व्याततान ॥

सोमेन पूर्वमुदसूयत राजवंश-
स्तेनास्य निष्कृतिपरा इव यज्ञविज्ञाः ।
सोमं तदा सुषुविरे वृषचर्मक्लृप्तं
ग्रावप्रहारनिनदैरभिघोषयन्तः ॥६३॥

पुरा हि परिजग्राह सोम एव बुधं सुतम् ।
तदानीन्तु बुधाः सर्वे सुतं सोममगृह्णत ॥६४॥
अर्थानुस्मृतिगुरुभिर्मन्त्रैर्विहितानि साधुकर्माणि ।
उरुफलजनकान्यासन् शतपथनयवेदिनस्तदाध्वर्योः ॥६५॥

उद्गातृभिः सुविहितेष्वपि सामभेदे-
ष्वासन्नुपद्रवयुता निधनप्रसङ्गाः ।
शस्त्रप्रयोगमसृजन्बहुहोतृमुख्या-
स्संसूचयन्त इव चैद्यरणानुबन्धम् ॥६६॥

प्रैषप्रयोगो निखिलोऽपि मान्यो
बभूव मैत्रावरुणस्य सर्वैः ।
नृपात्तदण्डस्य हि तिष्ठतोऽस्य
प्रशास्तृनाम्नो ननु युक्तमेतत् ॥६७॥

ऋत्विक् चतुर्व्यूहसमस्तकर्म दृष्ट्वा चतुर्वक्त्र इव स्थितत्सौ ।
सम्यग्वितन्वन्मनसैव सर्वं ब्रह्मा बभौ कुण्डिकया समेतः ॥६७॥

अध्वर्युहोत्रादिमनुक्रियैकतस्तद्ब्रह्मणो मानसमेव चैकतः ।
चक्रद्वयेन ह्यमुनाध्वरो रथश्शक्राधिराज्याक्रमणे प्रगल्भते ॥६९॥
विद्वद्भिरास्तिक्ययुतैरुपास्तिविज्ञैश्च तैस्संविहितानि तानि ।
पूर्णाङ्गशोभीन्यतिवीर्यवन्ति कर्माणि गीर्वाणकुलानि चासन् ॥७०॥
राजानं पूर्वमध्वर्युराशीर्भिस्समवर्धयत् ।
तत्पानमुदिताः पश्चात्सर्वेऽपि त्रिदशोत्तमाः ॥७१॥
उपगम्य हूयमानैर्ग्रहैस्सहैवानुदुद्रुवुश्चमसाः ।
नृपतौ सुवृत्तबहुले चतुरश्रीभाविता यथा सचिवाः ॥७२॥
ग्रहेषु सर्वेष्वपि भासमानं सोमं हि पीयूषरसस्रुतं तम्
हुतं चुचूर्पुर्विबुधा यथेष्टं हुतावशिष्टं सममृत्विजोऽपि ॥७३॥

सोममिह चर्मपूरं सुतमपिबन्नुदरपूरममरवराः ।
यावद्वेदं मोदात्स्वादुङ्कारश्चरुपुरोडाशैः ॥७४॥

सोमस्य तूर्णमथ पूर्णतमास्सुरौघा-
स्सर्वेऽपि भूरि जहृषुर्जहसुस्समन्तात् ।
नेदुश्च केलिसमरानसृजन्नभोऽन्ते
मर्त्योत्सवाच्छतगुणास्त्रिदशोत्सवोऽभूत् ॥७५॥

अग्नौ च सोमे च सहैव नृत्तं
प्रकुर्वतोस्तत्र हविष्प्रमोदात् ।
स्फुलिङ्गतोयैर्व्यतिकीर्यमाणै-
स्सिमात् सिमादित्युदगान्निनादः ॥७६॥

आयान्तु दानवगणास्सममेव सर्वे-
र्योत्स्ये छिनद्मि च भिनद्म्यखिलं ददामि ।
दोर्भ्यां पिनष्मि पृथिवीञ्च दिवञ्च नाहं
सोढास्मि सोममदमित्यनदन्महेन्द्रः ॥७७॥

ततश्च समारब्धे माध्यन्दिनसवने सवनमुखभक्षणमुखेषु दाक्षिणहोमेषु च कृतेषु हविष्प्रमोदितसुरप्रवरप्रहितकामधेनुस्तोमसमकामनीयकहेममणि-

गणोत्खज्ज्वलदुस्रासहस्राभिजुष्ट्या निष्कनिष्कलितबहुपट्टवसनभारपुष्टतरतुरङ्ग-मतङ्गजगणपुरुषादिलक्षणया दक्षिणया दक्षिणतरान् ऋत्विग्जनान् नत्यन्त-प्रत्युदयत्प्रमोदभारान्विधाय पुनर्गुणसमग्रसकलाग्रिमतमपुरुषयोग्यामुदग्रसा-मग्रीमग्र्यपूजां नृपाग्रेसरः कर्तुमारभत ॥

जानन्नप्येष विश्वोत्तरमिह पुरुषं सन्तमेकं सभायां
लब्धुं वृद्धानुमत्या निजमतिदृढतां प्रौढधीराजमीढः ।
पूजार्हज्ञाननिःसंशयमतिसहदेवानुयातस्सभान्ते
भान्तं भान्तं विरिञ्चप्रतिममभिययौ वैरिभीष्मं स भीष्मम् ॥७८॥

बद्धाञ्जलिस्तदनु भूपतिरेनमूचे
सर्वज्ञ शान्तनव शान्तनवोत्थबुद्धे ।
प्राप्तोऽग्र्यऽपूजनविधिः सदसीह को वा
संपूजनीय इति संप्रति मे वदेथाः ॥७९॥

पृष्टोऽथ पुष्टविनयेन युधिष्ठिरेण
दृष्ट्वाऽथ दृष्टिवलनैस्सुजनानशेषान् ।
उत्कृष्टकृष्णमहिमस्मृतिहृष्टरोमा
स्पष्टं गरिष्ठतरया गिरया बभाषे ॥८०॥

ज्ञानं वा ज्ञानभाजां बलमपि बलिनां तापसानां तपो वा
यस्यामी भूमलेशाः क्रतुनिगमसुपर्वादिसर्वात्ममूर्तेः ।
यस्याऽलाभेन यत्प्रीणनमिति सुधियः कुर्वते सर्वपूजां
तं कृष्णं भाग्यलब्धं महय महय भोः किं त्वया चिन्त्यतेऽस्मिन् ॥८१॥

विश्वात्मनोऽस्य विहिते परिपूजनेऽस्मिन्
विश्वं जगत्ससुरमानवमर्चितं स्यात् ।
ज्वालप्रभां नमति मूर्च्छति कः पतङ्गे
श्रौतानले ज्वलति वा जुहुयात्स्फुलिङ्गे ॥८२॥

तत्र च प्रहर्षबहुमानभारभरिताभ्यां नरदेवसहदेवाभ्यां साञ्जलि-बन्धमत्यादृते शान्तनवशासने,

हृष्टा बभूवुरखिलाः शिशुपालमुख्या-
स्त्वासन् परस्परविलोकगभीरभावाः ।
एकात्मना स्थितमपीह सदस्तदानीं
द्वेधा विभक्तमिव सूक्ष्मदृशाश्चकाशे ॥८३॥

सहदेवस्तु पुरत एव तां परिषदवयवोन्मिषितां दोषविकृतिमुपशमयन्निव वचनौषधेन किमपि भिषजाश्चकार ।

शान्तेऽद्य शान्तनववद्बहुविन्नलोके
दृष्टा च पर्षदपि हर्षवतीह कार्ये ।
सम्मन्तुमर्हथ समेऽत्र यदुप्रबर्हं
सर्वार्हमर्हयति सम्प्रति भूमिपालः ॥८४॥

तदनन्तरञ्चोपान्त एव सभान्तरे विलसन्तं भगवन्तं जगदन्तरात्मानं क्षितिवन्धुरयमतिबन्धुरविनयमुपगम्य धौम्यगिरा पुरः प्रणनाम ।

कृष्णपादरुचिभिस्तदा नृपश्शोणिमानमनयन्निजं शिरः ।
तावदेव स च चेदिभूपतिर्लोचनाञ्चलममर्षरोचिषा ॥८५॥

तदनु च सहजभक्त्याकुलसहदेवादिसहजजनससंभ्रमसम्भृतेषु सकलसम्भावनासम्भारेषु दिव्यमणिमयभव्यासननिवेशिते क्लृप्ताभिवादने दत्ताशिषि च नित्यानन्दमये पुरुषे —

भक्त्युद्रेकार्द्रबाष्पद्रुपदनृपसुतापाणिपद्मानुषङ्गि
त्वङ्गद्भृङ्गारवारा पदनलिनयुगं पुण्यलभ्यं मुरारेः ।
पाणिभ्यां नेनिजानः सुकृतनिधिरहो शम्भुलाल्यं तदम्भो
मूर्ध्नाॅ मूर्द्धाभिषिक्तः सममनुजवधूनन्दनैः सन्दधार ॥८६॥

पीताम्बरप्रवरभूषणरत्नजालं
दिव्यं यदुत्तरकुरूनभिभूय लब्धम् ।
निश्शेषकोशभरसारतमं ददौ त-
द्विश्वेश्वराय सकलं सजलं स भक्त्या ॥८७॥

२

तत्तादृशेन वलिना भुवने समस्ते
न्यस्तेऽपि हस्तभुवि तृप्तिमवाप नैवम् ।
भक्त्यादरोन्नतिभिरुत्तरलेन राज्ञा
दत्ते यथा स हरिरुत्तमवित्तसारे ॥८८॥

भूयोऽप्येतावता किं बत भुवनपतेरित्यहो लज्जयेव
स्पष्टं स्वात्मानमेव स्वजनसुतपुरीराष्ट्रकोशादिजुष्टम् ।
सम्प्राप्याष्टाङ्गपातं नतवति नृपतौ हन्त भोस्तस्य मौलौ
शौरेश्च स्फारभेरीरवयुतमपतत्पुष्पवृष्टिः सुराणाम् ॥८९॥

झटिति निपतदानन्दाश्रुरानन्दमूर्ति-
र्नृपतिमधिकभक्त्या मग्नमुत्थाप्य दोर्भ्याम् ।
त्रिभुवनविजयोद्यत्पट्टबन्धाभमस्य
न्यधित शिरसि शोणं पाणिपद्मं मुरारिः ॥९०॥

तत्तादृशे च तत्र समर्हणे परमपरितृप्तात्मनि निखिलजगदात्मनि कृष्णाख्ये परमात्मनि सकलजनेष्वपि तन्मुख एव सम्मोदनिर्मग्नदृष्टिषु तन्मयीभूतेष्विव स्थितेषु "जय जय नारायणे"ति सगद्गदविनिर्गतप्रशस्तिघोषणेषु ततस्ततस्समुत्थाय समुत्तरलगात्रेषु प्रवृत्तनृत्तेषु समस्तनारदादिमुनिस्तोमेषु नभस्तले च गभस्तिमालिन्यपि शरच्चन्द्रशीतलायमानभानुविताने सुरप्रवरेषु च हविष्प्रभोजनतोऽपि भृशप्रमोदमग्नेषु सपाण्डवेषु च भीष्मविदुरद्रोणादिषु जिह्वातिगब्रह्मानन्दार्णवमेवावतीर्णेषु शिशुपालादिष्वपि झटिति हठात्तटिन्निपातमापतितप्रहर्षप्रकर्षक्षणमुषितामर्षप्रसरेषु इतरमहाजनेषु च प्रमोदमूर्च्छया मुहूर्तमिव स्वात्मानमप्यनवबुध्यमानेषु समकालमेव च रासातल-सौतल-वैतल-साप्तसैन्धवद्वैप्यद्वैपान्तस्सरसिकान्तर्गुहिकं नादेयपौरेयगैरेयवानेयाकाश्यसौवादिषु विधिहरविष्णुमुखधिष्ण्यगतेष्वपि जीवकाण्डेष्वकाण्ड एव किं किमिदमिति सङ्कुलेषु यं कमपि प्रमोदभारमङ्कुरितरोमाञ्चमनुभवत्सु सोषुप्यमाणप्राणिष्वपि तोषप्रसरविद्रावितनिद्रेषु निवसत्सु चञ्चूर्यमाणजन्तुषु तृप्तिरसभरात्सुप्तेष्विवावस्थितेषु स्थावरेष्वपि नवामृत-

सिक्तेष्विव सद्यःसमुल्लसितपल्लवदलेषु निर्ल्लक्ष्यमाणेषु आविरिञ्चमातृणः पिपीलिकमखिलभुवनमप्येकानन्दमयमेतन्मुहूर्त्ते पर्यवर्त्तत ॥

शिशुपालस्तु तमिमं यदुवर्यस्य वरिवस्योत्सवं निखिलनृपमुनिसूरिमुख्येषु पारिमुख्यं प्रसादं समीक्षं समीक्षं क्रमोत्क्षुभितरूक्षतरामर्षोत्कर्षभृशतरधर्षितात्मा हरित्राकृतविचित्रमणिप्रकाण्डैः सह प्रकामलोहिनीं प्रभां नयनाभ्यामुद्वमन् नृपकुञ्जरोन्मुक्तदानतोयैस्समं समुन्मिषितघर्मजलोर्मिवर्मितमूर्तिरखिलजनहर्षोल्लासहासैस्सह गभीराट्टहासमुद्घटयन् जनसञ्चयरोमाञ्चैस्सह मणिपीठपृष्ठात्समुत्तिष्ठन् अर्व्वाग्नवाप्तिदुर्भगतरौ करौ निर्भररोषान्निर्भङ्क्तुकाम इव मुहुर्मुहुर्म्मर्दयन्निर्भयदुर्वादकरणनिर्व्वेदधरमिवाधरं दन्तपङ्क्तिसन्तोदनैस्समुत्साहयन् प्राप्तकालमूर्द्धश्वासमिव निःश्वासधारया प्रसारयन् पार्श्वतीर्यैर्मुखतीर्यैश्च पौण्ड्रकदन्तवक्रादिदुर्भूपैस्तद्भावमेवोद्भाव्य समुद्दीप्यमानस्समुच्चलदतुच्छरोषच्छिन्नाक्षरां रूक्षतरामाक्षेपवाचमाचचक्षे ॥

माद्रेयामरसैन्धवावनिपतीन्कत्रीनिमान् धिक्तमा-
मत्राग्रीयसमर्हणं धकिदत्सपात्रे च कात्रेयकम् ।
सूरिम्मन्यतमान्गतानुगतिकान्धिङ्नारदादीन्मुनी-
न्येऽमी मोमुदतीह वारिधिनिकाय्येऽस्मिन्प्रणाय्येऽर्चिते ॥६१॥

जात्या वा कर्मणा वापि च सकलगुणैर्वर्जितो मुख्यवृत्ते-
र्भ्रष्टो वाचाऽपि वाच्यो न भवति सुधियां किं पुनर्लक्षणीयः ।
निर्म्मर्यादं सुखं स्वं वहति परमसावप्यनेनैक्यमानी
नश्यत्कर्माधिकारो भवति कथमयं निर्गुणः पूजनीयः ॥६२॥

मायामात्राज्जगत्सुन्दरमयति वपुर्वस्तुतोऽसौ विरूपो
गोपीर्व्यामोह्य साध्वीस्वरतिमुपनयन् लोकबाह्याश्चकार ।
यो नामाप्यस्य शंसेत्स च खलु परधामाश्रयस्स्वान्गृहादीं-
स्त्यक्त्वा भिक्षाचरः स्यात्कथमिव स किलामङ्गलः पूजनीयः ॥६३॥

यद्वा सिन्धुभुवो जराप्रलपितैर्मुह्यन्त्यमी पाण्डवाः
कृष्ण ! त्वं त्वनृपो नृपार्हमहनं हास्यं न किं मन्यसे ।

युक्तो वा सरमापतेरसदृशे भक्तप्रदानेऽप्यहो
सम्मोदो ननु भूतिलाभमुदितो निष्किञ्चनः खल्वयम् ॥९४॥
भुञ्जानाः साकमेकामगणितगुरवो ब्रह्महन्तुस्तनूजा
मुण्डापुत्राश्च रण्डाजठरसमुदिताः पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ।
भ्रूणघ्न्याः सूनुमेनं द्विजनकतनयं भ्रातरं पीतशीधो-
रेनं यन्माननायां जगृहुरिदमलं वर्तते युक्तरूपम् ॥९५॥

धिक् पाण्डुपुत्रचरितं स्थविरप्रमाणं
बालप्रमाणमपि कष्टमहो विनष्टम् ।
हे धर्मज ! द्रुपदजामपि पृच्छ कार्यं
नारीप्रमाणमपि तेऽस्त्विह राजतन्त्रम् ॥९६॥

कृष्णश्चेदर्चनीयस्तव किमिति नृपानुत्तमांस्तत्तदर्थं
यत्तानत्राभ्यनैषीर्नहि ददिम वयं भीतिहेतोः करं ते ।
धर्मप्रीत्या च धर्म्यस्त्वमिति च कृपया तत्तु नो मन्यसे त्वं
धर्मभ्रष्टाभिपूजा विगलितगुणबन्धोऽयमासीन्मखस्ते ॥९७॥

कार्ये कृष्णो यज्ञचिन्तासु कृष्णो
दाने कृष्णः पूजनीयश्च कृष्णः ।
दृष्ट्वा श्रुत्वा कृष्ण इत्येव सर्वं
प्रागेवेह त्वत्प्रियायैव सोढम् ॥९८॥

वाल्हीकः पार्षतो वा स्थविरक इह चेद् द्रोण एको गुरुश्चेद्
गन्धर्वेशः सखा चेदथ तु बुधवरो व्यास एवार्चनीयः ।
सम्बन्धी चेत्स शल्यः प्रहरणनिपुणः कोऽपि चेदेकलव्यो
भो भोः पर्यस्त एव प्रभवति पशुपालैकवर्णे हितं वः ॥९९॥
एवं तत्पापवर्णैर्मुनिषु पिहितकर्णेषु कम्प्रे जनौघे
पार्थादिष्वात्तरोषार्त्तिषु सविधगतस्वास्त्रदत्तेक्षणेषु ।
प्रोत्थायास्थानदेशात्कुमतिरभिमतिग्रन्थिलो बन्धुभिः स्वै-
रन्धस्सन्धां बबन्धापि च सुदृढममुं सप्ततन्तुं विहन्तुम् ॥१००॥

क्षितिभृन्महिमावलोकतापं विकलत्वाद्विनिगूह्य वर्तमानैः ।
बहुषु क्षुभितेष्वहर्षि गूढं हृदि दुर्योधनकर्णसौबलाद्यैः ॥१०१॥
निर्यान्तं वीक्ष्य चैनं नृपतिरनुगतश्चैद्य कोऽद्य भ्रमस्ते
वृद्धेष्वध्यासितेष्वित्यनुसृतिनिरतः सिन्धुजेनावभाषे ।
किं साम्नां भूप ! भूम्ना क्षणमिह शुनकैर्भष्यतां वृष्णिसिंहः
सुप्तोऽद्यैव प्रबोधिष्यति बिभृयुरमी तत्क्षणे भक्ष्यभावम् ॥१०२॥

इति तदुक्त्या निवृत्ते धरित्रीपतौ कथय कथय भोः शिशुपाल गृहपालभक्षी तव पशुपालसिंहः कस्कोयमिति न्यक्काररोषविवशवादिनि चेदिपतौ श्रावय देवव्रत देवस्वरूपं सकलसमितिजनानिति क्षितिनाथेनाप्यनुनाथितस्समक्षमेव लक्ष्यमाणं जगत्क्षेमहेतुं स्वचक्षुर्भ्यामापीय क्षणमिव निमीलिताक्षः साक्षात्स पितामहो मुनिजनमुखेभ्यो निशमितं किमपि कथयामीति निगदितुं प्राक्रमत ॥

श्रोतुमश्रोतुमप्येतच्चेदिक्ष्मापतिरक्षमः ।
विवृण्वन् कोपसम्भारान् प्रश्रृण्वन्नेव तस्थिवान् ॥१०३॥

पूर्णं ब्रह्मैकमेव स्वयमलसदसौ सच्चिदानन्दमादौ
सर्गप्राप्तौ तु मायां पृथगिव विसृजन् बिंबितोऽभूदमुष्याम् ।
स्वच्छन्दं स्वच्छसत्त्वप्रकृतिलवसमुद्भूतभूतेन्द्रियत्वा-
दच्छन्नैश्वर्यपूर्णं हरिरिति विदधे चाथ लीलाशरीरम् ॥१०४॥

मायामिश्रात्मनाऽसौ गगनपवनतेजोम्बुभूमीर्वितन्वं-
स्तत्संयोगाद्यदन्तःकरणफलनतो धातृजीवात्मकोऽभूत् ।
भूतैः सृष्ट्वेन्द्रियासूंस्तनुभुवनमनूत्पाद्य पञ्चीकृतैस्तै-
र्धात्रात्माऽन्यांश्च सृष्ट्वा जयति जगदवन्मुक्तिमुक्तिप्रदोऽयम् ॥१०५॥

एष एव मधुकैटभौ झटिति पाटयन्नकृत मेदिनीं
पीनमीनवपुरानिनाय खलु दानवेन मुषिताः श्रुतीः ।
सिन्धुमन्थनधुरन्धरेषु च पुरन्दरादिषु चिरन्तनो
बन्धुरेष किल मन्दरं झटिति सन्दधार कमठात्मना ॥१०६॥

योगीन्द्रोदीतशापाज्जयविजयनिजद्वास्थयोर्दैत्यजात्यां
भूत्वा धृत्वा सुरादीञ्जगति विचरतोस्तं कनिष्ठं बलिष्ठम् ।
दृष्ट्वा धृष्टोष्मकृष्टक्षितिवलयमसौ पोत्रिगात्रो हि धात्रीं
पोत्रेणोद्धृत्य दैत्यं मृधभुवि कदलीकाण्डखण्डं व्यखण्डीत् ॥१०७॥
एतस्यैव तदग्रजासुरभुजस्तम्भाहतात्स्तम्भतः
सम्भूतं नमृगं नमानुषमहो तद्घोरघोरं वपुः ।
तप्तस्वर्णसवर्णघूर्णदतिरूक्षाक्षं शशाङ्कप्रभं
व्यात्तव्याप्तमुखाग्रवल्गिरसनादंष्ट्रायुगोड्डामरम् ॥१०८॥
भूयः संख्यमुखे महासुरममुं प्रोद्गृह्य दोर्भ्यामयं
द्वारेऽथोरुयुगे निपात्य नखरान्व्युत्खाय वक्षोभुवि ।
निर्भिन्दन्नधिगर्भनिर्भरगलद्रक्ताम्बुबद्धोत्सवं
पायं पायमुदस्तवान्बहुजगत्संहारिसिंहारवान् ॥१०९॥
दत्तं ह्यत्र भवेत्तनिष्ठमतिभूयिष्ठं प्रतीपक्रिया-
प्यस्याभीष्टदुघैव दृष्टमुभयं त्रैविक्रमप्रक्रमे ।
बालस्यास्य पदत्रयीवितरणं त्रैलोक्यदानात्मकं
जातन्नाम बलाल्ललास च बलेर्बन्धोऽपि मोक्षावहः ॥११०॥
एष ह्यर्जुनबन्धुरेव भगवान्प्रागर्जुनोद्यद्भुजा-
साहस्रास्त्रवदास्त्रविस्रपरशुप्रक्षेपविक्षारितैः ।
क्षुभ्यत्क्षुद्रतरक्षमापतिघटामांसास्थिरक्तच्छटा-
मेदोभिः खलु मेदिनीं पुनरहो विन्यास्थदन्यामिव ॥१११॥
लीलातोलितनीलकण्ठशिखरिव्यालक्ष्यदोर्विक्रम-
प्रक्षोभः स हि रक्षसां परिबृढस्त्रैलोक्यकालोपमः ।
एतेनैव विहीनवानरचमूजुष्टेन पृष्ठोच्चल-
द्रक्षोलक्षसुरक्षितोऽपि विशिखस्यैकस्य लक्षीकृतः ॥११२॥
श्रुत्वा तावत्प्रसक्तां जयविजयकथां खिद्यते ह्यकस्मा-
द्वीर्योदन्ते हिरण्यासुरदशमुखयोरात्तहर्षोऽयमास्ते ।

प्रोज्जृम्भे नारसिंहे रघुपतिसुमहाविक्रमेऽप्यक्रमोद्य-
द्वीप्तिक्रोधत्रपान्धो निवसति विकसद्वासनो दामघोषिः ॥११३॥

एष एव निहतप्रलम्बमधिकप्रलम्बभुजभासुरं
मुष्टिपिष्टखलमुष्टिकं कलितनीलचेलमतिपाण्डरम् ।
घोरसीरधरमाजियागकृतमागधाधिकपराक्रम-
स्थेमहोममतिकोमलं वहति कामपालवपुरन्तिके ॥११४॥

अयं पुनः स्ववशीकृतमायस्य श्रेयस्यामीश्वरावस्थायां स्थितस्य निर्मल-ब्रह्मणो नारायणाख्यस्य सततप्रकटसर्वज्ञादिसकलनिजानुभावः पूर्ण एव प्रादुर्भावो वासुदेवाख्यः ॥

सौहार्दवैरभयरागमुखैः समेषां
सद्यो विमुक्तिकरणैकधृतत्वरोऽयम् ।
भूभारहानिरनुषङ्गकृता तदेनं
मानन्त्यतीव मुनयः सुखसेवनीयम् ॥११५॥

अत एव निरवग्रहानुग्रहत्वरया वैरयोगभाजां भोजराजादीनां व्योम-वादनारदवचनादिना वैरदीपनवेगकारी भक्तितुन्दिलनन्दाद्यभिनन्दन-त्वरया पुरत एव गोकुलं यातः पूतनाशकटासुरपवनवत्सकबकाघमुखादीनां निधनेनैव निजपदप्रदायी स्वोपयुक्तस्यानन्तफलदायित्वादुत्तमदत्तमपि गोपीनां गोरसादिकमुपयुञ्जानः सर्वथा मनोविलयनार्थं च क्वचिद् बाललीलादिहास्यानि क्वचिद्विविधदास्यलास्यादिकरुणास्पदानि क्वचिल्लोकोत्तरशैलोद्धरणाद्यनेका-द्भुततराणि क्वचित्कालियवेष्टनादिस्वनिधनभयानि क्वचिदरिष्टकेशिवधादिवीर-कर्माणि क्वचिद्वनललितमुरलीगानरासविलासविप्रलम्भसम्भोगादिशृङ्गार-रसतरङ्गितानि च विशृङ्खलीकुर्वन् गोगोपालमृगतृणवीरुदादिमुक्तिप्रदानायैव च नित्यमरण्यसञ्चरणरसं प्रपञ्चयन् विरिञ्चिवञ्चनबहुरूपविहरणे च निखिलगोमातृस्नेहप्रसरानात्मगोचरानेव चिरतरं विरचयन् कदाचिदखिल-गोकुलवासिनां करतलामलकवद् ब्रह्मानन्दमेव साक्षात्कुर्वन् यथाकथञ्चिद् गत्यर्हांश्च हस्तिमल्लमल्लवरकंसपञ्चजनसृगालहंसडिम्भकशतधन्वमुरनरकादी-

न्यात्मनैव परिहिंसन् अनधिगतस्ववधसुकृतेषु यवनमगधादिषु चान्तकाले कान्ततरशान्तरूपप्रदर्शनेन मुक्तिकरवासनाङ्कुरमावपन् अखिलदेवाप्सरसामपि सम्प्रति सम्भृतनिजसेवया देवत्वान्तेऽपि मुक्तिरस्त्विति यदुनृपस्वदयितारूपेणावतारं प्रागेव प्रचोद्य तत्प्रियानुगुणकल्पितवेषो नित्यमेव तत्तादृशविनोदैर्मनांसि विलापयन् अमूनेव मनुजलोकदुरवलोकां निजलोकसम्पदमिहैव पृथगनुभावयितुं जलधिदुर्गकारितद्वारकाख्यदिव्यपुरविहारी गान्दिनेयधनायापरिपूरणप्रधानप्रयोजनार्थमेव च स्यमन्तकोदन्तदैन्यमुत्पादयन् अवश्यानुभाव्यदुरितानुभावनेनापि निरतिशयशुभकरणार्थमेव पार्थादीनामपि किमपि पीडामिव प्रदर्शयन् स्वतनुपश्यविश्वजनदुरितनिश्शोषणभक्तवश्यतादिप्रकटनाय च राजसूयादिकमपि प्रारम्भयन् क्वचिन्मनःप्रेरणेन क्वचिन्नयनप्रयोगैः क्वचिन्निजप्रभावप्रकाशनैश्च पुरः प्रज्ञातं परप्रयोजनार्थमेव सकलकर्मलवमपि नर्ममात्रेण निर्मिमाणो निश्चलसच्चिदानन्दाम्भोधिमात्रधिया त्रिदशोत्तमबुद्ध्या मनुजोत्तमबुद्ध्या च तत्तदधिकारिभिरत्यास्वादितनित्यशुद्धसत्वमयनिष्कलनिर्विशेषमूर्तिरस्मत्सुकृतवशादिह प्रत्यक्षमेवास्ते ॥

भूयोऽपि चास्य बहु खल्ववतारकार्य-
मास्ते श्रुतं खलु मया मुनिवर्यवाक्यैः ।
नैवाधुना प्रकटयामि तदा तदा तं
पश्यन्तु विश्वजनता भगवद्विलासम् ॥११६॥

एष एव खलु बद्धबुद्धवपुरुद्धरिष्यति पुनस्त्रयी-
मुत्कटोत्कलितकल्किमूर्तिरपि खड्गयिष्यति खलोत्करान् ।
भूयसा किमयमेव सर्गलयपालनैकरसिकः पुमान्
याज्य एव खलु पूज्य एष नृप योज्य एष हृदि योगिनाम् ॥११७॥

तद्दुर्विबोधमपि दुर्वचमात्मतत्त्वं
हर्षाश्रुसंप्लुतसमाजनिशम्यमानम् ।
शृण्वन्मुरारिरपि हर्षविकारवेगा-
नात्मस्तुतिस्त्विति निगूह्य कथञ्चिदस्थात् ॥११८॥

चैद्यस्तु वैरिगुणवर्णनकर्णशूल-
तूर्णप्रदीर्णहृदयोऽधिकपूर्णरोषः ।
मन्थाद्रिघूर्णितमहार्णववद्विघूर्णन्
प्रोद्गीर्णवान्वचनहालहलं तदाऽपि ॥११९॥

प्रागेवासौ विसारः क्वचिदसुरवधे हीनसौकर्यखिन्नः
स्तम्भं प्राप्तः कथञ्चिद्व्यदलयदपरं सर्वदं तु न्यवध्नात् ।
मुन्यात्मा वीरहत्यां व्यधित निरवधिं स्वस्य दारानदोषा-
नत्याक्षीद्राघवात्मा हरिचरितमहो सर्वमेवाभिरामम् ॥१२०॥

स्त्रीघ्नो गोघ्नः कृतघ्नः खगफणिभिदधान्नाकुमात्रं किलाद्रिं
पर्यास्थद्दारुमात्रं शकटमरमयद्गोपिका गव्यमोषी ।
ब्रह्मण्यं मागधं तं मुहुरपकृतवांस्तद्भयाद्दाशदेशा-
नातिष्ठन्द्वेष्टि लोकान्मणिममुषदहो स्तौषि दोषानशेषान् ॥१२१॥

षण्डत्वाद् ब्रह्मचर्यच्छलभृदपनयांभोधिरम्बापहारा-
त्कन्नानर्थं गतोऽभूः सभयमसहथा गायकाद् भ्रातृघातम् ।
त्वं भीरुत्वाच्चिरायुर्वससि कपटधर्मोक्तिभिः प्राप्तमानो
रे रे मिथ्योद्य चैद्यस्त्विह न हरिकथाभीषिकाभिर्बिभेति ॥१२२॥

रे रे वर्षिष्ठ तिष्ठत्विह यदुकुहकश्लाघिका मोचिका ते
गच्छ स्वच्छन्दमृत्युर्व्रज समरभुवं खाद्यसे चैद्यबाणैः ।
जूर्णे वा पूर्णलज्जैस्त्वयि किमिषुगणैराह्वयेऽहं त्वसाह्वान्
पार्थाः सार्धं स्वकैर्मां रिपुमथनधनुर्धारयं वारयन्तु ॥१२३॥

इत्थङ्कारमदमघोषप्रसविनि दमघोषप्रसवे सभाङ्गनसङ्गिनि चतुरङ्गरोष-भङ्गुरभ्रुकुटिके भङ्गाकटभङ्गावहनयनपैङ्गलीजुषि लाङ्गलपाणौ जाङ्गलिकोऽस्म्यहमेव सुनीथभुजङ्गमस्येति लाङ्गलमुद्वहति स्वाङ्गतरङ्गितरोषविकारेषु गाङ्गायनिप्रभृतिषु रथाङ्गपाणौ च शशाङ्कधवलस्मिताङ्कुराङ्कितमुखे निरादर एव स्थितवति भृशाक्षमेषु च प्रतीक्षिततदाह्वानेष्ववस्थितेषु व्याप्तरोषतात्वर्यमाणसात्यकियुतेषु रणशौण्डभुजदण्डप्रकाण्डताण्डवितगाण्डीवादिहेतिषु

पाण्डववीरेषु रोषचण्डिमखण्डितसन्देहेषु समममेवोत्थितेष्वेवोग्रकोपादग्रतस्सरोनिर्गलद्विस्फुलिङ्गनयनोदरो वृकोदरो गगनाट्टघट्टनिष्ठुराणि त्रिचतुराणि गर्जितानि निर्जनयन्नर्जुनधनुर्ज्यागर्जितैस्सममुद्ववाम वाणीम् ॥

चेदीशानां शतं वा प्रसरतु पुरतो दन्तवक्राः सहस्रं
काशीशाः पौण्ड्रका वाप्ययुतमयमयं जृम्भते भीमसेनः ।
ये ये कृष्णार्चनायामसहनमनसस्ते किलैकैकशोऽद्य
प्रोद्यद्दोर्दण्डचण्डभ्रमितगुरुगदाघोरघातान्सहन्ताम् ॥१२४॥

इति परिराटिनं साटोपमुत्पतिष्णुमधिकासहिष्णुमखिलाभिभूष्णुं गदाविभ्रान्तिविभ्राजिष्णुं जिष्णुज्यायांसमेनं द्वित्रैः पदैरिव चैद्यमूर्धानमधिरोक्ष्यन्तमभिवीक्ष्य पीठिकोत्थायं समुत्थाय हस्ताग्रमभिगृह्णन् जह्नुजासूनुरन्वगादीत् ।

दोर्भिर्नेत्रैश्च पूर्वं हरिहरसदृशं त्यक्तुमैच्छत्पिताऽमुं
कस्याप्यङ्के विजह्यात्तनुविकृतिमसावस्य हन्ता स एव ।
इत्यभ्रोक्तयाद्भुतेनागतनृपतिजनाङ्केषु मात्राऽर्पितोऽयं
वर्धिष्णुर्मातृवीक्षागतयदुवृषभस्याङ्कतोऽभूद्गताङ्कः ॥१२५॥

आगः सहस्वेति वृतो जनन्या कृष्णः शतागःसहनं न्यगादीत् ।
तेनान्यनिर्भीतिरसौ खलोऽस्मानाह्वास्त भो क्षाम्य परामिषे त्वम् ॥१२६॥

इत्थमुक्ते हस्तधृते च कथञ्चित्तस्थुषि निःसहज्वलितभामे भीमे
उच्चैरुच्चैः स्वमर्मप्रकटनकटुकक्रोधबाधः सुनीथो
रे रे कृष्ण ! त्वमागः सहसि किल वयं त्वामिषत्वं गतास्ते ।
एह्येहि क्षुद्र ! लज्जाविकल ! चपल ! गोपाल ! भूपालमानिन् !
दक्षश्चेद्रक्ष दक्षक्रतुमिव गिरिशो निर्धुनोम्यध्वरं ते ॥१२७॥

इति वादिन्येव चण्डभुजदण्डकुण्डलितकोदण्डे सन्तेजितशरकाण्डैः खण्डयितुमेव पाण्डवयज्ञशालां प्रत्यापतति पापिष्ठचेतसि चेदिश्रेष्ठे भूसुरजालकेषु च भीलुकेष्वाशयाभिज्ञदारुकपूर्वसज्जितमेव निभृतनिहितं रथप्रवरं लघुप्रपातमारूढस्तटित्प्रकाशमिलितनवप्रलयाम्बुदप्रतिमतेजा दृढप्रकृष्टधनुष्प्रकाण्डमण्डलान्तर्गते रिपुप्रतिमुखमेव ददृशे मुरप्रमाथी ।

ततस्तु चेदिभूमिभृत्सुहृत्त्वदत्तचेतस-
स्समस्तदुष्टभूपतीनभिप्रचार्य संहतान्।
जगत्त्रयेश्वरः स्वयं निवर्त्य चापवल्लरीं
घनप्रणादसोदरीं किमप्युवाच भारतीम् ॥१२८॥

भो भोः सज्जनव्यसनसज्जनाच्चिरादेव जयपदविच्युतो मयि नित्यवैरितया मदभेदयोग्योऽयं चेदिराजः ॥

छिद्रेऽधाक्षीत्पुरीमें यदुगणमहरद्रैवताद् बभ्रुपत्नीं
जहेऽमुष्णान्मखाश्वं मयि मगधसुतार्थे च किं किं न चक्रे ।
दुर्वादाः सर्वलोकैरिह च निशमिता यज्ञबाधे शतागः-
पूर्णोऽयं तूर्णमस्मादपसरत नृपा घूर्णितं मे रथाङ्गम् ॥१२९॥

इति निशम्य निशाम्य च शार्ङ्गिणः प्रतिघभारतरङ्गितमिंगितम् ।
स्वगतिकालमनाप्य भियाऽप्यलं क्षितिभृतः सबलाः प्रपलायिताः ॥१३०॥

यान्तु यान्तु किममीभिरद्य मम कातरैर्मृतिभयातुरै-
रेक एव पुनरीश्वरोऽस्मि ननु गोपसूनुघटनाविधौ ।
इत्युदीर्य भृशतिग्मधारमिह रुक्मिणीकुचपदाङ्किते
माधवोरसि शरं किरन्गरकिरं गिरञ्च पुनराददे ॥१३१॥

भो भो गोपवटुं हठान्मम वधूचोरं बलादीनमून्
कृत्स्नान्पाण्डवखेटकानपि मखञ्चामुं सुखं चूर्णयन् ।
बद्धे युद्धमहाध्वरेऽत्र हि जरासन्धस्य बन्धोरहं
स्कन्धावारधुरन्धरोऽद्य वितनोम्यानृण्यमाकर्ण्यताम् ॥१३२॥

अन्योन्यच्छन्नगात्रध्वजरथमिषुभिस्तत्क्षणं निष्प्रयासं
प्रास्तापास्ताखिलास्त्र त्रस भुवनमदृष्टश्रुतं नारदाद्यैः ।
चैद्ये नोद्यत्प्रकोपप्रतिभयवदनं शौरिणा स्मेरवक्त्रं
हंहो किं किं न चित्रं निरघटि घटिकामात्रतश्शात्रवाभ्याम् ॥१३३॥

ततस्तु नमोऽस्तु भगवन् बाध्यतां न माध्यन्दिनसवनवेला तव लीलारसै-

रित्रि दारुकेणाऽपि दारुणशरविदारितेन धीरतां विहाय वारितः शौरिरेन-मारचितचारुस्मितमीरयति स्म ।

पूर्वं घोरनखांकुशैरथ शराङ्कुरैः कृताङ्को मया
दत्तद्वेषवरः स चेदिभृदसौ मद्भृत्यमुख्यो जयः ।
पश्यन्त्वस्य बलं जना इति मया यत्किञ्चिदुत्क्रीडितं
यच्छास्यद्य मनोरथं पृथुमहश्चक्राय चक्राय मे ॥१३४॥
आरोक्ष्यामि तवाङ्गमात्ममहसा रे कृष्ण कृष्णेत्यलं
क्षिप्तेषोर्द्विषतः सुदर्शनमसौ दुर्दर्शनं प्रोद्वहन् ।
उच्चैर्धर्मपथो जयत्विति वदन्मार्ताण्डचण्डत्विषा
तेनाकुण्ठजवं चखण्ड कुमतेः कण्ठं विकुण्ठेश्वरः ॥१३५॥
जन्मत्रय्याऽऽत्तविष्णुस्मरणबलसमुद्बृद्धचिद्धामदीप्तं
बुद्ध्याऽद्यं चैद्यदेहादुदितमुरुमहोरूपि सूक्ष्मं शरीरम् ।
कृष्णं प्राविक्षदालक्षितमखिलजनैः सर्वकामाढ्यपूर्ण-
ब्रह्मानन्दं स भेजे परमसगुणसायुज्यमावृत्तिहीनम् ॥१३६॥

हृष्टैः सुरैः कुसुमवृष्टिरमोचि कृष्णे
तुष्टाः समेजय जयेति जना विनेदुः ।
दष्टाधरोष्टमपि पिष्टकरं क्षणार्धं
दुष्टाः स्थिता अपि भियैव पुनर्ननन्दुः ॥१३७॥

एवं चैद्ये तमाद्यं पुरुषमुपगते तत्सुतन्नयस्य राज्ये
निर्मास्यन्कर्मशेषं नृपतिरयमुपानीय दानीयलोकान् ।
वित्तैः स्वस्यैव हस्त्यैर्मणिगणगुरुभिर्द्रौणिपात्रप्रणीतैः
कर्णोत्कीर्णैश्च पूर्णानकुरुत निखिलान्वित्तषप्रत्यनीकान् ॥१३८॥
रत्नाग्र्यस्वर्णकन्यावसनपशुघटायानभूषादि यद्यद्
यस्येष्टं यच्च धर्तुं क्षममखिलमिदं राज्ञि देदीयमाने ।
कालेनाशेषकामप्रतिहतिरवधिं हन्तकारेष्वकार्षीद्
गृह्णीताऽऽयात पूर्णं तनुकुरु भवनादीनि घोषो निरैषीत् ॥१३९॥

ततः क्रमेण निवृत्ते मरुत्वतीयग्रहत्रितयहोमे दिव्यदुकूलजालोल्लसितोल्लो-चादिवेल्लिते शालाप्राग्विभागे गृहीतकोदण्डशरकाण्डस्य राजशार्दूलस्य शार्दूलचर्मास्तरणासीनस्य सर्वौषध्यादिभिरमिताघोषमभिषेककर्म निर्माय समभिषिक्तोऽयं युधिष्ठिरः पाण्डुसूनुरिति समुद्घोषयाञ्चक्रुः ।

पुरस्तादभिषेकस्य परस्ताच्च कृतास्तदा ।
पार्थहोमास्तु पार्थस्य यज्ञे सार्थकतां ययुः ॥१४०॥

बाहुः पृथिवीभरणाद्वराहकृत्यादतस्सदा नृपतेः ।
अवहदिह पादुकामयवराहकृत्यादरं सपादोऽपि ॥१४१॥

महेन्द्रस्तुतशस्त्रप्रयोगपरिशोभितेऽथ समितितले ।
देवासुरसमरसमं समरमकुर्वन् प्रधाव्य वीरवराः ॥१४२॥

सङ्ग्रामडम्बरविधाविह दुन्दुभीन-
प्याजघ्नुरुग्ररवजृम्भितकम्पिताशाः ।
चक्रुश्च वादचतुराः सदसि प्रकामं
तर्कादिपक्षशतसाधनबाधनानि ॥१४३॥

आग्नीध्रपश्चिमोद्यन्मणिभवने संस्थितोऽयमासन्द्याम् ।
सूतादिप्रकृतिवरैर्देवनमतनिष्ट काञ्चनैरक्षैः ॥१४४॥

ततश्च नरकेसरिणेव हिरण्यकशिपुमाक्रम्याऽऽसीनेन होत्रा वेदभाग-गदितमेव शौनःशेपमाख्यानमाख्यापयन् विहितसरण्या हिरण्यासनगोसहस्र-मयीं चास्य दक्षिणां दत्त्वा माहेन्द्रग्रहभक्षणादिरीत्या साध्वेव माध्यन्दिनसवनं समाप्यत ॥

तृतीयसवने तावत्सोमग्रहसमुद्यमे ।
हन्तादित्यग्रहोऽप्यासीत् तूष्णीं ज्योतिर्विदोऽभवन् ॥१४५॥

ततस्तृतीयसवने परिसमाप्ते महिताघोषसम्भृतावभृथोदयनीयमैत्रावरु-णीषु कृतासु गृहान्तरमासाद्योदवसानीयेष्ट्यवसाने निखिलाभरणादि-परिकरविभूषितस्य महाराजस्य महाडम्बरविजृम्भितः पुनरभिषेकोऽपि विघोषितोऽभूत् ॥

एवञ्चैत्रमाससमाप्तौ समाप्ते ऽभिषेचनीये तत्रैव सद्मनि कृतामावास्येष्टिः पुनराग्नेयीमिष्टिमन्वतिष्ठत् ॥

तदुत्तरदिने च तद्गृहात्पुरस्तात् षट्सु शम्याप्रासप्रदेशेषु प्रतिदिनं पृथक् पृथगिष्टीर्विधाय सप्तमदिने सप्तमशम्याप्रासप्रदेशे प्रागेव प्रतिष्ठिताम् अतुलमहाभोगशालिनीं शालामष्टमीतिथौ प्रविष्टो यष्टा तस्यां दशपेयाख्य-मेकदीक्षादिनारब्धत्रिदिनोपसत्कं चतुर्थदिनसुत्यमग्निष्टोमसंस्थं सोमयागं प्रथमकथितप्रक्रिययैव प्रक्रमते स्म ॥

यद्दीक्षादिवसे बिभर्ति नृपतिः सत्पुण्डरीकस्रजं
प्राजापत्यकतूपरश्च सवने कायश्च यस्मिन् पशुः ।
सोमं यत्र च भक्षयन्ति चमसान् हुत्वा शतं ब्राह्मणा
यस्मिन् वा मणिदर्पणद्वितयमप्यध्वर्यवे दक्षिणा ॥१४६॥

ईदृशस्य चतुर्दिननिर्वर्त्यत्वादहर्दिननिर्विश्रमस्य महाभोगमहनीयस्य दशपेयक्रतोरन्ते कृतश्मश्रुमात्रवपनो मेदिनीपतिर्द्वादशतिथाववेष्टिं नामेष्टिं पञ्चहविष्कामनुष्ठाय तदूर्ध्वेऽहन्यादित्यमारुतच्छागीद्वयवन्तं पशुबन्धमप्युप-सन्तेने ॥

ततश्च चतुर्दश्यां पूषादिदेवत्यां पञ्चदश्याञ्च पूर्वप्रयुगाख्यामिष्टिमिष्ट्वा कृतपौर्णमास्येष्टिरुत्तरेऽहन्युत्तरप्रयुगाख्यामपि कृत्वा पुनर्द्वादशदिन्याञ्च जन्यार्थिनाञ्जन्यप्रदानसन्नद्धो धृतव्रत एव ववृते ॥

नाभविष्यदिह वा जनार्दनो नामरिष्यदथवा स चेदिराट् ।
आपतिष्यदधुनाऽत्र सङ्गरो घोर इत्यनुशुशोच नारदः ॥१४७॥
ततो वसन्तान्तिमदर्श आगते तिस्रस्तथा दक्षिणमध्यमोत्तराः ।
शाला व्यदृश्यन्त कृता महाप्रभाः पुरो यथा पावकशक्रशूलिनाम् ॥१४८॥

तासु च दक्षिणशालां प्रविश्यापरिमितत्वविधेर्द्वित्रदिनमात्रदीक्षं द्वादशो-पसदमासन्नपौर्णमासीव्यवस्थितसुत्याप्रयोगमतिरात्रसंस्थात्मकं केशवपनीयं नाम सोमयागं कृत्वा तदवसानकृतकेशादि कृत्स्नलोमवपनो बभूव भूमिपालः ॥

दीक्षाक्रमो मिलदुखाभरणः पुरोव-
द्दीक्षावधौ क्रयविधिश्चयनन्तु सर्वम् ।
कार्यं प्रवर्ग्यदिवसेषु पशुस्तदन्ते
सुत्या तदूर्ध्वमिति सर्वमखे समानम् ॥१४६॥

एवं ग्रीष्माद्यवलक्षपक्षे गते मध्यमशालामध्याविश्य पक्षत्रयनिर्वर्तनीयं व्युष्टिद्विरात्राख्यमहीनमहीनाभोगं सोमयागमारभत ॥

सोऽप्यपरिमितदीक्षाविधानात्त्रिंशद्दिनप्रायदीक्षावसानोऽहीनत्वान्नियत-द्वादशोपसत्को ग्रीष्मावसानचतुर्दशीपञ्चदशीव्यवस्थिताग्निष्टोमातिरात्र-संस्थात्मकसुत्यात्मकदिनद्वयविद्योतमानः समुद्यदवभृथादिघोषः समाप्तिं ययौ ॥

ततः श्रावणमासाग्रिमपक्षतेः परमक्षताभोगामुत्तरशालां प्रत्युपेत्य क्षत्रस्य धृतिर्नामाग्निष्टोमं त्रिदिनदीक्षं त्रिदिनोपसत्कं सप्तमदिनसुत्यमत्यन्तप्रोद्घोषिता-वभृथं प्राथमिकरीत्या प्रातनुत ॥

ततस्तदुत्तरदिनैः पूर्वदेविकेष्टिमुत्तरदेविकेष्टिं त्रैधातवीयामप्याधाय पक्ष-शेषेण पशुत्रितयसुराग्रहादिव्याप्तामात्तावघोषावभृथयात्रां सौत्रामणीमप्यति-वाह्य श्रावणमासपूर्वपक्षान्ते राजसूयक्रतुमतिक्रमयाञ्चक्रे ।

गङ्गायां तुङ्गरङ्गत्पटहपटुरवं सङ्गतानन्तभूभृ-
द्भूषाश्लौघतेजःकपिशदशदिशं विस्मिताशेषलोकम् ।
व्योमान्ते पाण्डुनाऽपि प्रमदभरगलद्बाष्पमालोक्यमानं
चक्रे शक्राधिकश्रीरतुलमवभृथाघोषमन्त्यं नरेन्द्रः ॥१५०॥

दिव्याध्वरावभृथपूततमे द्यु नद्यास्तोये ममज्ज हरिणा सह सर्वलोकः ।
आपाण्डु पाण्डुसुतकीर्तिपयःपयोधौ तावच्चतुर्दशजगन्त्यपि पर्यमाङ्क्षुः ॥१५१॥

निर्वर्त्यावभृथं महोज्ज्वलमहाः कृष्णासखो राजरा-
डुत्तीर्णस्सुरवृन्दकीर्णसुमनःसम्भारसम्भावितः ।
कृष्णाभ्यां धृतचारुचामरमणिच्छत्रो धरित्रीभृतां
सार्थैः सार्धमगाद्विशेषविहितालङ्कारतुङ्गां पुरीम् ॥१५२॥

निर्वृत्ते सप्ततन्तौ सुमहितविभवे निर्वृते सर्वदेव-
व्राते निर्व्यूढकृत्ये नृपतिरथ समाहूय निःशेषलोकान् ।
बुद्ध्वोर्ध्वं धार्तराष्टच्छलमतिमधुनैवाहमुद्व्लयिष्ये
वित्तौघानित्यभीप्सन्निव मणिकनकं मेघवर्षं ववर्ष ॥१५३॥

दिग्भ्यो बलाहृतमनन्तधनप्रपञ्चं
तत्रैव वर्तयितुकाम इवावनीन्द्रः ।
तत्तद्दिशं गमिषु सर्वजनेषु किं किं
कस्मै ववर्ष न सहर्षमधर्षितोष्मा ॥१५४॥

नो देहेषु ममुर्विभूषणगणा गेहेषु नार्थावली
नैवाऽऽश्चर्यरसानुभूतिलहरी चित्तेषु वा देहिनाम् ।
आविप्रं पुनरान्त्यजातिनिखिलं मानुष्यकं तत्क्षणा-
द्भूपप्रत्तदुकूलकाञ्चनमणिव्याप्त्या सुदीप्तं बभौ ॥१५५॥

दद्मो दद्मो धनालीर्नरवरतिलकायेति सर्वे नरेन्द्राः
सर्वं सम्पूरयामो द्विजमुखजनतास्वित्यमी पाण्डवेयाः ।
एवं स्पर्धानुबन्धे महति सति जयं केवलं जानते ते
पूर्णोद्गीर्णोरुरत्नज्वलदररमुखाः कोशगेहप्रदेशाः ॥१५६॥

एवं निःसीमहृष्यन्मुनिसुरमनुजाशीर्भिरुद्घोषिताशं
प्रस्थानप्रत्तपुष्यद्धनगृहनगरक्षेत्रपात्रादिभारम् ।
स्वर्णापूर्णाविकीर्णव्रजदुरुजनता काञ्चनीभूतविश्वं
चित्रं निर्वर्त्य तत्र क्रतुवरमतुलं धर्मराजो विरेजे ॥१५७॥

एतावन्मत्कृपायाः खलु विलसितमित्युच्चकैर्दर्शयित्वा
विश्वानन्दाभिवर्षी पुनरपि वसतिं प्रार्थ्यमानोऽपि पार्थैः ।
दैवाद्भाविन्यवस्था मयि सविधगते माऽस्त्विवतीवात्तचेता-
श्चैद्यारिः सौभरुद्धां सपदि निजपुरीमभ्ययीद्विश्वसाक्षी ॥१५८॥

समाप्तोऽयं प्रबन्धः ॥

॥ शमस्तु ॥

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्थाः*

		मूल्यम् सधारणानम्		मूल्यम् सदस्यानाम्
२। कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम्	,,	॥=०)	,,	॥०)
३। शङ्करीसङ्गीतम्	,,	।=०)	,,	।=०)
४। मुक्तिवदः—गदधर-भट्टचर्य्यविरचितः, टीकाद्वय-भाष्यानुवादसहितः	,,	२)	,,	१॥०)
৫। দুর্গাপূজাতত্ত্বম্—রঘুনন্দনভট্টাচার্য্যকৃতম্ শারদীয়দুর্গোৎসবপ্রমাণপ্রয়োগতত্ত্বরূপম্	,,	৷৹	,,	৷৴
६। पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या-श्राद्धादिपद्धतिरूपा	,,	१।०)	,,	१)
৭। দুর্গোৎসবনিবন্ধকদম্বম্—দুর্গোৎসববিবেকাদি-গ্রন্থপঞ্চকাত্মকম্	,,	॥०	,,	।৵০
८। कारकोल्लासः—भरत-मल्लिककृतः, सोदाहरण-कारकनिर्णयरूपः	,,	=०)	,,	=०)
९। ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, आङ्गलभाषाटिप्पणीसमेता	,,	॥।०)	,,	॥=०
১০। গ্রহযাগতত্ত্বম্—রঘুনন্দনভট্টাচার্য্যকৃতম্	,,	।৶০	,,	৷/০
११। प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर-सम्प्रदायानुसरि-मीमांसग्रन्थः	,,	१।०)	,,	१)
১২। তীর্থতত্ত্বম্—রঘুনন্দনভট্টাচার্য্যকৃতম্	,,	।৵০	,,	৷/০
१३। पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्		॥।०)	,,	॥=०)
२४। नलदमयन्तीयम् (सप्ताङ्कनाटकम्)—श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यकृतम्	,,	१।०)	,,	१)
१५। प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्		२)	,,	१॥०)
১৬। যাত্রাতত্ত্বম্—শ্রীরঘুনন্দনভট্টাচার্য্য-কৃতম্, বিষ্ণোরথযাত্রাদি-দ্বাদশযাত্রাপদ্ধতিরূপম্	,,	৷৴	,,	৸০
१७। ऋक्प्रातिशाख्यम्—उव्वट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्	,,	२॥०	,,	२)
१८। प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः	,,	१।०)	,,	१)
१९। छान्दोग्यमन्त्रभाष्यम्—गुणविष्णु-विरचितम्	,,	३॥०)	,,	३)

* देवनागराक्षरमुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा वङ्गाक्षरमुद्रितनामानि वङ्गाक्षरेण मुद्रापितानीति बोद्धव्यम् ।

The Calcutta Oriental Journal

Edited by

KSHITIS CHANDRA CHATTERJI, M. A.

Lecturer, Calcutta University and Editor,

The Sanskrit Sahitya Parishat Patrika.

March no. contains a splendid article on Extraordinary Perception in Indian Philosophy by Prof. Satish Chāndra Chatterjee, M. A., Ph. D. of the Calcutta University. In this paper Dr. Chatterjee tries to establish that when logicians come to understand the nature of Sāmānyalakṣaṇā Pratyāsattī more thoroughly, they will have to admit that Induction is a myth.

The article on Āmalaka sets at rest all controversies regarding the meaning of the term as used in Hindu architecture and the notes on Vāmana's Kāvyālaṃkārasūtravṛtti explain many knotty points for the first time.

April no. contains Rucaka's hitherto-unpublished commentary on Kāvyaprakāśa—probably the oldest commentary extant on that work together with critical notes and extracts from Śrīdhara's unpublished commentary.

Subscription :—**Rupees six per annum.**

Manjusha

A Sanskrit monthly magazine containing short stories, poems, prize competition etc. Annual subscription: Rupee One only. Specimen copies free on application.

Office :—

61/A, Ramkanta Bose Street, Baghbazar, Calcutta.

Reg. No. C. 1073

Vol. XVII, No. 11] [March, 1935.

१८५६ शकीये फाल्गुने १७श-वर्षस्य ११श-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सहकारिसम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

Printed at

CALCUTTA ORIENTAL PRESS

9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

Some Publications of the

SANSKRIT SAHITYA PARISHAT.

(Corrected up to 1st March, 1935)

1. **Kali-tantram**—(कालीतन्त्रम्) Edited by **Pandit Satish Chandra Siddhantabhushana** with an original commentary and Bengali translation.—Demy 8 vo, pp. 82. 1922.

As. 10 & As. 8 (for members).

2. **Sankari-Sangitam**—(शङ्करी-सङ्गीतम्) by Jayanārāyana. Songs to the goddess Śankarī after the *Gītagovinda of* Jayadeva. Edited by **Pandit Dakshina Charan Bhattacharya.**—Demy 8 vo, pp. 32. 1923. Re. 1

3. **Muktivadah**— (मुक्तिवादः)— by Gadādhara Bhattācharya. Edited by **Professor Kalipada Tarkacharya** with a learned introduction, two commentaries and Bengali elucidation. It describes the theory of emancipation according to the *Navya* (modern) Naiyayika School.—Crown 16 mo, pp. 242. 1924. Rs. 5

4. **Durgapuja-tattvam**— (দুর্গাপূজা-তত্ত্বম্)— by Raghunandana Bhattāchārya. Edited by **Pandit Satish Chandra Siddhantabhushana** with a valuable introduction containing the history of, as well as various information about the great autumnal festival of the goddess Durgā.—Demy 8 vo, pp. 134. 1924.

Re. 1 As. 4 & Re. 1.

5. **Pitridayita**—(पितृदयिता)—by Aniruddha Bhatta, Guru of Ballālasena. Edited by **Pandit Dakshina Charan Bhattacharya.** It is a work on Śrāddha, etc., of the Sāmavedins. It shows that even at the time of Ballālasena Śrāddhas were performed in the presence of Sāgnika Brāhmanas instead of their symbolic substitute—*Kuśa-grass.*—Demy 8 vo, pp. 102, 1924. Re. 1 As. 4 & Re. 1

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

March, 1935.	१८५६ शकीये फाल्गुने १७श-वर्षस्य ११श-संख्या	Vol. XVII No. 11

कालविलसितम्

[निबन्धकः—म० म० श्रीदुर्गाप्रसाद-द्विवेदः]

हे धर्म कर्मघटितत्रिजगत्प्रतिष्ठ !
त्वामद्य यद्यपि जगन्ति निपीडयन्ति ।
आस्तामथापि तव नामकलैव काचित्
तन्मोचनैकशरणे प्रथते क्रियासु ॥१॥

वेदा हि कर्मशबलं कलयन्ति धर्मं
जीर्णांश्च तान् निजनिजेष्टपथान्नयन्ति ।
इत्थं क्व धर्महतकः क्व च कर्मयोगो
दुर्वादवारिधिरिह क्रमतेऽतिवेलम् ॥२॥

तात्पर्यभूविधिनिषेधविधिप्रकर्षा
हर्षा इव व्यवहृतेर्विविधक्रियायाः ।
येऽमू दृशौ मलिनयन्ति तमिस्रपातै-
स्तेषां चिकित्सक इहास्ति स एव भूमा ॥३॥

तर्कोऽप्रतिष्ठ इति सूत्रितमेव भूयो
मातारमाश्रयमपास्य न चागमोऽपि ।
काऽन्या प्रथा हितकृते प्रथतामबाधं
श्रीकण्ठ एव शरणं शरणागतस्य ॥४॥

नास्त्येव संप्रति विधौ परलोकभीति-
र्यद्यस्ति वैरजनितैव बहुप्रकारा ।
अत्रान्तरे निजनिजेप्सितकर्मणैव
संगच्छते किमपि पाशुकभावकर्म ॥५॥

वर्णाश्रमध्वजभृतोऽपि तदीयकर्म-
संपादनेषु विधुरा बलिनो जयन्ति ।
एवं च दीक्षिततरा अपि तत्र तत्र
वैरस्यभावभविका बहवश्चरन्ति ॥६॥

उद्यत्प्रवाहपरिवर्तनबन्धुरासु
भोगप्रवृत्तिसरसीषु दृढावगाहाः ।
प्रख्यापयन्ति सलिलान्तरवर्तमान-
पङ्केरुहच्छदसमानमसङ्गतं स्वम् ॥७॥

साध्वी विपन्नजनता करुणैकपात्रं
संपद्गता न सहसा परिकोपनीया ।
आपातलाभलवदुर्ललितान्तरेषु
वेतालचेष्टितमुदाह्रियतेऽत्र किंचित् ॥८॥

विद्याव्रतं घटयते खलु पात्रलक्ष्मी-
मित्येव भारतनयो हि महर्षिभावे ।
अद्याद्यमीषदधिगत्य यथाकथंचिद्
वाचस्पतेरपि गुरोर्गुरुतां भजन्ते ॥९॥

एकं द्विकं त्रिकमथेप्सितमेकवारं
यज्ञोपवीतवदुदारपदं नयन्ति ।

श्रौतेऽपि भाविनि नयादिव सोमवाज-
पेयादिकर्मविधुरं च सपुण्डरीकम् ॥१०॥
वेदत्रयी श्रुतिरभिन्नवपुस्तथापि
भिन्नास्पदं स्पृशति गौरवनर्म किञ्चित् ।
इत्थं दिशाऽवरभुवा मनुयाज्ञवल्क्य-
सीमावमर्दनमु(?)रीक्रियतां विनाशि ॥११॥
लेडादिनाऽपि विधयः श्रुतिषु प्रदिष्टा
दृष्टान्ततां गमयितुं न मनीषयाऽर्हाः ।
नो चेत्तदा विधिनिषेधनिपातनानि
कर्मप्रवाहमधरोत्तरमाचरेयुः ॥१२॥
ये कालकर्मविधया स्थगितस्वभावा
भावा न वैधसरणिं परिहर्तुमीशाः ।
ते तावदत्र कलिवर्ज्यतयाऽपदिष्टाः
प्रागेव मार्गणसहस्रशरव्य आराद् ॥१३॥
तत्कर्म यच्च कलितं मनसैव ताव-
द्वाचा ततश्च वपुषाऽपि निषिद्धमूचे ।
अन्तर्मलापहतयेऽपि महर्षिसङ्घै-
रंहोनिबर्हणविमर्शनिबद्धकक्षैः ॥१४॥
प्रत्यक्षमक्षचलितं ह्यनुमाऽपि हेत्वा-
भासावमर्षविधुरा तत आगमस्तु ।
स्वानादिसिद्धिमहितो गुरुभावनाभ्या-
मुत्पत्स्यमानवृषरक्षणदीक्षितः स्यात् ॥१५॥
संवाद्यतिष्यपरिबृंहणमुच्यमान-
कर्तव्यजातमधुनापि सुखं लभेरन् ।
पूर्वापरार्थघटनामृतसेकसिद्ध-
सिद्धान्तसत्पथनिषण्णसुधीरधीकाः ॥१६॥

वेदात्पुराणमितिहासकलोद्भवर्हं
नैतावता परमिदं खलु वेदरूपम् ।
स ज्ञानलक्षण इति प्रतिपद्यते चेत्
स्वाध्यायताऽस्य जनिता प्रलयोन्मुखी स्यात् ॥१६॥

प्रायोऽधुना विकृतितां प्रकृतिः प्रयाति
सा का दशामिति पुनः कलिरेव वेद ।
शङ्कासमाधिधुतयोऽपि विदां वरं नु
वैतानिकी विमलता प्रससार याभिः ॥१८॥

कक्षाचतुष्टयविसंस्थुलशब्दभान-
प्रादुष्कृताऽभिमतसृष्टिकथाप्रतानैः ।
विज्ञानमित्यभिधया श्रुतिवागवीना-
मुद्घातलाङ्गलपथे घटनौचितीष्टे ॥१९॥

संमील्यते कृतिषु जैमिनिवाक्यमाराद्
वैयासिकं तु धुतमेव विकल्पितेन ।
नैरुक्तिकीह घटनाऽपि सपाणिनीया
साधारणैर्विजितमूर्जितभावभङ्ग्या ॥२०॥

वर्णाश्रमा विषमभावदशां प्रयाताः
स्वेच्छाविहाररसिकाः खलु जातयोऽपि ।
एतद्विमर्दचलिता ध्वजलक्ष्मलक्ष्या
औपासनाख्यविधया बहवः स्फुरन्ति ॥२१॥

दोषः स एव किल यस्य निभालनेन
रासः प्रकोप उदियादितरस्तु बन्धुः ।
इत्थं च शुद्धिजननी खलु धर्मशास्त्रे
निद्रायते विषमशासनपत्रपुञ्जे ॥२२॥

वेतालचेष्टितमिदं परिहृत्य दूरा-
दात्मानमात्महितकारकमाकलय्य ।

कालानुकूलफलसंक्रमणानि पश्य-
न्नुद्यम्यतां विषमसंचरवर्जमुच्चैः ॥२३॥

विज्ञाः ! सात्त्विकयौक्तिकाह्वयतया विज्ञानमाभाति यत्
तत्रोदाहरणं प्रसिद्धमहिमा सा रामकृष्णद्वयी ।
यद्द्वीपान्तरशिल्पसौष्ठवकलाः संधाय वेदादिकं
दुर्व्याख्याविषमूर्छितं विदधते सा तूत्पथप्रक्रिया ॥२६॥

प्रेक्ष्यं विद्वद्भिरुच्चैररिरिव सततं मादकद्रव्यजातं
यद्देश्यं द्वीपजं वा बलरुधिरकरं तद्विवेकेन सेव्यम् ।
अन्यस्त्वायानुरूपं निजविभवदशा सेव्यतामन्यथा तु
भ्रातर्भूयः प्रजा वा ध्रुवमिह निपतेद् घोरसंकोचपङ्के ॥२५॥

जाग्रत श्रमनिरूपणोन्मुखी-
मूर्ध्वबाहुरिति सूक्तिमामृषत ।
नाधिकं श्रयितुमीहते मनो
मौनमत्र भजतीति मङ्गलम् ॥२६॥

शब्दविमर्शः

[निबन्धकः—श्रीविधुशेखरभट्टाचार्यः]

हंहो, हंभो, अम्भो

अस्ति किल संस्कृते 'हंहो' इति शब्दः। अस्ति चास्य प्रयोगः प्राकृतेऽपि (हेमचन्द्रकृतं प्राकृतव्याकरणम् २-२१३)। अव्ययमिदं, प्रयुज्यते च सम्बुद्धौ ; यथा 'हंहो ब्राह्मण'। दृश्यतां साहित्यदर्पणम्, ६-१४८। नात्र मनागपि संशयो यदेष शब्दो 'हंभो' (हंभोः) इत्यस्माच्छब्दादुत्पन्न इति, भकारस्य हकारभावात्। भकारस्य हकारभावो न केवलं प्राकृत एव, अपि तु संस्कृतेऽपि बहुलं दृश्यते। यथा वैदिको 'ग्रभ्'-धातुर्लौकिके संस्कृते 'ग्रह्' इति सम्पन्नः। अयं 'हंभोः' शब्दो न केवलं संस्कृते बौद्धसंस्कृते वा (दिव्यावदानम् ३८३-४ ; ६२१-६ ; महावस्तु ३-२०४-१६ ; २१५-१), अपि तु प्राकृते (सुरसुन्दरीचरिअं ११-२३५), पालावपि (जातकं १०१८४, ४९५)। पालौ 'अम्भो' इत्यपि तस्मिन्नेवार्थे प्रयुज्यते। अत्र श्वासस्यापगमाद् हकार एव अकाररूपेण परिणतः। स एष 'हंभो' 'हम्भो' वा शब्दस्तत्त्वतः 'अहं भोः' इत्यस्मादुत्पन्नः। एतच्च कस्याप्यवधानाय प्रयुज्यते। यथाऽभिज्ञानशकुन्तले (४-०-२०) महर्षेः कण्वस्याऽऽश्रममायातो मुनिर्दुर्वासा विमनायमानां शकुन्तलां प्रत्याह "अयमहं भोः"। 'हं हो' इत्यादिषु 'हं' पुनर् 'अहं' शब्दस्याऽकारलोपात्। प्राकृतादिवत्संस्कृतेऽपि एवमकारलोपो दृश्यते। यथा संस्कृते 'अधि'तो 'धि'इति ("हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्"), 'अपि'तः 'पि' इति ("पिधेहि"), 'अव'तो 'व' इति ("वगाह्य") एवमन्यत्। तथा 'इव'-तो 'व' इति पालौ प्राकृते च।

हञ्जे

दृश्यकाव्यानां प्राकृतवाक्येषु चेटीनां सम्बुद्धौ प्रायेण 'हञ्जे' शब्दो दृश्यते। को नामास्यार्थः। कथं चायं व्युत्पन्नः। कोशकाराणां केचिदाहुः

—अस्ति कन्यावाचको 'हञ्जा' शब्दः तस्यैव सम्बुद्धौ 'हञ्जे' इति। अस्तीह सत्यलेशः। स चोपरिष्टात् प्रकटीभविष्यति। अस्ति भोटभाषायामवतारो नागानंदस्य नाम संस्कृतदृश्यकाव्यस्य। तत्रेदं "क्ुकुन तु दगा' व" इत्युच्यते। अत्र खलु 'हञ्जे' शब्दो नियमेन 'वु मो' इत्यनेनावतारितः। भोटभाषायामस्यार्थः 'कन्या' सम्बुद्धौ 'कन्ये'। प्रमाणं त्विदं न बलवत्। ईदृशेषु हि स्थानेषु भोटभाषा केवलं संस्कृतमनुसरति। संस्कृतस्यैव प्रामाण्यात्तस्य प्रामाण्यं तदप्रामाण्याच्च तस्याप्यप्रामाण्यम्। यथा वाऽस्तु, 'हञ्जा' शब्दस्य सम्बुद्धौ "हञ्जे" इति कोशकाराः। स्पष्टमेव प्रतीयते यत् 'हञ्जे' पदव्युत्पादनाशक्त्यैव ते 'हञ्जा'पदमकल्पयन्। 'हञ्जा'तश्च 'हञ्जिका'प्यस्ति तेषां मते। दासी किल कन्येव मन्यत इति 'हञ्जा'पदमुभावपि ते बोधयतीति तेषामभिप्रायः।

तत्त्वं त्वन्यत्। 'हं' इति 'जे' इति चानयोर्योगाद् 'हञ्ज' इति। तत्रानयोरादिमं पदम् 'अहम्' इत्यस्याऽकारलोपात्। तदेतत् पूर्वमेव प्रदर्शितम्। अन्तिमं तु ('जे' इति) किमपि अव्ययमिति तावन्मन्यताम्। प्रयुज्यत एतत् पालौ प्राकृते च। कः पुनरेतस्यार्थः? पदपूरणार्थमेतदिति हेमचन्द्रः (२-२१७), शुभचन्द्रः (२-१-३३) त्रिविक्रमश्च (३ १ ३६)। आदौ त्वस्य ध्रुवं कश्चिदासीदर्थो यः खलु विस्मृतो लोके हेमचन्द्रस्यापि समये। कः पुनरयमर्थो भवेत्?

पालौ तावत् पठ्यते, कापि काली नाम दासीमामन्त्रयते "हे जे कालि" (मज्झिमनिकायः, १-१२६)। अयि कालीत्यर्थः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। "किं जे दिवा उट्ठासि" (तत्रैव) 'किं भो दिवा उत्तिष्ठसि' इत्यर्थः। "भो जे त्वं अनेकवारं मम सन्तिकं आगता" (धम्मपद अट्ठकथा, ४-१०५), 'अयि त्वमनेकवारं ममान्तिकमागते'त्यर्थः। अत्र सर्वत्रापि दास्यामन्त्रयते। विशाखा स्वदासीमादिशति (विनयपिटकं, १ २९३) "गच्छ जे आरामं" 'अयि आरामं गच्छ'। कापि दासीमाह (विमानवत्थु-अट्ठकथा, पृ १४७) "सचे जे विहारे ठपयेत्वा विस्सरितं" "तद्यदि अयि विहारे स्थापयित्वा विस्मृतम्'।

अस्ति प्राकृते (माहाराष्ट्र्याम्, अर्द्धमागध्याम् जैनमाहाराष्ट्र्यां च) 'जे' शब्दः। अपभ्रंशे त्वयमेव 'जि' इति दृश्यते (हेम० ४-२२०)। एतेन तु 'जे'-शब्देन पूर्वस्य प्राकृतस्य 'जे'-शब्दस्य न कश्चित् सम्बन्धः। एषा हि 'एव'शब्दात् (प्राकृते 'येव' रूपमापन्नात्) समुत्पन्नः (दृश्यतां पिशेल-रचितं प्राकृतव्याकरणम्, १५०,३३६)।

प्राक् प्रदर्शितेभ्यः पालिवाक्येभ्यः स्पष्टमिदं प्रतीयते यत् स खलु 'जे' इति 'अहम्' इत्यतो जातेन 'ह'' पदेन पूर्ववर्तिना 'हञ्जे' इति जायते।

अर्थस्तु 'जे' शब्दस्य नैतावता परिस्फुट इति स व्याख्यातव्यः। संस्कृते विशेषेण तु दृश्यकाव्येषु प्रियः पुत्रादिर् 'जात' (प्राकृते 'जाद', 'जाअ'), इति, कन्यादिश्च 'जाते' (प्राकृते 'जादे' 'जाए') इति सम्बोध्यते। यथा उत्तररामचरिते चतुर्थेऽङ्के कौशल्या लवमाह—"जात कथयितव्यं कथय।" अभिज्ञानशाकुन्तले च चतुर्थेऽङ्के गोतमी शकुन्तलामाह "जादे एसो दे० गुरू उवट्ठिदो" (जाते एष ते० गुरुरुपस्थितः)। संस्कृते 'जाते' प्राकृते 'जादे' 'जाए' च। 'जाए' इत्येतदेव पदम् आकारस्य एकारस्य संहितया 'जे' इति जायते। प्रसिद्धैतादृशी संहिता प्राकृते। संस्कृतेऽपि "एङि पररूपम्" इति सवार्त्तिकं पाणिनिसूत्रं (६-१-९४) स्मर्तव्यम्।

उक्तं प्राग् यद् 'जाता' शब्देन कन्यादिर्बोध्यते। एतेन ज्ञायते यत् 'हञ्जा' शब्दः कन्यावाचीति कोषकाराणां मतं न सर्वथा अमूलकम्। अयं तु विशेषो यद् 'जे' इत्यस्यैवार्थः कन्या (कन्ये), न तु समग्रस्य 'हञ्जे' इत्यस्य 'हञ्जा' इत्यस्य वा। न चेदं कोशकारैर्विचारितम्।

भवेदेतदेवम्। कथं नु खलु 'जात'-शब्दः पुत्रादिवाचकः, जाता-शब्दो वा कन्यादिवाचकः। अत्रेदं प्रतिवचनम्। संस्कृते जनेर्धातुत उत्पन्नो 'जनक'-शब्दः पितरम्, जननी-शब्दश्च मातरं बोधयति। एवं तस्मादेव धातुतो व्युत्पन्नो 'जात'-शब्दः पुत्रम्, 'जाता'-शब्दश्च कन्यां बोधयतीति सर्वं सुसमञ्जसम्।

हण्डे

अस्ति प्राकृते 'हण्डे'-शब्दः । रूपकेषु किलाधमैः पुरुषैः समा अनेनामन्त्र्यन्ते । यथाह विश्वनाथकविराजः साहित्यदर्पणे (षष्ठे परिच्छेदे) "हण्डे इत्यधमैः समाः" । यथाभिज्ञानशकुन्तले (६-२) "हण्डे कुम्भिलआ।" का पुनरस्य व्युत्पत्तिः। प्राकृते (हेमचन्द्रः २-१९२ ; शुभचन्द्रः २-१-६१ ; सिंहराजः १३-२३ ; त्रिविक्रमः २-१-५९) सम्मुखीकरणार्थं 'दे' इत्यव्ययं दृश्यते। इदं च मे प्रतिभाति यत् प्रागुक्तं 'जे' इति पदमेव 'दे' इति रूपमापन्नम् , जकारस्य दकारभावात्। यथा संस्कृते "प्रसेनजित्" पालौ 'पसेनदि', । संस्कृते 'जिघत्सा' पालौ 'दिघच्छा' । संस्कृते 'ज्योत्स्ना' पालौ 'दोसिना" एवमन्यत्। अयं तु विशेषो यत् 'जे' इति स्त्रीणामेव, 'दे' पुनरविशेषेण स्त्रीणां पुंसां चामन्त्रणे प्रयुज्यते। अथ दकारस्य डकारत्वं बहुलं दृश्यते। यथा 'पुरोदाशः', एव 'पुरोडाशः', संस्कृते 'दंशः' प्राकृते "डंसो" । एवमन्यत्। ततश्च 'दे' इति 'डे' इति जायते। अनेन 'डे' शब्देन पूर्ववद् 'अहं'-शब्दस्य 'हम्' इत्यस्य योगाद् "हण्डे" इति पदमुत्पद्यते।

———

कालस्येङ्गितम्

[निबन्धकः—स्वर्गत-तारकनाथस्मृतिरञ्जनः]

अवतीर्णस्य भगवतो बलीयसेच्छाप्रभावेण क्षणं कुरुक्षेत्रप्रान्तरे कलिकालानुभावे निष्प्रभत्वमुपेयुषि, हस्तिनाद्वारकयो राजसभायां निर्धारितेन धर्ममतेन नियन्त्रितमासीदखिलं भारतभूमण्डलम्। प्रशान्तकल्पतां च समुपगते जीवानां हृदयोद्वेगे, धर्म्यकर्मण्यभिनिविष्टा मनुजाः संसारसुखमनुभवन्तो विसस्मरुर्दुःखवृत्तान्तम्। महार्घ्ये फणिशिरोमणौ समाकृष्टायां दुर्गतदृष्टौ न खलु लोचनपथमुपयाति द्विजिह्वस्य जिह्वाचापलम्।

अवसरे चास्मिन् गुहाभ्यन्तरमधिशयानः कृकलासाकारो महीपतिर्नृगः समवततार नयनपदवीं यदुबालकानाम्। ते च तद्दर्शनेन परं विस्मयमुपारूढास्तत्त्वजिज्ञासवो भगवन्तं वासुदेवं शरणमनुप्रापुः। श्रीभगवानाह, भो यादवाः, निःसीमपुण्यवैभवोऽयमतुलपराक्रमोऽप्रमितप्रभावो राजाधिराजो नृगः। न खल्वेतस्य गोधनदानलक्षणपुण्यकर्मेयत्तया परिच्छेत्तुं शक्यते मनुजैः। ब्राह्मणाय चापराद्धोऽयं—जगद्गुरोर्वागिवत्रस्य ब्रह्मण्यदेवस्य शरणागततनयाय ब्राह्मणायापराद्धोऽसौ—सुचिरमिमां सुदारुणां निरययन्त्रणामनुभवति। प्रियवत्साः, कुपितभोगिभोगतोऽपि भीषणाद् वज्रादपि कठोराद् ब्रह्मदण्डात् सदा बिभित, अपराद्धायाप्यग्रजन्मने मा द्रुह्यत। ब्राह्मण एव मे हृदयम्। माञ्चेत् प्रसादयितुमिच्छत, ब्राह्मणमेव प्रसादयत। अहमेव युगे युगे संस्थापयामि द्विजन्मनां मर्यादाम्। नालमस्ति कोऽपि मया स्थापितां मर्यादामतिलङ्घयितुम्। तादृशं साहसं कोऽप्याचरति चेत्, सोऽवश्यमेव निहन्येत।" इति।

केशानां काशाभत्वं चक्षुषोर्निष्प्रभत्वं दन्तानां च शैथिल्यं पिशुनयति समासन्नं पतनं शरीरस्य। भगवन्, करुणामय, त्रिकालदर्शिन्, मन्ये

इत्थमेव त्वं जीवं—भवितव्यतायाः करपुत्रिकायमाणं जीवम्—भाविदुःख-पर्यालोचनाय नियोजयसि। परम् हा हन्त, दुर्भाग्या वयम्, तुष्टिहीना वयं सुखविश्रान्तचेतसो नैवावदध्मस्त्वदीयमिङ्गितम् उपदेशञ्च। दुर्बलानां बलम् सर्वस्मा एव प्रदर्शयाम्बभूव दुःखानां बीजम्, परं लुब्धस्य लोचनं नैव निपतति सलिलशायिन्याः कर्कट्या उपरि, केवलं कमलिन्याः सुकोमलं हृदयमेव प्रत्यक्षीकरोति।

अरे कलिकाल, धर्मक्षेत्रकुरुक्षेत्रप्रान्तरे भगवता शासितस्यापि ते स्वभावो नैव सम्यक्तया परिवृत्तिमभजत। न खलु जीवैरदृष्टस्य ते गमनागमनं कदापि निरस्तम्। मन्ये यथावसरमात्मानं प्रकटयितुमेव सन्नद्ध आसीस्त्वम्।

भगवत एव अङ्कलालितानां यादवानां हृदयेषु नैव पदं लेभे समीचीन-तममिदमुपदेशवचनम्। महार्घ्यमिदमुपदेशरत्नं तेषां हीनार्घ्यतया प्रत्य-भात्। युगसन्ध्यवसरे समजनि कालस्य छायापातः, तस्या एव छायायाः प्रभावः भगवतोऽर्धभागस्य श्रीमतो नरऋषेर्द्वैतीयीकदेहस्यार्जुनस्य शरीरे-ऽपि पर्यलक्ष्यत, इदानीं च यादवानां गृहेष्वपि निपतिता कालस्य च्छाया। अतश्च यादवाः शिथिलादरा बभूवुर्गुरुवचने। अविच्छिन्नेन निराबाधेन च सुखभोगेन सुरापायिन इव सुरापानस्पृहा, यादवानां भोगस्पृहाऽनुदिन-मेधमाना शतमुखतामापन्ना शमसुखस्मृतेर्विलोपमेव साधितवती। न खलु मद्यपस्य पायसादिष्वपि रुचिरुपजायते, कादम्बरीरसज्ञानामाहारोऽपि न रोचते, यातयामं गतरसं पूति पर्युषितमेव वस्तु तस्य भक्ष्यं सञ्जायते। प्राक्तनतपःप्रभावेण समधिगतसद्गुरुसङ्गानामपि येषां वासना नानुकृत-वत्युद्धवस्येव संसारनिवृत्तिमार्गम्, नोपगता विशुद्धभावं येषां कामना-सन्ततिः, येषां च बुद्धिर्नैर्मल्यमासाद्य पूतसलिला विष्णुचरणकमलनलिनी-कल्पेव विष्णुपादोद्भवा नैव प्राभवत कालप्रतिपादितयातनाजालं निवारयितुम्, न खलु संसिद्धस्तेषां नियतसन्निहितस्यापि सद्गुरोः सङ्गः—श्रीभगवतः सङ्गः। न हि दैहिकं सामीप्यं परमार्थतः सामीप्यम्, विगतकल्मषाया बुद्धेः सङ्गमेव सङ्गमामनन्ति।

ततश्च यादवकुले यथेच्छमाचरतां वनिताभोगस्पृहासन्धुक्षणायैव प्राबल्यमुपजगाम मदिरापानप्रवृत्तिः। निःसपत्ना यादववीरा निरन्तरं मदिरापानविमोहितास्तस्थुः। पिच्छिलायां भूमौ पदस्खलने पृथिव्येव भवति समाश्रयः पतितस्य। न हि सर्वेषां सर्वदा भवति सुलभाऽवलम्बनयष्टिः।

———

आरण्ययामिनी

द्वाविंशः सर्गः

(वगदादस्थितरमणीत्रयसहितं वाहकस्य कथोपकथनम्)

सा च सचिवदुहिता सहर्जादि वदति स्म भूपतिं प्रति—नाथ, आकर्णयतु तावत् अपूर्वमिममुपन्यासम्। सा च जोवादी तं वाहकं गमनान्निवृत्त्यऽन्वितमवलोक्य प्रथमं चिन्तनमेतच्चकार चित्तमन्दिरे। वाहकोऽयमतिशयभारवहनेन नितान्तश्रान्तिसंयुतोऽभवत्। एष एव जायते मम बोधः विश्रामार्थमाशु बहिर्गमनेऽभवत् क्षान्तः। तथापि सा नितान्तसरलस्वभावा चकार जिज्ञासां मृदुमधुरव्याहारेण तं प्रति—हे वाहक, त्वमत्रावस्थानं विधाय कस्यापेक्षां कुरुषे ? समुचितभूतिकप्रापणमकार्षीर्न वा। परमामिनीमुखमवलोक्य अवदत् वाहकं प्रति पुनः किञ्चिदर्थार्पणं कृत्वा 'करोतु सन्तोषम्।' वाहकस्तस्याः पीयूषसन्निभभाषितमाकर्ण्य महानन्दसमन्वितो निजगाद तां प्रति विनीतभावेन—अयि ! मान्ये ! कामिनीगणगण्ये धरण्यां वरेण्ये अहं तन्निमित्तं न करोमि विलम्बनम्। परिश्रमस्य समधिकभूतिकप्रापणमहमकार्षं भवतीनामनुग्रहात। ममात्र यावत्कालमवस्थानकरणमुचितं तदपेक्षया अधिककालविलम्बनकरणेन मम

मूर्खत्वमासीद् विकसितम्, एतदहमपि विशेषेण मन्ये। तत्राप्यत्रा-वस्थानस्य निदानमेतत्—भवत्य एतादृशानिर्वाच्यरूपलावण्यवत्य आसन्। भवतीनां सन्निधाने एकमात्रमपि पुरुषं नेक्षे। तद्विषयपरिचिन्तनेन मदीय-स्वान्तकन्दरे आसीदाश्चर्यज्ञानोदयः। * * * रमणीनिकराणां सन्निधाने पुरुषस्याविद्यमानेऽपि तद्रूपक्षोभस्य विषयः।

विनाऽङ्गनां नैव सुशोभते जनो
विना जनं तन्न च कामिनी कदा।
यथा शशाङ्केन विना निशीथिनी
निशीथिनीश्चापि विना निशाकरः ॥१॥

लसति नो कमलं कमलं विना
न च विना कमलं कमलन्तथा।
विटपिनां परितः परिवर्जनं
कृतवतीव लता न हि शोभते ॥२॥

विना द्विरेफं स्तवकस्य कर्हिचि-
च्छोभा न सम्यक् प्रतिभाति भूतले।
तथैव कान्तं युवकं विना कदा
न शोभिता स्यादिह योषितां वरा ॥३॥

स च वाहकः एवंरूपेण भाषितसंघातं संभण्य स्वकीयोत्तरस्य सर्वथा पोषणार्थं रसिकताप्रकाशपूर्वकं पुनरपि कथञ्चित् चकार वक्तृताम्। एवं वग्दादनगरस्थितनरनिकराः सचराचरं यदेकस्य वचनस्य कुर्वन्ति स्म प्रयोगम्—'चतुःसम्मितजनानामेकत्र समुपवेशनं विना महासुखोत्पत्तिर्न भवत्येव' तद्वाक्यस्यैव चकार पौनरुक्त्यम्। परन्तु असंकुचितभावेन निज-गाद ता युवतीः प्रति। हे वरेण्याः, एतन्मनोहरहर्म्यनिकरमयभवने भवत्यस्त्रि-मिताः कुर्वन्ति स्म वसतिम्। भवतीनां मध्ये चतुर्थव्यक्तेः संसर्गभवनमत्या-वश्यकम्। नैवानिर्वाच्यरूपलावण्यवतीनां भविता महानन्दप्रबन्धोदयः। तास्तु युवत्यो वाहकस्य सुकौशलभाषितविसरं परितः समाकर्ण्य भवन्ति स्म

महाकौतुकसमन्विता मृदुमृदुहास्यरसान्वितास्यमण्डलाः । हे वाहक, कथमनर्थकं वागाडम्बरं विधाय करोषि स्वकीयोन्मत्ततायाः प्रकाशम् । यद्यपि अस्माकं विषयस्य विज्ञापने नास्ति प्रयोजनलेशोऽपि तथाऽप्यत्र तवाभीतिविषयस्य किञ्चित् करोमि विज्ञापनं कुरुष्व समाकर्णनम् । वयं त्रिमिता युवत्यः कर्त्तव्यकर्मणः कुर्मो विविक्ते सुसम्पादनम्, येन केऽपि न शक्नुवन्ति परिज्ञातुम् । अस्माकं तद्गुप्तविषयः पुनः केषामपि जगज्जनानां गोचरो भवेदित्याशङ्कासङ्कुचिताः केषामन्तिके न वदामः कदाचित् । वयमेकमुत्तमं सन्दर्भं सम्पाद्य तस्मिन्नेतद् उपदेशप्राषणमकार्ष्म । स्वकीयरहस्यविवरणस्य केषामन्तिकेऽपि मा करोतु विकाशनम् । यतः प्रकाशे कृते पुनः कदापि स्वकीयायत्तं नैव भवेदिति । कुर्वन्तु सर्वे परितः परिलोचनं स्वकीयगोपनीयविषयस्य यदि स्वयमेव मनोमन्दिरे कथनाभावरूपकवाटावरुद्धयुवकं रक्षितुं न शक्यते तदाऽन्येषामन्तिके प्रकाशे कृते ते कथमप्रकाशं विधाय यत्नं करिष्यन्ति तद्रक्षणं सर्वथाऽसम्भावनीयमेवैतद् वृत्तान्तं तथ्यं तथ्यमेवेति ।

यदुक्तं ग्रन्थकारेण एतद् वाक्यञ्च वाहकः ।
यथार्थयुक्तिसंयुक्तं सत्यं नास्त्यत्र संशयः ॥४॥

स्वकीयचित्ते वचनस्य यस्य चेन्-
न रक्षणं स्यादिहास्य जन्मनि ।
अन्यान्तिके तद्वचने प्रकाशिते
नो भविता···कथं वद ॥५॥

समाकर्ण्य जोवादीवचनविसरं विधाय विशेषविनयं वाहकस्ताः समाहूय अवदत् । अयि मान्या रमणीगणगण्याः, भवतीनामाकारनिरीक्षणेनैव मदीयहृदये आविरासीदेष भावोदयः । भवत्योऽनिर्वाच्यरूपलावण्यवत्यः कथंकारमद्भुतासाधारणगुणसन्धारणं कुर्वन्ति स्म । साम्प्रतं तदेव निश्चयेनाहमस्मि परिज्ञातः । किन्तु हे सुशीलागणाः, मदीयादृष्टस्याप्रसन्नताप्रयुक्तमेव अहमकार्षम् एतज्जघन्यजीविकाभारवहनव्यवसायम् ।

न दुर्भाग्यान्धस्य प्रकाशते जनः
किं किं न कार्यं कुरुतेऽतिदुःखितः ।
स्वकीयकुक्षेर्भरणार्थचिन्तको
नले नृपे तत्प्रमितिर्विराजिता ॥

भूत्वा भूपतिनन्दनो बहुजनान् यः पालितान् सर्वथा
चक्रे सोऽपि धरापतिर्विधिवशात् कां कां दशां नो गतः ।
पश्चात् कस्य चिद्भूपतेर्हयगणं चक्रे स्वयं पालितं
के कामं विविदुर्विधेः कमथवा धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥

युधिष्ठिरादयः पञ्च पाण्डवा भीमविक्रमाः ।
विराटनगरे पूर्वं किं किं कार्यं न चक्रिरे ॥८॥

इत्यादिभूपान् बहुदुर्गशक्तीं
श्चिन्तामकार्षञ्च तथेतिवृत्तान् ।
अतो न शोचामि न चिन्तयामि
कपाललेखा न पुनर्जहाति ॥९॥

किं बहुना प्रकृतमेवानुसरामि । अयि मृदुमधुरव्याहारकारिण्यः कामिन्यः, अहं यथा साध्यानुसारेण दर्शनविद्याया आलोचनया एवमितिहासादिविविधसन्दर्भपाठेन स्वकीयज्ञानसाधनं कर्त्तुं त्रुटिमात्रमपि नाकार्षम् । साम्प्रतमपि सुसमये सन्दर्भसमीक्षणेन करोमि विरतिम् । किन्त्वेकपुस्तकमध्ये अहमप्येकं हितोपदेशं संप्राप्य तदनुसारेण करोमि समाचरणम् ।

तन्मर्मार्थमाकर्णयन्तु सर्वा युवत्यः स्वकीयानुकम्पाप्रकाशपूर्वकम् । अर्वाचीनानामन्तिके विश्वासघातकानां सन्निधाने च कदापि स्वकीयं परकीयं वा रहस्यवृत्तान्तं व्यक्तं नैव करोतु ।

किन्तु विज्ञानामन्तिके रहस्यवृत्तान्तवर्णने सङ्कुचितभवनमनुचितमेव यतस्तत्सन्निधाने तत् सर्वं गुप्तभावेनैव भवेत् परिरक्षितम्, प्राणान्तेऽपि तन्न स्यात् प्रकाशितम् । भवत्यो यदि अनुग्रहप्रकाशं कृत्वा कथयन्ति काञ्चित् गोपनीयां कथां तदा तां वाणीं पणमञ्जूषामध्ये संरक्षणपूर्वकं तस्या

विशेषावर्गं विधाय तस्याः कुञ्चिकायाः कुर्वत्यः प्रापणं कथंकारमपि तदाबद्धमोचनं विधातुं केऽपि समर्था न भविष्यन्ति इति तथ्यमेव वदामि भवतीनामन्तिके। सा च चतुरचूडामणिर्जावादी वाहकस्य कण्याङ्ग सकलमाकर्ण्य विवेचनामेतां चकार। अयन्तु भारवाही बुद्धिमान् मनुज एव। तस्या आसीदेतदनुमानं वयं यत् महोत्सवं करिष्यामः एवं तस्मिन् महोत्सवे समाधिकार्ययमपि भविष्यति। त्वं यद्येकस्मिन्नेतदुपलक्ष्ये किञ्चिदानुकूल्यं विधातुं शक्नोषि तदा त्वामप्येतदुत्सवे समांशिनं भवितुं करोम्यनुमतिम्। तेनैव तवाभीप्सितसिद्धिरपि भवत्येव। सुन्दरी सफी चापि तस्या एकवाक्यान्विता विभूयावादीत् भाषितमिदं—हे वाहक, त्वं किमेतद्वचनस्य न करोषि श्रवणं किञ्चित्प्रदाने तव किञ्चित् प्रापणं भवेत् दानाभावे प्रापणमपि न भवेत्।

सर्वेषां सम्मतं चैतद् वाहकात्र निशामय।
दाने लाभो भवत्येव न दानान्न च लभ्यते॥

वाहकस्ताभिः सार्द्धं वचनवैदग्ध्यकरणे परास्तो भूत्वा तज्जन्यमहालज्जासमन्वितोऽभवत् पलायनोन्मुखः, विधाय चिन्तामिमां चेतसि आभिर्युवतिभिः सार्द्धं वचनालापेनासमहं पराभूतोऽतः परितः पलायनमेवेतः श्रेय इति। यथा पञ्चास्य आसां मञ्जुलतरकटितटं परिवीक्ष्य पर्वतमध्ये चकार पलायनं यथा वा कुरङ्गसंघ आसां नयनारविन्दपरिवीक्षणेन प्रचक्रिरे कानने विचरणं तथैव ममापि सर्वथैव कर्त्तव्यम्।

वदन्त्येतत् सर्वे सुकृतिनिवहास्तथ्यवचनैः
सुनीतिज्ञा विज्ञाः सकलमनुजान् सत्पथगतान्।
प्रतीदं स्वस्तीया सुहितकरणे मानवगणे
सतां माने म्लाने मरणमथवा दूरगमनम्॥

वाहकस्यैवं भावं संवीक्ष्य तत्रनामिनी बहुलगुणधारिणी रमणीगणशिरोमणिः तस्य भारवाहस्य पक्षावलम्बिनी विभूय ते प्रत्यवदद् वाणीमेतां मृदुमधुरभाषिणी सा कामिनी, अयि! भगिन्यौ बहुलरसका-

रिण्यौ करोमि भवत्योरन्तिके बहुलतरविनयविकाशनम् एतं वाहकमनुकम्पा-विकाशनं विधाय अस्माकमन्तिके समवस्थितं कर्त्तुमनुमतिं विधत्ताम्। भावना भात्यस्मिन्नेषा मम हृदयमन्दिरे। मदीयैवंविधानुरोधनिधानस्य निदान-मिदम्। अयमस्माकमन्तिके करोति चेत् प्रतिवासं तदस्माकं विधातु-मामोदप्रबन्धं शक्यो भविष्यत्येव निश्चितम्।

यतः पश्यामि तस्मिन् विषये अस्यासीद् योग्यता विराजिता। हे भगिन्यौ, अहं विनिश्चित्य वदामि यद्ययं वाहकः साहसावलम्बनपूर्वकं त्वरान्वितो भूत्वा मदीयपश्चाद्गामी नाभवत् तदा कथमप्येतादृशाल्प-समयमध्ये एतावत्प्रचुरसामग्रीसंग्रहं विधातुं नैव समर्थाऽहमभवम्। एतद्व्यतीतमपि वाहकोऽयं पथिमध्ये गामं गामं यद् यत् कौतुककथां कथयति स्म, यद्यपि तत् सर्वं करोमि व्यक्तं भवत्योरन्तिके तदा एतं भारहारं प्रति मदीयानुग्रहप्रकाशे भवत्योराश्चर्य्यवोधोदयो न भवेत्। वाहक आमिन्या वाक्यमाकर्ण्य महानन्दसन्दोहाभिभूतो भूत्वा भूमितले पातित-जानुपूर्वकं तस्या आमिन्याः प्रणतिं विधाय अवादीद् वचनमिदम्—अयि! सुन्दरि! सुकुमारि! अहमेतस्यानुमानं करोमि—मदीयासीमसुखसमयः साम्प्रतं भवेत् समुपस्थितः। भवती मां प्रति प्रीतिप्रकाशं प्रकृत्य यादृग-निर्वाच्यानुकम्पाप्रकाशमकार्षीत् तन्निर्वचने मम कथंकारमपि सामर्थ्यं नास्ति। कथमपि कथनेन भवेदशेषितः।

चतुर्मुखो मे चतुराननश्चेत्(?)
चकार दानं तव कीर्त्तनाय।
तदा कथञ्चित् कथने समर्थो
भवामि भात्येव मतिममेति॥

(क्रमशः)

२

सरल-चित्सुखीसारम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तिः)

[निबन्धकः—स्वर्गत-रमेशचन्द्र-वेदान्ततीर्थः]

तार्किकः ॥—मदीयाभिप्रायमविद्वान् कथमेवं प्रगल्भसे ? यद्यपि तादृशानुभूतौ साक्षात् अनुभवो नास्ति, तथापि सा स्वविषयप्रमाणमन्तरेण स्वभावभेदादेव स्वविषयभेदव्यवहारं जनयेत्, अतो वस्तुस्वभावभित्तिमाश्रित्य सा स्वसत्तां गोचरयति, नहि अस्मिन् संसारे यथा एकस्य स्वभावो भवति अन्यस्यापि तथैव स्वभावेन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति। यदि हि तथा भवेत् तर्हि जगतो वैचित्र्यमेव प्रलीयेत। सा तु अनुभूतिपरम्परावगाहिनी अनुभूतिः स्वविषयं विशेषव्यवहारं जनयति, अतो नास्ति ततस्ततः प्रमाणपरम्परागवेषणा इति न भवति अनवस्था।

वेदान्ती ॥—यदि अन्तिमायाम अनुभूतिपरम्परावगाहिन्यामनुभूतौ प्रमाणजन्यानुभवव्यतिरेकेण स्वव्यवहारजनकत्वमत एव। अनिच्छताऽपि आपतितं स्वप्रकाशत्वमङ्गीक्रियते, यतः सा अन्यानपेक्षतया स्वात्मनैव स्वविषयविशेषव्यवहारं जनयेत्, एवं चेत् जनयेत् सैव प्रथमा तर्हि तथा स्वव्यवहारमिति व्यर्था अनुभूतिपरम्पराभ्युपगतिः अतिगुर्वी।

अपि च ब्रूहि तावत्,—

अन्तिमवेदने विद्वन्नवेद्यत्वं यदीष्यते।
प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किंनिबन्धनः॥

तदेवम् अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽनुभूतिस्वरूपासिद्धिप्रसङ्गस्यैव विपक्षे बाधकतर्कत्वाद् न सन्दिग्धानैकान्तिकता।

तार्किकः ॥—ननु कथमेवमुत्प्रेक्ष्यते श्रीमता, यत् अनुभूतौ अनुभूतित्वं स्वप्रकाशत्वं च मा भवतु का हानिः ?

वेदान्ती ॥—अस्त्येव महती विनष्टिरिष्टस्य श्रीमतः, प्रत्यभिदधातु तावदत्र पृष्टो भवान् कथं हि नाम अध्यवसीयते अनुभूतेरस्वप्रकाशत्वं विद्वद्धुरीणैरतिप्राकृत-

मतिभिः भवद्भिर्भव्यतमैरिति, किमर्थप्रकाशसमये अनुभूतिर्न प्रकाशते एव, प्रकाशमाना वा परतः प्रकाशते इति। **अनुभूतिरर्थप्रकाशनसमये यदि न प्रकाशेत तथा सति अनन्तरक्षणे जिज्ञासोस्तत्र सन्देहो विपर्ययो वा विपरीतप्रमा वा उदियात्।** यत्र हि विषये प्रमितिर्नास्ति जिज्ञासा च चकास्ति तस्याः स्फुरणदशायां सन्देहादिर्भवत्येव, यत्र तु जिज्ञासा नास्ति तत्र प्रमित्यभावेऽपि सन्देहादिर्न जायते, नहि हिमगिरिदरीविहारिकेशरिसटासंख्यासु संदिहते जनाः, असन्दिहाना वा विपर्यस्यन्ति, अविपर्यस्यन्तो वा अभावं प्रमिण्वन्ति, अप्रमिण्वन्तो वा तत्तत्वं विचिन्वन्ति, जिज्ञासायां सत्यामपि अभावनिश्चये सन्देहादयो न जायन्ते; किन्तु यदा कस्यचिज्जनस्य कस्मिंश्चिद् विषये प्रमाज्ञानं नास्ति जिज्ञासा च वर्त्तते तदभावनिश्चयश्च न भवति तदा तस्य तस्मिन् विषये सन्देहादयो जायन्ते एव इति व्याप्तिरव्यभिचारिणी लोके दृश्यते। अत्र च अनुभूतौ जिज्ञासायां सत्यामपि सन्देहादयः कस्यचित् न जायन्ते अभावनिश्चयश्च न भवति, यतः,—**अमुमर्थमद्राक्षीत् न वा भवान्? इति केनचित् पृष्टः कश्चिद् जनोऽनन्तरक्षणे न च सन्दिग्धे न वा विपर्यस्यति संविदभावं वा न प्रमिणोति, किन्तु निश्चिनोत्येव 'इदमहमद्राक्षमि'ति,** अतो व्यापकस्य संदेहादेरभावात् व्याप्यस्य प्रकाशाभावस्य अभावः प्रकाशः सिध्यत्येव। अत्रैवमनुमानप्रयोगमर्हति अवधातुं महाभागः।—देवदत्तस्य घटज्ञानोत्पत्तिक्षणो घटज्ञानज्ञानवान् जिज्ञासितघटज्ञानगोचरसंशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाऽनाधारत्वात् घटानुव्यवसायक्षणवत्। यद्वा अयं ज्ञातघटज्ञानः जिज्ञासुत्वे सति तद्विषयसंशयादिरहितत्वात् इति। **तेन प्रकाशमाना एव अनुभूतिः अर्थव्यवहारं जनयतीति युक्तम्।** अतोऽस्त्येव महती हानिः, दृष्टव्याप्तिविहतिद्वारेण अनुभूतेरप्रकाशत्वे तस्या आत्मलाभासम्भवात्।

तार्किकः॥—ननु भवतो व्याप्तिरियं न समीचीना, यतः स्वप्रकाशश्चेज् ज्ञानं तत्र जिज्ञासैव नोदेतुमर्हति, जिज्ञासा हि ज्ञातुमिच्छा, न हि सा प्रकाशमाने ज्ञाने सम्भवति; तथाच जिज्ञासा एव ज्ञानस्य स्वप्रकाशतां बाधते।

वेदान्ती॥—मैवं वोचः, नहि जिज्ञासाघटितलिङ्गेन अस्माभिः स्वप्रकाशत्वं

साध्यते, यत्र यत्र जिज्ञासुत्वे सति संशयाद्यभावकूटवत्त्वं, तत्र तत्र प्रमितत्व-मिति व्याप्तिरेव जिज्ञासाघटिता, न तु लिङ्गकुत्तौ तस्य निवेशः ॥

तार्किकः ॥—भवतु एवम्, स्वीकृतं तावन्मया प्रकाशते अनुभूतिः, किन्तु सा परत एव प्रकाशते, एवं च यथा सुखादयः अनुभूतिवेद्या अपि न संशयादि-गोचरा एवम् अनुभूतेः वेद्यत्वेऽपि न संशयादिर्भविष्यतीति पक्षाङ्गीकारे का हानिः ?

वेदान्ती ॥—नच सुखादिवत् अन्याधीनप्रकाशत्वेऽपि संशयाद्य-विषयत्वोपपत्तिः, सति धर्मिणि द्वितीयज्ञाने (अनुभवे वा) तद्वदेव (प्रथम-ज्ञानवत् सुखादिवद्वा) पूर्ववत् अनवस्थादौःस्थ्यात् । वस्तुतो नैव भवदुक्ता सुखादिप्रतिबन्धी भवितुमर्हति, तत्रापि अस्मन्मते तत्साधकसाक्षिणा स्वप्रका-शत्वेन अनवस्थानवतारात् । भवतामेव तत्रापि दौःस्थ्यम् । श्रूयतामङ्ग अपरोऽपि विपक्षे बन्धस्य तर्कः, यदि अनुभूतेः परप्रकाश्यत्वमङ्गीकृत्य (?)

तार्किकः ॥—आद्यः पक्षः एकेनैव मनःसंयोगेन व्यवसायानुव्यवसाययोर्जन्म इत्यङ्गीकारे को दोषः ?

वेदान्ती ॥—न एवं वक्तुमर्हति भवान्, यतोऽस्त्येव महान् दोषः, स तु स्वसिद्धान्तानभिज्ञतया गजनिमीलिकया वा न प्रत्यभिज्ञायते श्रीमता, तथाहि व्यवसायात्मकं ज्ञानं स्वकर्मभूतम् अनुव्यवसायं जनयति, अतः अनुव्यवसायं प्रति कर्मकारकतया जनकस्य व्यवसायस्य तज्जन्यानुव्यवसायस्य च यौगपद्या-योगात् । यथाहि पितापुत्रयोः एकस्मात् कारणात् एकदा जन्म न सम्भवति एवं एकस्मात् मनःसंयोगात् कारणात् जन्यजनकयोः व्यवसायानुव्यवसाययोः युगपत् जनिर्न शक्यसम्भवा ।

तार्किकः ॥—क एवमाह यत् कार्यकारणयोः युगपत् जन्मेति, मया तु उच्यते एकस्मादेव मनःसंयोगात् व्यवसायस्य अनुव्यवसायस्य च क्रमेण जन्मेति, ततश्च न भवदुक्तदोषप्रसक्तिः ।

वेदान्ती ॥—नैतद् युक्तमभिहितं विद्वद्वर्येण भवता, करणस्य प्रत्ययपर्यायि सामर्थ्यानङ्गीकारात् तीर्थकराणाम् । यतः असमवायिकारणभेद एव ज्ञान-

भेदहेतुरभ्युपेयते, अन्यथा आत्ममनःसंयोगरूपस्य असमवायिकारणभेदानङ्गीकारे घटं जानामीत्यत्र आत्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणभेदानङ्गीकारात् एकस्यैव घटरूपस्य विषयस्य विद्यमानत्वेन विषयस्य एकत्वात् कार्यभेदाजनकत्वेन घटानुभवजन्यसंस्कारस्य इन्द्रियसंप्रयोगस्य च स्मृतेः अनुभवान्तरस्य च हेतोर्विद्यमानत्वात् अपेक्षणीयान्तरासम्भवेन युगपदेव घटानुभवस्मरणयोः अनुभवान्तरस्य च तद्विषयस्य उत्पत्तिप्रसङ्गात्। अतः दृश्यमानः व्यवसायानुव्यवसायरूपः कार्यभेदः तदुपपादकसामग्रीभेदं कल्पयति। अतः न एकस्मात् मनःसंयोगात् अनयोः कार्ययोः उत्पत्तिः शक्योपपादा। किं च अक्रमात् असमवायिकारणात् मनःसंयोगात् व्यवसायानुव्यवसायरूपकार्यभेदक्रमायोगात् अपि न युक्तं तयोः क्रमतो जन्म।

तार्किकः ॥—ननु भवतु कारणक्रमः अत्र व्यवसायानुव्यवसायरूपकार्यभेदे हेतुः, स तु क्रमः मनःसंयोगरूपस्य असमवायिकारणस्य न भवति, अपितु बाह्यसामग्री या विषयेन्द्रियसम्प्रयोगादिः तदीयः स एव कार्यभेदहेतुरित्युच्यते, तदत्र 'घटोऽयमि'ति व्यवसाये विषयो घटः, घटं जानामीत्यनुव्यवसाये च व्यवसायात्मकं ज्ञानं विषयः, अतः बाह्यसामग्र्यवच्छेदकक्रमभेदेन कार्यक्रमाभ्युपगम एव युक्तः। तत् कथमुच्यते मनःसंयोगभेदाभावे कार्यभेदो भवितुं नार्हतीति।

वेदान्ती ॥—एवमपि युगपदेव संप्रयुक्तेषु घटपटादिषु अनेकेषु विषयेषु, तत्र बाह्यसामग्र्यवच्छेदकक्रमभेदस्य सत्त्वेन युगपदेव अनेकज्ञानप्रसङ्गात् न युक्तस्ते पक्षः। यतोऽत्रापि विद्यन्ते ज्ञानसामग्र्यन्तर्भूतानां बाह्यानां घटादिविषयाणां भेदाः, तद्भेदाच्च भिन्नानि अनेकानि ज्ञानानि समुत्पत्तुमर्हेयुः, न च तथा भवन्ति तत्र सकलविषयाकलनात्मकस्य एकस्यैव ज्ञानस्य उपलम्भात् तथाभ्युपगमाच्च। तस्मात् अत्रापि व्यवसायानुव्यवसायभेदे कार्यक्रमप्रयोजकः बाह्यसामग्र्यतिरिक्तस्य आन्तरस्य कारणस्य क्रमो वक्तव्यः, तत्र च आत्ममनसोरेकत्वेन क्रमायोगात् परिशेषात् तयोः संयोगलक्षणासमवायिकारणक्रम एव प्रयोजको वक्तव्यः, ततश्च सिद्धम् एकस्मात् आत्ममनःसंयोगात् न व्यवसायानुव्यवसायरूपकार्यभेद इति।

तार्किकः ॥—न भवतु एकस्मात् व्यवसायजनकात् आत्ममनःसंयोगात् अनुव्यवसायस्यापि जन्म, आत्ममनःसंयोगान्तरात् अनुव्यवसायस्य भवतु उत्पत्तिः इति भवता तर्कितो द्वितीयपक्षः अभ्युपगतोऽस्माभिः, तथात्वेऽपि नास्मत्सिद्धान्तहानिः भविष्यति, प्रथमपक्षाङ्गीकारस्तु अभ्युपगमवादेनेति तुष्यतु भवान्।

वेदान्ती ॥—एवं चेत् व्यवसायात्मकघटज्ञानसमये मनसि विभागजनिका क्रिया, ततो विभागः, ततः पूर्वसंयोगविनाशः, तत उत्तरसंयोगोत्पत्तिः, ततः अनुव्यवसायरूपज्ञानान्तरम् इत्यनेकक्षणविलम्बेन उत्पद्यमानस्य ज्ञानस्य अपरोक्षतया पूर्वज्ञानग्राहकत्वानुपपत्तेः न व्यवसायस्य अनुव्यवसायविषयत्वं सिध्यति यतः प्रत्यक्षविज्ञानं विषयेण संयोगादिना कारणकूटेन विद्यमानमेव विषयं गृह्णाति, नहि अतीतविषये इन्द्रियसम्प्रयोगादेः सम्भवः, येन तत् प्रत्यक्षं भवेत्, इह च विषयस्य व्यवसायात्मकस्य नाशात् अनेकक्षणाव्यवहितजन्मतया अनुव्यवसायस्य, तदुत्पत्तिसमये चिरातीतत्वाच्च व्यवसायस्य नानयोः अपरोक्षविषयविषयिभावः सम्भवति, अतो भवत्येव भवतः सिद्धान्तहानिः।

किञ्च पश्यतु तावद् भवान् बाधकान्तरम्, चक्षुरादिवत् अप्रकाशमानस्यैव ज्ञानस्य स्वातिरिक्तज्ञानजननेन अर्थप्रकाशरूपव्यवहारहेतुत्वाभावात् जडानाम् अर्थानां च स्वतः परस्परं वा प्रकाशमानत्वायोगात् ज्ञानमपि न प्रकाशते चेत् किमपि न प्रकाशेत इति जगदान्ध्यप्रसङ्गो दुर्निवारः। एतदेव पुनः स्फुटमभिधीयते मया, सावधानं श्रुत्वा निपुणं विभावयतु तावत् भवान्—इतः पूर्वं भवन्मते संविदः स्फुरणं न सम्भवतीति बाधकं निरूप्य प्रदर्शितं भवते, इदानीं सर्वस्फुरणानुपपत्तिरेव बाधिकेति प्रदर्श्यते। एवं हि भवतामभ्युपगमः, ज्ञायमानमेव ज्ञानम् अर्थव्यवहारहेतुरिति नास्ति नियमः, अज्ञातस्यापि ज्ञानस्य चक्षुरादिवत् व्यवहारहेतुत्वं सम्भवति, यथाहि चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि स्वयम् अज्ञायमानानि अप्रकाशरूपाणि एव अर्थं प्रकाशयन्ति, एवं ज्ञानान्यपि स्वयम् अज्ञायमानान्येव अर्थं प्रकाशयन्ति इति। अत्र उच्यते मया,— एवं सति ज्ञानस्य अप्रकाशरूपत्वात् तस्य प्रकाशाय अस्ति अन्यस्य प्रकाशस्य

अपेक्षा, तस्यापि प्रकाशाय अन्यस्य, तत्रापि अन्यस्य, इत्येवं ज्ञानपरम्परा-स्वीकारेऽपि सर्वस्यैव ज्ञानस्य स्वातिरिक्तज्ञानजननेन क्षीणत्वात् न तस्य अर्थ-व्यवहारहेतुत्वं सम्भवति, अनवस्थादोषश्च दुष्परिहर आपद्यते। अनवस्थायां सत्याम् एकासिद्धौ सर्वासिद्धिप्रसङ्गश्च। अतो न अप्रकाशरूपाज् ज्ञानात् अर्थस्य प्रकाशः शक्यसमाधिः जडानां च अर्थानां स्वतः अप्रकाशरूपत्वात् न स्वतः नापि परस्परं प्रकाशमानत्वसम्भवः, जडोऽर्थः तथा ज्ञानं च न प्रकाशते चेद् न किमपि प्रकाशेत इति जगदान्ध्यप्रसङ्गो दुर्निवारः, अतः "अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे" इत्याभाणिकदशाभागितयैव घोरान्धकारनिकरकूपोदर-निपातापातस्त्वदीयानामशेषस्य जगतश्च। अतोऽगत्या असत्सरणिमनुसृत्य ज्ञानस्य अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपं स्वयंप्रकाशत्वमङ्गीकार्यमकामे-नापि श्रीमता, उक्तानां विपक्षे बाधकतर्काणां सद्भावाद् इत्यलं मृतमारणेन।

तार्किकः ॥—अलमतिधाष्ट्र्येन, जीवत्सु तावदस्मासु प्रमाणकुशलेषु कण-भक्षाक्षपादपादोपदिष्टनयनिपुणेषु नतरां शोभते प्रमाणपरिचयापचयकृपणचेतसां भवतां वल्गितम् विद्वद्भूयिष्ठायामस्यां राजपरिषदि। अनुभूतेरवेद्यत्वसाधन-मभिप्रेयता यत् तावत् अनुमानप्रमाणमुपन्यस्तं स्वपक्षाग्रहग्रहिलेन आयुष्मता तद्धि प्रत्यक्षेण पक्षादपहृतविषयतया कालात्ययापदिष्टम्, नहि वह्नौ उष्णत्वप्रत्यक्षेण अपहृतं शीतत्वम् वह्निः शीतः द्रव्यत्वात् जलवत् इत्यनुमानेन प्रतिष्ठापयितुं शक्यते। अस्ति च प्रकृते "घटज्ञानवानहमस्मि" "ज्ञातो घट" इति प्रत्यक्षेणैव घटविशेषितज्ञानावगाहिन्या ज्ञानविशेषितघटावगाहिन्या वा अनुभूतेरवेद्यत्व-परिहारेण तद्विरुद्धस्य वेद्यत्वस्य प्रतीतिः, अतः अनुभूतेः प्रत्यक्षेण अपहृतस्य अवेद्यत्वस्य साधने **कालात्ययापदिष्टतादोषः**। नहि प्रत्यक्षात् प्रबलतरं किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे, येनास्य वेद्यत्वप्रत्यक्षस्य बाधो भवेत्, प्रत्यक्षस्यैव सकल-प्रमाणोपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात्, नहि उपजीवकेन उपजीव्यजीवनहरणं शक्यो-पपादं दृष्टचरं वा, तथात्वे स्वस्यैव आत्मलाभासम्भवात्, नहि स्वोत्पत्तिहेतुं स्वाश्रयं विनाशयितुं विनाश्य लब्धपदो भवितुं वाऽर्हति कश्चित्। अत उपरम्यता-मस्मात् मत्तोन्मत्तप्रलापात् प्राज्ञम्मन्येन।

वेदान्ती ॥—मा तावत् प्राचीकशदात्मनो वाचालतां भवान् स्वप्रकाशतापलापप्रलापेन, "घटज्ञानवानहमस्मि" "ज्ञातो घटः" इतिशब्दप्रयोगेण योऽयं प्रत्यक्षव्यवहारः प्रकटितो भवता न असौ अनुभूतेः वेद्यत्वनिबन्धनः अपि तु **वेद्यत्वव्यतिरेकेण तस्याः अनुभूतेः स्वतः स्फुरणेनापि,** तेन च घटस्य स्फुरणेन च **तादृशः** घटज्ञानवानहमस्मि इत्यादिरूपस्य व्यवहारस्य उपपत्तेः। अतो नोक्तव्यवहारः ज्ञानस्य वेद्यत्वापादनक्षमः, तथाच न कालात्ययापदिष्टतादोषः अस्मदीयस्वप्रकाशसाधकानुमानस्य। किञ्च **"विदितो घटः"** इत्यत्र विदित इति पदं घटस्य विशेषणम्, ततश्च विदितत्वस्य घटविशेषणत्वात् **अनुव्यवसायेन घटस्यैव विदितत्वम् अवसीयते, नतु वित्तेः** एवं हि नाम वेदनस्यापि विदितत्वं व्यवहारविषयत्वं वा स्यात् यदि विदित इति पदं वेदनेन समन्वियात्, नतु अस्त्येतत् घटेनैव तस्यान्वयात्।

अपि च अनुभूतेः प्रत्यक्षतायाम् अभ्युपगतायामपि अनुभूतिनिष्ठं वेद्यत्वं केन गृह्यते इति वक्तव्यम्, न तावत् अनुव्यवसायरूपात् तत्प्रत्यक्षात् अनन्तरजातेन अपरेण प्रत्यक्षज्ञानेनेति वक्तुं शक्यते, तदा अनुभूतेरतीतत्वेन तन्निष्ठवेद्यत्वस्य तेन ग्रहणासम्भवात् **तदनुभूतेः प्रत्यक्षेणैव** अनुव्यवसायात्मकेन **ज्ञानेन** तदनुभूतिनिष्ठस्य **अनुभाव्यत्वस्य** एकस्मिन् कर्मकर्तृविरोधदोषरूपसंप्रहारकस्य जागरूकत्वात् **अप्रत्यक्षीकरणात् न प्रत्यक्षविरुद्धता।** यदि प्रत्यक्षेण वेद्यत्वस्य ग्रहणं स्यात् भवेत् तदा अवेद्यत्वानुमानुय प्रत्यक्षविरोधः, नचैतदस्ति। **अन्यथा** यदि हि दूषणमिदमनालोच्य विद्वम्मन्येन स्वप्रौढ्या **अनुव्यवसायेन** अनुभूतेः प्रत्यक्षात्मकेन **व्यवसायस्य** अनुभूतेः **स्वविशेषितवेद्यत्वस्य** (स्वेन अनुव्यवसायेन ग्राह्यत्वस्य) **ग्रहणे** अध्यवसितम्, अनुव्यवसायवेद्यत्वे अनुव्यवसायस्यापि स्वस्य **विशेषणतया स्वस्य** (अनुव्यवसायस्य वेद्यत्वरूपकर्मविशेषणीभूतस्य) **अपि स्वेन** (अनुव्यवसायेन कर्त्रा) **वेद्यत्वापातात सौगतमतानुमतिप्रसङ्गो** भवतः। नैव हि विशेषणज्ञानमन्तरेण विशिष्टस्य ज्ञानं सम्भवति, अतः अनुव्यवसायवेद्यत्वस्य विशेषणम् अनुव्यवसायोऽपि चेत् तेन अनुव्यवसायेनैव गृह्यते तदा स्वस्यैव स्वेन ग्रहणात् एकत्र अनुव्यवसायज्ञाने

कर्मत्वं कर्त्तृत्वं च स्यात्। सौगता हि ज्ञानस्य स्वेनैव ग्रहणम् अङ्गीकुर्वते। एवमङ्गीकारे तन्मताद् भवतः को विशेषः। परन्तु एवं सति एकस्मिन्नेव ज्ञाने कर्मत्वं कर्त्तृत्वञ्च विरुद्धमङ्गीकृतं स्यात्, अतो न प्रत्यक्षेण विषयापहारात् कालात्ययापदिष्टता कथमपि सम्भावयितुं शक्यते भवता। तथात्वे अपसिद्धान्तश्च भवेल्लब्धपदः श्रीमतः॥

तार्किकः॥—भवतु प्रत्यक्षविरोधस्य यथा तथा गतिः, अनुभूतिर्वेद्या वस्तुत्वात् घटवदित्यादीनाम् अवेद्यत्वविरुद्धवेद्यत्वसाधकानुमानविरोधस्य कथं परिहारः?

वेदान्ती॥—न च भवदुक्तवेद्यत्वापादकवस्तुत्वाद्यनुमानविरोधः, व्याप्तिग्रहासिद्धेः तादृशानुमानस्यैव अनुत्थानात्, कुतो हि तेन विरोधस्य सम्भवः, तदेतदवेहि,—

बाधो भवेद्धीनबलस्य शक्तैः
स्याद्वा विरोधः सह तुल्यसत्त्वैः।
अप्राप्तसत्त्वैर्न हि तौ कदाचिद्
हरेः खपुष्पान् मुषकाद् यथा वा॥

शक्तिमतोऽपि विरुद्धप्रत्यक्षस्य स्वप्रकाशसम्राजो विषये प्रवेशासम्भवादेव ततोऽप्यबिभ्यदसौ स्वप्रकाशपञ्चाननः खकुसुमवदलब्धजन्मनो वाचैव केवलं कथञ्चित् लब्धसत्ताकात् सुदुर्बलाद्वा अन्यस्मात् कस्माच्चित् सत्प्रतिपक्षित्वेनाभिमतात् अनुमानात् विरोधम् आत्मविनाशं वा अभिशंक्य किमर्हति बिभेतुम्? तत्त्वं हि तावदेतत् यदनुत्थानं स्वप्रकाशविरोधिनोऽनुमानस्य, तथाहि,—वस्तुत्वात् वेद्यत्वं साधयता यद् यद् वस्तु तत्तद् वेद्यमिति व्याप्तिरभ्युपेया, तथा सति अस्या व्याप्तेः ग्राहिका संविद् या समस्तं वस्तु तद्गतवेद्यत्वं च गृह्णाति सा व्याप्तिग्रहणसमये स्फुरति न वा? इति वक्तव्यम्। आद्ये स्फुरतीति पक्षे अङ्गीकृते स्वेनैव स्वस्य स्फुरणे पूर्वोक्तसौगतमतानुमतस्वप्रकाशतापत्तिः ततश्च ते अपसिद्धान्तापातः। स्फुरतीति अनङ्गीकृत्य तत्स्फुरणस्य स्वहेतुताया अप्यनङ्गीकारे वेदान्तसिद्धान्ताभिमतं स्वयंप्रकाशत्वं त्वया

अभ्युपगतं स्यात्। तथा च सिद्धोऽस्मत्पक्षस्त्वया अङ्गीकृतः स्वसिद्धान्तश्च परित्यक्तः। द्वितीये तु संविद् न स्फुरतीति पक्षे अङ्गीकृते संविल्लक्षणस्य वस्तु-विशेषस्य अस्फुरणादेव सर्वोपसंहारवती व्याप्तिरेव अस्तमियात्, तत्र व्याप्ति-ग्रहाभावेन कुतोऽनुमानप्रसरः कुतस्तरां च प्रकृतस्य वस्तुत्वादिति हेतोः सप्रतिसाधनता ? एतेन समासत एतदुक्तं भवति, व्याप्तिज्ञानं हि मूलं तावदनुमानस्य, अत्र हि भवदीये विरुद्धानुमाने उक्तरीत्या व्याप्तिज्ञानस्यैव असम्भ-वात् मूलाभावेन अनुमानप्ररोहस्य अशक्यत्वात् नास्ति दोषाशङ्कावसर इति।

एवं सामान्यतो भवदीयानुमाने दूषणमभिहितम्, अपि च इदानीं विशेषतः प्रतिदर्शनं दूषणानि अभिधीयन्ते, भाट्टानां प्राकट्यलक्षणायाम् अर्थनिष्ठायां ज्ञान-जन्यायां ज्ञाततायां सकृद्दीयतां सावहिता दृष्टिः; तत्र तैरनवस्थाभिया वेद्यत्वं नाङ्गीक्रियते अतः स्वप्रकाशा हि सा ज्ञातता तेषाम्, अतः, वेद्यत्वरूपसाध्याभाव-वति तस्मिन् वस्तुत्वहेतोर्वृत्तेः भवति व्यभिचारात्।

यदि भट्टनये न श्रद्धातिशयो भवतः तदा स्वस्वानुगतनयेऽपि पात्यतां तावत् नेत्रम्। भवादृशस्य नैयायिकादेश्च नये यद्यपि नास्ति स्वप्रकाशं किञ्चित् तथापि वेद्यत्वस्यापि धर्मतया अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अवेद्य-स्यापि कस्यचित् सम्भवेन वस्तुत्वादेः केवलान्वयित्वेनाभिमतस्यापि हेतोः सम्भावितविपक्षतया अप्रयोजकत्वात् न प्रतितर्कस्यावकाशः।

तार्किकः ॥—कथं विपक्षबाधकतर्काभाव इति वक्तुं शक्यते, यदि अनु-भूतिरवेद्या स्यात् तदा सा वस्तु एव न स्यात् इति अनुभूतेरवेद्यत्वे वस्तुत्वा-नुपपत्तिः एव विपक्षे बाधकस्तर्कः विराजतेतराम्।

वेदान्ती ॥—न हि एतत् युक्तमुक्तम्, वस्तुत्वं हि स्फुरणाभावे निवर्त्तेत अवेद्याया अपि अनुभूतेः स्फुरणस्य स्वतःसिद्धतायामपि वस्तुत्वस्य उपपत्तेः।

तार्किकः ॥—ननु भवता अन्तःकरणवृत्तिवाचकेन अनुभूतिपदेन स्वप्रकाशा चित् लक्षयितुमभिमन्यते, एवं विचारात्मकपञ्चाङ्गन्यायविषयत्वमपि अनुभूतौ समिष्यते, एवं च अनुभूतेः लक्ष्यत्वात् न्यायविषयत्वाच्च वेद्यत्वं स्वाभिमतविरुद्ध-मापन्नं कथं वारयितुं शक्यते स्ववचोव्याघातं पश्यता प्रेक्षावता भवता।

वेदान्ती ॥—नैवं लक्ष्यत्वन्यायविषयत्वहेत्वोरपि यथोक्तमूहनीयम्, तथाहि पूर्वोक्तानि व्याप्तिग्रहणासिद्ध्यादिसामान्यविशेषदूषणानि अत्रापि तुल्यान्येव वर्तन्ते, अतः प्रेक्षावता भवता न चोद्यमिदमिति उपरन्तव्यं स्वयमेव ।

तार्किकः ॥—ननु उक्तम् मया,—अनुभूतिलक्षणपदं लक्ष्यविषयज्ञानजन्यं लक्षकपदत्वात् तीरादिलक्षकगङ्गादिपदवत् इति लक्षकपदत्वेन लक्ष्यविषयज्ञान-जन्यत्वमनुमेयम् इति सिद्धं भवतां साध्यस्य अवेद्यत्वस्य विरुद्धम् अनुभूतेः वेद्यत्वम् ।

वेदान्तिकः ॥—सत्यमुक्तं निरङ्कशत्वात् तुण्डस्य, न च युक्तमुक्तम्, हेतो-रसिद्धत्वात्, न हि अनुभूतिपदम् अनुभूतिं लक्षयतीति तवाभिमतम्, तद्वा-चकत्वेनैव स्वीकारात्, अतो भवन्मते अनुभूतिपदे अनुभूतिलक्षकत्वधर्मा-भावात्, असिद्धत्वं हेतोः, न च यस्य कस्यचित् लक्षकमनुभूतिपदं पक्षः तथा सति प्रमात्रादिलक्षकानुभूतिपदस्य लक्ष्यविषयज्ञानजन्यत्वस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाधनताप्रसङ्गः । अथ यदि अनुभूतिपदम् अनुभूतिं लक्षयतीति अङ्गीक्रियते भवता तदा अपसिद्धान्तापत्तिः ।

किञ्च लक्ष्यज्ञानशब्देन लक्ष्यकर्मकं स्फुरणम् किंवा तद्विषयं स्फुरणम् उत स्फुरणमात्रं किंवा तद्विषया अन्तःकरणवृत्तिः विवक्ष्यते भवता ? न तावदाद्यः अतीताद्यर्थलक्षकपदेषु व्यभिचारात् । तथाहि अतीताद्यर्थलक्षक-पदेषु लक्ष्यकर्मकस्फुरणजन्यत्वं नास्ति, अतीताद्यर्थानामिदानीमभावेन अनुभावा-वच्छेदकत्वाभावात्, अतः तत्र साध्याभावाधिकरणे लक्षकपदत्वहेतोर्विद्यमान-त्वाद् व्यभिचारः । न इतरे लक्ष्यविषयस्फुरणमात्रं तद्विषया अन्तःकरण-वृत्तिः वा विवक्षितुं शक्यते लक्ष्यज्ञानशब्देन, सिद्धसाधनत्वात् । अस्ति हि तत्स्वभावस्यापि (लक्ष्यस्वरूपज्ञानात्मकस्यापि) स्फुरणस्य तद्व्यवहार-जनकत्वेन तद्विषयत्वम् । यतः येन हि यस्य व्यवहारः प्रवर्त्तते तस्य हि स विषयविशेषः स्वतन्त्रः । अतः द्वितीयपक्षे लक्ष्यविषयकव्यवहारजनकत्वात् तत्-स्फुरणस्य सिद्धमस्ति तद्विषयत्वम् तस्मात् अस्मिन् पक्षे लक्षकपदे लक्ष्यविषयक-

ज्ञानजन्यत्वस्य सिद्धत्वेन स्फुटा सिद्धसाधनता, एवं तृतीयपक्षे अस्ति च स्फुरणमात्रमनुभूतेः स्फुरणमात्रत्वात्। अस्ति अस्मिन् लक्ष्यस्फुरणजन्यत्वपक्षेऽपि लक्ष्यस्वभावभूतस्फुरणस्य लक्ष्यस्फुरणत्वात् लक्षकपदे लक्ष्यस्फुरणजन्यत्वं सिद्धमेवेति स एव दोषः। यदि लक्ष्यज्ञानशब्देन लक्ष्यविषयान्तःकरणवृत्तिमङ्गीकृत्य चतुर्थः पक्षो विवक्ष्यते तदापि सिद्धसाधनमेव तदाकाराया वृत्तेः अस्माभिः स्वीकाराच्च। वृत्तिजन्यप्रकाशो हि नास्माभिरनुभूतौ स्वीक्रियते, वृत्तिव्याप्तिस्तु तत्राज्ञाननाशायास्मत्सम्मता एवेति निपुणं विभावय।

तार्किकः ॥—अनुभूतिपदवाच्यस्य लक्ष्यस्य वा स्वप्रकाशत्वं भवतः ? यदि वाच्यस्य तदा भवतामपसिद्धान्तापातः, अथ लक्ष्यस्य तदा प्रतिवादिनं प्रति असिद्धिरिति यद् दूषणमभिहितं मया तत्र ते किमुत्तरम् !

वेदान्ती ॥—अयमपि विकल्पोऽनुपपन्नः, उभयवादिसम्प्रतिपन्नस्फुरणमात्रस्य स्वप्रकाशत्वप्रतिपादनात्। श्रीमताऽपि एषैव गतिराश्रयणीया, अन्यथा वेद्यत्वसाधनेऽपि तवास्य विकल्पस्य दुष्परिहरत्वात। अवधत्स्व तावत् निपुणम्,—यदि अनुभूतिपदवाच्यस्य भवता वेद्यत्वं साध्यते तदा अस्माकं सिद्धस्यैव साधनात् तव सिद्धसाधनतादोषः, यतोऽस्माभिः अनुभूतिपदवाच्याया वृत्तेः वेद्यत्वमभ्युपेयते एव, स्वविषयत्वात् तस्याः, लक्ष्यस्य वेद्यत्वसाधने तवैव असिद्धिः, न हि अनुभूतिपदलक्ष्यम् अस्ति भवतः सम्मतं किञ्चित् यस्य वेद्यत्वं साध्यते। अतः वाच्यत्वलक्ष्यत्वरूपविशेषं विहाय साधारणांशग्रहणमेव तव शरणम्, ममापि तथा चेत् कथं तद्दूषणतया समुद्घोष्यते पटहनिनादैः।

तार्किकः ॥—यद्यपि भवदुक्तानुमानस्य विशेषतो दूषणं न स्फुरति, तथापि यथा आयुष्मता अनुभूतेः स्वप्रकाशता अनुमीयते नन्वेवम् अस्माभिः अपि घटः स्वयंप्रकाशो घटत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पटः इति अनुमातुं शक्यते, यद्युच्यते घटत्वादित्ययं हेत्वाभासः, नतु हेतुः तदा मयापि वक्तुं शक्यते, भवतः अनुभूतित्वादित्ययं हेत्वाभासः नतु हेतुः इत्याभाससमानयोगक्षेमता हेतोरिति। अनया च रीत्या जगति सर्वे एव पदार्थाः स्वप्रकाशा भवेयुः, अहो महान् महिमा ते

स्वप्रकाशत्वस्य येन जगतीतलस्थाः सकला एव पदार्थाः क्रोडीकृताः ! धन्याश्च यूयं तस्यापि क्रोडीकर्त्तारः, कृतार्था च वः अनुमानपद्धतिः।

वेदान्ती ॥—गगनगले निगलं लगयितुं प्रगल्भवाचा एवमुच्यते चेत्, मयापि प्रदीयते तदुपशमनाय समुचितोऽयं महौषधिरसः। मैवं प्रमत्तवत् प्रलपितुमर्हति भवान्, पृथुबुध्नोदराकारस्य घटशब्दवाच्यस्य स्पर्शरूपादिमतः अत एव चक्षुःस्पर्शनप्रमाणसिद्धत्वेन सम्मतस्य स्वप्रकाशत्वसाधने प्रत्यक्ष-विरोधात्। घटादौ पक्षे प्रत्यक्षवेद्यत्वस्य विद्यमानतया अवेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्व-साधने भवदनुमाने बाधं पश्यता न्यायनिपुणेन भवता प्रेक्षावता कथमेवं वल्गितमित्यहो आश्चर्यम्। यदि प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषये कस्मिंश्चिद् घटे स्वप्रकाशता साध्यते भवता तदपि न प्रमितिपदवीमधिरोहति,—अतद्विषयस्य चाप्रसिद्धत्वेन धर्म्यसिद्धेः। नहि प्रत्यक्षाद्यविषयः सिद्धोऽस्ति कश्चिद् घटः येन सपक्षः स्यात्, अतः पक्षासिद्धिरेव दूषणं समापतति पक्षे तस्मिन्।

तार्किकः ॥—एवं चेत् अत्रापि भवदनुमाने अवेद्यस्य अनुभूतित्वमप्रसिद्ध-मिति मयापि अनायासं वाच्यम्।

वेदान्ती ॥—न च एवं वक्तुं शक्यते श्रीमता, तथा सति तस्या वेद्य-त्वावेद्यत्वयोर्वादिनां विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गात्। अतो वादिनां विवाद एव वेद्यावेद्यसाधारणानुभूतिप्रसिद्धौ प्रमाणम्।

तार्किकः ॥—अहो साहसिक्यम्, एवं किं न समालोक्यते त्वया मयोद्-भाविता उभयतःपाशा रज्जुः; वैदान्तिकपशो! यदि स्वप्रकाशे किमपि प्रमाणमभिप्रैषि तदा तस्य प्रमाणवेद्यत्वस्वीकारात् स्वप्रकाशत्वहानिः, यदि तत्र नाङ्गीकरोषि किमपि प्रमाणं तदा असिद्धिः, तदियम् आविर्भूता मे उभयतः-पाशा रज्जुः। स्थिरीभव तावदिदानीम्।

वेदान्ती ॥—न च शोभतेतरां विद्वम्मन्यस्य ते वेदान्ततत्त्वानभिज्ञता-निबन्धना समधिकमोहततिमाद्योतयन्तीयमुक्तिः। अस्माकं हि प्रमाण-जनितायाः विषयाकारायाः साभासाया अन्तःकरणवृत्तेः द्वयी शक्तिः, घटविषयिणी घटाकारा वृत्तिर्घटं विषयीकृत्य "घटो नास्ति" "घटो न भाति" इत्यादिप्रतीतिसिद्धं

घटगतम् अज्ञानं नाशयति, वृत्तौ प्रतिबिम्बितचिदाभासश्च अप्रकाशरूपं जडं घटं प्रकाशयति, ततश्चायं घट इति ज्ञानमुत्पद्यते, अनुभूत्याकारा च वृत्तिः अनुभूतिगतमज्ञानमेव नाशयति नतु तां प्रकाशयितुमर्हति, स्वयंप्रकाशरूपत्वात् तस्याः, नहि प्रदीपप्रकाशः प्रचण्डप्रकाशं मार्त्तण्डमण्डलं प्रकाशयितुं प्रभवति, अतः अनुभूतेः वृत्तिजन्यप्रकाशरूपफलाश्रयत्वाभावेन न वेद्यत्वम्, अतः भाट्टानाम्, अनुभूतेः प्रमाणजन्यस्फुरणाश्रयतया अन्येषां स्फुरणकर्मतया वा घटादिवत् विषयभावाभावेऽपि प्रमाणजनितान्तःकरणवृत्तिव्याप्यत्वेन विषयतांगीकारेऽपि स्वयंप्रकाशत्वाव्याघातात्। उक्तवृत्तिव्याप्यत्वेऽपि स्फुरणव्याप्यत्वाभावापराधेन न अप्रामाणिकताऽपि, स्फुरणव्याप्यत्वे सति घटादौ प्रामाणिकत्वस्य दृष्टत्वेन अन्वयसत्त्वेऽपि स्फुरणव्याप्यत्वात् भावे प्रामाणिकत्वाभावरूपस्य केवलव्यतिरेकस्य अभावात्। नहि सम्भवव्यतिरेकयोः अन्वयमात्रात् हेतुहेतुमद्भावनिश्चयः, अतिप्रसङ्गात्। मा भूत् तुरगेखरवर्णयोः हेतुहेतुमद्भावः, सम्भवति हि तत्र अन्वयः। भाट्टैः अपि अतीतानागतयोः विषययोः प्राकट्यलक्षणस्य फलस्य अनाश्रयतया स्फुरणरूपफलविरहिणोः उक्तान्तःकरणवृत्तिव्याप्तयोः प्रामाणिकत्वमभ्युपगतम्, तार्किकास्तु वृत्तिफलविभागमेव न जानन्ति, न तेषु अस्ति किमपि वक्तव्यम्। अतः अनुभूतेः फलव्याप्यत्वाभावेऽपि वृत्तिविषयतामात्रेण प्रामाणिकत्वं सिद्धम् ॥

(क्रमशः)

निष्प्रज्ञो नाशयत्येव प्रभोरर्थमथाऽऽत्मनः

अयमामलकानेता देवेदानीं निशम्यताम् ।
कस्याप्यभूद् गृहस्थस्य भृत्यः कश्चन मुग्धधीः ॥
समादिशद् गृहस्थस्तं भृत्यमामलकप्रियः ।
गच्छाऽऽरामात् सुमधुराण्यानयाऽऽमलकानि मे ॥
एकैकं दशनच्छेदेनाऽऽस्वाद्याऽऽनीतवाञ्जडः ।
आस्वाद्य मधुराण्येतान्यानीतानीत्यतां प्रभुः ॥
सोऽब्रवीत् सोऽपि तान्यर्द्धोच्छिष्टान्यालोक्य कुत्सया ।
जहौ गृहपतिस्तेन भृत्येनाबुद्धिना समम् ॥
निष्प्रज्ञो नाशयत्येवं प्रभोरर्थमथात्मनः ।

सर्वश्चित्तप्रमाणेन सदसद्वाऽभिवाञ्छति

श्रूयतां नापितस्याथो मुग्धोऽत्र च पुमानयम् ।
कर्णाटः कोऽपि भूपं स्वं रणे शौर्यादतोषयत् ॥
स प्रसन्नो नृपस्तस्मायभीष्टं दत्तवान् वरम् ।
तस्यैव नापितं वव्रे नपुंसकनिभो भटः ॥
सर्वश्चित्तप्रमाणेन सदसद् वाऽऽभिवाञ्छति ।
न किञ्चिन्मार्गणं चेममुन्मुग्धं शृणुताधुना ॥

न किञ्चित्ते ददामि

कश्चित् पाथ व्रजन् मूर्खः शकटस्थेन केनचित् ।
ऊचे समं कुरुष्वैतच्छकटं मे मनागिति ॥
समं करोमि चेत्तन्मे किं ददासीति वादिनम् ।
न किञ्चित्ते ददामीति शकटी निजगाद तम् ॥
ततः स मूर्खः शकटं समं कृत्वैव तस्य तत् ।
तन्मे न किञ्चिद्देहीति तं ययाचे स चाहसत् ॥

राजसूयप्रबन्धस्य उपोद्घातः

प्रबन्धोऽयं राजसूयनामा व्यरचि सुप्रसिद्धकेरलीयेन मेप्पत्तूर्वंशतिलकेन नारायणभट्टपादेन कविपण्डित सार्वभौमेण। अयं च कविराड् वैदिककुलललामभूतस्य मातृगुप्तपण्डितवरेण्यस्याऽऽत्मसंभवः मीमांसाशास्त्रजीवातोः पय्यूर्भट्टवंशावतंसस्य 'मीमांसाचक्रवर्तिनः' परमेश्वरस्य च भागिनेयः। तद्वंशसंभवादेवाधिगतवेदतदंगशास्त्रसंस्कारसमुन्मेषोऽयं पितुःसकाशान्मीमांसाम्, माधवार्यविदुषो न्यायशास्त्रं, महनीयकलानिधेरच्युतार्याद् व्याकरणज्यौतिषे चाधीत्य विद्याया एवोत्तमालंकारस्समजनीत्यैतिह्यात् समवगम्यते। एष पण्डितकुलतिलकः षोडशशतपूर्वार्धानन्तरं शताधिकान् वत्सरान् केरलानलंचकारेति हस्तावलंबन्ति तद्ग्रन्थेषु दृश्यमानानि 'आयुरारोग्यसौख्यम्' इत्यादीनि कविवाक्यान्येव। नारायणीयं भागवतसर्वस्वं श्रीपादसप्ततिमुख्यानि नैकानि स्तोत्राणि भक्तिमार्गे, महनीयानि प्रबन्धरूपाणि दश काव्यरत्नानि साहित्ये, प्रक्रियासर्वस्वधातुकाव्ये व्याकरणशास्त्रे, मानमेयोदयाख्यं प्रकरणग्रन्थमाचार्यकुमारिलमतपाथोधिनौकां मीमांसादर्शने च सरसया वाक्यसरण्या निर्माय भक्तोत्तमोऽयं विद्वत्कुलसमक्षमाचन्द्रतारं यशःकायेन विजयते।

अण्णामलै विश्वविद्यालयः
अण्णामलै नगर
१-१-३५

के० रामपिषारटि, यं० ए

———

6. Durgotsava-vivekah—(দুর্গোৎসব-বিবেকঃ)—A collection of five treatises on the Dūrgā-pūjā festival by different ancient writers. Edited by **Pandit Satish Chandra Siddhanta-bhushana.** It brings together a considerable mass of information regarding the antiquity and nature of the great autumnal festival of Bengal.—Demy 8 vo, pp. 66. 1924.

As. 8 & 6

7. Karakollasah (कारकोल्लासः)—by Bharata Mallika. An excellent metrical work on Sanskrit Syntax. Edited by **Pandit Janakinath Sahityashastri**.—Demy 8 vo, pp. 20. 1924.

As. 2

8. Introduction to the Rigveda (ऋग्वेद-भाष्योपक्रमणिका) —by Sāyaṇāchārya. Edited by **Dr. Pashupatinath Shastri** M. A., B. L., Ph. D. with an Introduction and short notes.—Demy 8 vo, pp. 100. 1925.

As. 12 & 10

9. Grahayaga-tattvam (গ্রহযাগ-তত্ত্বম্) —by Raghunandana. Edited by **Pandit Satish Chandra Siddhantabhushana.** It deals with rituals for the propitiation of the *Grahas* (planets). —Demy 8 vo, pp. 62. 1925.

As. 7 & 5

10. Prabhakara-vijayam—(प्रभाकर-विजयम्) A short but illuminating exposition of the doctrines of the Prabhākara School of Mīmāṃsā philosophy by Nandīśvara. Edited by **Mahamahopadhyaya Pandit Anantakrishna Shastri Vedantavisharada** and **Pandit Ramanath Shastri**. It is published here for the first time.—Demy 8 vo, pp. 128. 1926.

Re. 1 As. 4 & Re. 1

11. Tirthatattvam—(তীর্থতত্ত্বম্)—by Raghunandana. Edited by **Pandit Bamacharan Kavyatirtha**. It gives an idea as to the most important places of pilgrimage to a Bengalee of the time of Raghunandana and gives a detailed description of the rites to be performed at those places. —Demy 8 vo, pp. 49. 1926.

As. 6 & 5.

———

ছাত্রবৃত্তি

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষদে কাব্য, ব্যাকরণ, ন্যায়, বেদান্ত, সাংখ্য, স্মৃতি, মীমাংসা, পুরাণ প্রভৃতি শাস্ত্রে অধ্যয়নশীল বা অধ্যয়নার্থী ছাত্রদিগকে জানান যাইতেছে যে যাঁহারা সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ হইতে মাসিক বৃত্তি পাইতে ইচ্ছা করেন তাঁহাদিগকে আগামী ৩২শে জ্যৈষ্ঠের মধ্যে পরিষৎ-সম্পাদকের নিকট নিজের যোগ্যতা প্রভৃতি জানাইয়া প্রশংসাপত্রসহ আবেদন করিতে হইবে। ছাত্রগণের খাওয়ার ব্যবস্থা অন্যত্র করিতে হইবে, পরিষদে কোন কোন ছাত্রের থাকার ব্যবস্থা হইতে পারিবে।

পণ্ডিতপ্রবর শ্রীযুক্ত সীতানাথ সিদ্ধান্তবাগীশ এবং শ্রীযুক্ত সারদাচরণ স্মৃতিতীর্থ মহাশয়দ্বয় অধ্যাপনার ভার গ্রহণ করিয়াছেন। উপাধি-পরীক্ষার্থী ছাত্রগণের আবেদন বিশেষরূপে বিবেচনা করা হইবে।

Reg. No. C. 1073

Vol. XVII, No. 12] [April, 1935.

१८५६ शकीयें चैत्रे १७श-वर्षस्य १२श-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सहकारिसम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7s.

Printed and Published by
Dinabandhu Sahityashastri
The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

Printed at
CALCUTTA ORIENTAL PRESS
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

कलिकाता—ओरियेण्टाल सिरिज

१। **युक्तिकल्पतरुः**—महाराजश्रीभोजविरचितः। पण्डितश्रीईश्वरचन्द्रशास्त्रिसांख्य-वेदान्त-न्याय-दर्शनतीर्थेन संशोधितः। अत्र राजनीतिः, गृह-दुर्ग-नगरादिनिर्माणम्, छत्र-ध्वजचामरालङ्कारादिनिर्णयः, मणिरत्नाश्वगजादिपरीक्षा, शस्त्र-नौका-यानादिलक्षणानि च सविशेषं निरूपितानीति तत्तद्विषयमनुसन्धित्सूनां महोपयोगोऽयं ग्रन्थः—२॥०)

२। **चाणक्यराजनीतिशास्त्रम्**—विद्वद्वर-जोहान फाान् स्यानेन-कृताङ्गलभूमिका-समेतम्—॥।≠०

३। **मुक्ताफलम्**—बोपदेवविरचितम् हेमाद्रिकृतटीकासहितम् वैष्णवानामत्युपादेयतया परिगृहीतं भागवततत्त्वरत्नमिदं डाः श्रीनरेन्द्रनाथ लाहा, पि-एइच. डि. लिखतवृहदाङ्गल-भूमिकया समलङ्कृतम् खण्डद्वयात्मकम्—६)

४। **चाणक्यकथा**—रविनर्त्तकविरचिता। विशाखदत्तकृत-मुद्राराक्षससंवादिनीयं कथा सुललितपद्यमयी (द्वितीयाङ्कनावृत्तिः)—१)

५। **वक्रोक्तिजीवितम्**—श्रीराजानककुन्तलविरचितं स्वोपज्ञवृत्तिसमेतमतिप्रमाणभूत-मलङ्कारशास्त्रम्, डाः श्रीसुशीलकुमार दे, डि. लिट्. महोदयेन संशोधितम्—३॥०)

६। **पद्मपुराणम्**—स्वर्गखण्डस्य पञ्चाध्यायात्मक शकुन्तलोपाख्यानम् पातालखण्डस्यैका-दशाध्यायात्मक-रघुवंशवर्णनञ्चात्र वङ्गदेशोपलब्धहस्तलिखितमादर्शमाश्रित्य संशोधितमध्यापक-श्रीहरदत्तशर्म्मणा सुवृहदाङ्गलभाषामयभूमिकायां प्रमाणीकृतञ्च कालिदासीयशाकुन्तल-रघुवंशयोर्बीजभूतत्वं पद्मपुराणस्य—२)

७। **जयमङ्गला**—श्रीशङ्कराचार्य्यविरचिता। ईश्वरकृष्णकृतसांख्यसप्ततिग्रन्थस्य टीकेयं श्रीहरदत्तशर्म्मणा संशोधिता—२)

८। **योगचिन्तामणिः**—श्रीशिवानन्दसरस्वतीकृतिरतिप्राचीनो ग्रन्थोऽयं योगशास्त्रा-म्बुधिरिति शक्यते वक्तुम्—३)

৯। **ব্রহ্মসূত্রম্**—শ্রীমদ্ভাগবতভাষ্যসমেতম্। "অর্থোঽয়ং ব্রহ্মসূত্রাণাং শ্রীমদ্ভাগ-বতাভিধঃ" ইতি গারুড়বচনস্য যাথার্থ্যং প্রদিদর্শয়িষতা পণ্ডিত-শ্রীহরিদাসবিদ্যা-বাগীশেনাত্র শ্রীমদ্ভাগবতগ্রন্থাদুদ্ধৃতা গ্রন্থাংশব্রহ্মসূত্রভাষ্যতয়া নিরূপিতাঃ, ব্রহ্মসূত্রাণি চ বঙ্গভাষয়া বিশেষেণ ব্যাখ্যাতানি—২॥০

प्राप्तिस्थानम्—ओरियेण्टाल प्रेस
९ पञ्चानन घोष लेन, कलिकाता।

निबन्धनो विशिष्टवेद्यत्वाभावो भवति, अतस्तादृशवेद्यत्वाभावस्य व्यापकं ममा-परोक्षव्यवहारायोग्यत्वम्, हेतुत्वेनाभिमतस्य ज्ञानत्वस्याव्यापकञ्च, यतः मदीये ज्ञाने ज्ञानत्वस्य वृत्तौ अपि ममापरोक्षव्यवहारायोग्यत्वं नास्तीति साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वात् दुष्परिहरोऽयम् उपाधिर्भवतः ।

वेदान्ती ॥—न च एवं वक्तुं शक्यते तत्रभवता भव्यतमेन, तव (प्रतिवादिनस्तार्किकस्य) ज्ञानस्य त्वदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणत्वे साध्ये तव (प्रतिवादिनः) अपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमुपाधिरित्युच्यते नयनिपुणेन भवता, तथाच प्रतिवादिनस्तव ज्ञाने तव अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपः साध्यव्यापकः उपाधिर्व्यावर्तमानः अपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणत्वरूपं साध्यं व्यावर्त्तयतीति उपाधिवादिनस्ते अभिप्रेतम्, यतः व्यापकस्य उपाधेरभावे व्याप्यस्य साध्यस्य अभावोऽनुमीयते, सर्वोपाधीनाम् एवंस्वभावत्वात् । युक्तं चैतत् साध्योपाध्योर्व्याप्यव्यापकभावार्थं तदभावयोरपि व्याप्यव्यापकभावनियमात् । तत उपाध्यभावसाध्याभावयोरपि निरुपाधिकसम्बन्धरूपा व्याप्तिरेष्टव्या, अन्यथा तयोरभावयोरपि उपाधेर्विद्यमानत्वे दूषयेदेव स प्रथमोपाधिम् । अत्र च इदं ममापरोक्षाव्यवहारयोग्यत्वे सति अवेद्यं न भवति ममापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वात् घटवत् इति व्यतिरेके (साध्योपाध्योरभावयोर्व्याप्तौ) ज्ञानेतरत्वस्य उपाधित्वात् भवदुक्तोपाधेर्व्यतिरेकानुन्नायकत्वात् साध्याव्यापकत्वाच्च अनुपाधित्वं पूर्वोक्तमदीयहेतोश्च उपाध्यभावेन अप्रत्यूहं साध्यसाधकत्वमवधारयितुमर्हति भवान् ।

(क्रमशः)

तत्र अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानधिकरणम् इति आत्मसंवेदनेनैव व्याहतम्, अत एव विशेष्याभावद्वारेण वेद्यत्वानधिकरणत्वात् तादृशसाध्यसिद्धिरवश्यमभ्युपेया, एवञ्च तथा सिध्यत् साध्यम् अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति अवेद्यत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वमादायैव सेद्धुमर्हतीति स्वप्रकाशत्वसिद्धिः ॥

तार्किकः ॥—सोपाधिकोऽयं भवतो हेतुर्नोक्तसाध्यस्य साधनायालम्, वह्निरिव धूमस्य। अस्ति च अत्र **मदसमवेतत्वं मदन्यसमवेतत्वं वा** उपाधिः, अतः यत्र तादृशोपाधिर्वर्त्तते तत्रैव परकीयज्ञाने आर्द्रेन्धनसंयोगवतीव धूमस्य अस्तु साध्यस्य वृत्तिता नतु सम्भवति तत् मदीयज्ञाने, परकीयज्ञाने च विशेषणस्य अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्य अभावद्वारेणैव साध्यस्य वृत्तेः न अवेद्यत्वलक्षणस्य स्वप्रकाशस्य सिद्धिरिति निपुणं निगृहीतोऽसि।

वेदान्ती ॥—साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं हि उपाधिरिति भवद्भिरुद्घोष्यते, अत्र च भवदभिमतोपाधिद्वये **साध्याव्याप्तेर्न च** युक्तेयमुक्तिर्भवतः। **त्वदीयधर्मादिषु त्वयि समवेतेषु** उपाधित्वेनाभिमतं त्वदसमवेतत्वं नास्ति। तेषामप्रत्यक्षत्वात्, तत्र अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं च नास्ति, ततश्च अनुमानादिवेद्यत्वेऽपि तत्र अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानधिकरणत्वविशिष्टवेद्यत्वाभावरूप**साध्यसद्भावेऽपि** तत्र साध्याधिकरणे त्वदसमवेतत्वरूपं त्वदन्यसमवेतत्वरूपं वा उपाधित्वेनाभिमतं वस्तु नास्तीति अस्य साध्याव्यापकत्वात् **उपाधेरभावात्**, एवं परमाण्वादिषु **असमवेतेषु** अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्य अभावात् अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वविशिष्टवेद्यत्वाभावरूपसाध्यसद्भावेऽपि तत्र साध्याधिकरणे त्वदन्यसमवेतत्वरूपम् उपाधित्वेनाभिमतं नास्ति, परमाण्वाकाशादीनामसमवेतत्वेन त्वदन्यसमवेतत्वस्य सुतरामभावेन **उपाधेरभावात्।**

तार्किकः ॥—एवमपि मम (तार्किकस्य प्रतिवादिनः) **अपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमुपाधिर्भवत्येव**; तद्धि 'ममापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वविशिष्टवेद्यत्वाभावस्य साध्यत्वेनाभिमतस्य व्यापकम्, यतः वेद्यत्वस्य केवलान्वयित्वेन सर्वत्र विद्यमानतायामपि यत्र मम अपरोक्षव्यवहारविषयतायोग्यत्वं नास्ति, तत्र विशेषणाभाव-

पृष्ठकठोरमसारविरसमन्वयव्यतिरेकि अनुमानं रोचतेतराम्, तदा तदेवोदाह्रियते मया, तेनापि तुष्यतु भवानिति।

त्वज्ज्ञानं तवापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यं न भवति ज्ञानत्वात् मदीयज्ञानवत्। इत्यनेनान्वयव्यतिरेकिणा अस्माकं साध्यस्य स्वप्रकाशत्वस्या-प्रत्यूहं सिद्धेः। त्वज्ज्ञानं वेद्यं न भवति इत्युक्ते अप्रसिद्धविशेषणता स्यात्, अवेद्यत्वस्याद्यापि अप्रसिद्धेरिति तन्निवृत्त्यर्थम् अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सतीत्युक्तम्, वेद्यत्वाभावस्याप्रसिद्धत्वेऽपि अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यत्वरहितस्य परमाणवदृष्टादेः सुप्रसिद्धत्वेन नाप्रसिद्धविशेषणता, परमाणवदृष्टादौ यद्यपि अनुमानादिप्रमाणवेद्यत्वं विद्यते एव तथापि तस्य सदा परोक्षत्वात् न कदाचिदपि तत्र अपरोक्षव्यवहारे योग्यत्वं समस्ति, अतः अस्त्येव तत्र अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वविशिष्टस्य वेद्यत्वस्य अभावः, विशिष्टाभावं प्रति विशेषणाभावस्यापि प्रयोजकत्वात्, रक्तघटवति भूतले नीलघटाभाव इव। "तव" इति पदाप्रयोगे त्वदीयज्ञानस्य परं प्रति अपरोक्षव्यव-हारयोग्यत्वविशिष्टवेद्यत्वाभाववत्त्वसाधने असमीहितस्य अर्थान्तरस्य सिद्धिः स्यादतः "तव" इत्युक्तम्। एवमपि परकीयज्ञानमादाय अर्थान्तरता, तस्य एतं प्रति तथात्वात्, अत उक्तम् "त्वज्ज्ञानमि"ति। मदीयज्ञाने तव अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं नास्ति, अत एव तत्र ते अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्व-विशिष्टवेद्यत्वाभावो वर्त्तते, तत्र ज्ञानत्वहेतुरपि अस्तीति दृष्टान्तसिद्धिः। अनेन अन्वयमुखप्रवृत्तेनानुमानेन त्वदीयज्ञाने साध्यसन्देहवति पक्षे तव अपरोक्षव्यवहार-योग्यत्वविशिष्टवेद्यत्वाभावः सिध्यति।

तार्किकः ॥—भवतु एवम्, तथापि कथं स्वप्रकाशत्वसिद्धिः ?

वेदान्ती ॥—श्रूयताम् कथमिति, त्वदीयज्ञानस्य त्वां प्रति अपरोक्षव्यवहार-योग्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणत्वं किं विशेषणाभावेन अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वान-धिकरणत्वात् भवति उत विशेष्याभावेन वेद्यत्वानधिकरणत्वात्, तत्र न तावत् त्वां प्रति त्वदीयज्ञानस्य अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानधिकरणत्वं सम्भवति, व्याघातात्, नहि तव यज् ज्ञानं त्वं तद् न जानासि, अतः तव यज् ज्ञानं तत्

सरल-चित्सुखीसारम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तिः)

[निबन्धकः—स्वर्गत-रमेशचन्द्र-वेदान्ततीर्थः]

तार्किकः ॥—नन्वेवं प्रमाणवृत्तिविषयत्वाङ्गीकारे खण्डितं स्वप्रकाशत्वम्, वृत्तिवेद्यत्वाद् अनुभूतेर्भवतः ।

वेदान्ती ॥—दृश्यते हि चेष्टालिंगकानुमानविषयस्यापि परज्ञानस्य स्वाश्रये स्वविषयापरोक्ष्व्यवहारजनने ज्ञानान्तरनिरपेक्षत्वम्, नहि देवदत्तस्य घटानयनचेष्टया अनुमितस्य तदीयघटज्ञानस्य स्वविषयप्रकाशकस्य स्वाश्रये देवदत्ते स्वविषयापरोक्षव्यवहारजनने अस्ति कस्यचित् ज्ञानान्तरस्य अपेक्षा, तेन हेतुना तस्य स्वविषये स्वप्रकाशत्वस्य उपपत्तेः न प्रसरति स्वप्रकाशत्वखण्डनभयम् अनुभूतेः । नहि प्रमाणावेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वम्, अपि तु स्वविषयापरोक्षव्यवहारजनने प्रकाशान्तरनिरपेक्षत्वम्, तच्च स्वप्रकाशसाधकप्रमाणगम्यत्वेऽपि न विरुध्यते, प्रमाणान्तरनिरपेक्षतयैव स्वाश्रये स्वविषयापरोक्षव्यवहारजनकत्वात् ।

तार्किकः ॥—भवतां सम्प्रदायेषु केवलव्यतिरेकिणोऽनुमानस्य अनभ्युपगमात् तेन ते साध्यसाधनं स्वसंप्रदायमेवोपहन्ति, अपि च ईदृशेन केवलव्यतिरेकिणा सर्वत्र यत्र तत्र सर्वधर्मसाधनं सुलभमतो न तेऽनुमानं नो मानसं प्रसादयति ।

वेदान्ती ॥—अस्ति अस्माकमपि व्यवहारदशायां केवलव्यतिरेकिणोऽनुमानस्य प्रामाण्यमप्रतिहतम्, अथवा मदुपन्यस्तमनुमानमर्थापत्तिप्रमाणत्वेन गृह्यतामायुष्मता तुल्ययोगक्षेमत्वादनयोर्न काचित् क्षतिः, अवधेहि तावत्,—स्वप्रकाशत्वं विना अनुभूतौ अनुभूतित्वमनुपपन्नमतोऽस्याः स्वप्रकाशत्वं कल्प्यते, इति केवलव्यतिरेकिणः अर्थापत्तिपर्यवसायित्वम् ।

यदि तु कुटिलनयसरणिसारिणे भवते अभिनवरीतिसुरभि वक्रवचनकमठ-

नदन्ति काश्चिद् गगने यथा हरि-
प्रियास्तथा लास्यपरा रणोन्मदाः ।
व्रजन्ति चान्यास्त्वरितं वराङ्गना
रसो नु वीरोऽद्भुतसख्य आगमत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमेघनादवधे महाकाव्ये प्रमीलारामसाक्षात्कारो नाम
दशमः सर्गः ।

गच्छ मित्र प्रपश्यामि तूर्णमिन्दुनिभाननाम् ।
भ्रातुष्पुत्रवधूं तेऽद्य मूर्त्तिमद्वीर्य्यसन्निभाम् ॥ ७६ ॥
निर्धूमव्योम्नि पुरतः सुवर्णोज्ज्वलवारिदाः ।
विभा ददर्श श्रीरामो दावरक्ता यथा दिशः ॥ ७७ ॥
चमत्कृतो बभूवासौ श्रुत्वा कोदण्डघर्घरम् ।
शफशब्दं तुरङ्गाणां सहुङ्कारमसिध्वनिम् ॥ ७८ ॥
तैः शब्दैरन्वितं तूर्य्यं ननाद तुमुलस्वनम् ।
वात्ययेवावहत् सूक्ष्मा मधुरा च स्वरावली ॥ ७६ ॥
पताकोड्डीयते रत्नमण्डितालोकिता हरित् ।
मन्दश्वास्कन्दितगति नृत्यन्ति वाजिराजयः ॥ ८० ॥
किङ्किणीजालमारौति मधुरं पर्व्वतोपमाः ।
सैन्यास्तिष्ठन्त्युभयतः पथोऽस्त्रशस्त्रदंशिताः ॥ ८१ ॥
चलन्ति मध्यतो वामा विकम्पितमहीतलाः ।
आरावपूर्णविषयाः करिण्य इव सानुषु ॥ ८२ ॥
नृमुण्डमालिनी सर्व्वाग्रतः कृष्णहयस्थिता ।
उग्रचण्डा ध्वजभुजाऽगच्छद् वाद्यकरास्ततः ॥ ८३ ॥
विद्याधर्य्यस्ततो यान्ति शोभिताशेषदिङ्मुखाः ।
वीणावंशमृदङ्गादि वाद्यभाण्डञ्च वादितम् ॥ ८४ ॥
तासां पश्चाच्छूलपाणिः प्रमीला भीमविक्रमा ।
अपूर्वं शोभते तन्वी तारास्विन्दुकलोपमा ॥ ८५ ॥
सिंहपृष्ठे यथा दुर्गा शचीवैरावते गजे ।
कमलेव खगेन्द्रे सा वामीपृष्ठे विराजते ॥ ८६ ॥
शनैः शनै रिपुकुलमवहस्येव निर्भयम् ।
वामाकुलमतीयाय रणरङ्गसमुल्लसत ॥ ८७ ॥
काचिज्ज्याघोषमकरोदन्या नग्नमसिं व्यधात् ।
अपरास्फालयच्छूलं हसन्ती काचिदत्यगात ॥ ८८ ॥

नितम्बिनीयदुक्त्वा सा नम्रशीर्षा ननाम तम् ।
हिमसिक्तं यथा पुष्पं नमति मन्दमारुतम् ॥ ६३ ॥
प्रत्यवादीद्रघुश्रेष्ठः सुकेशि श्रूयतामहम् ।
न जातु कलहं केन करोमि कारणं विना ॥ ६४ ॥
राक्षसेशो मम रिपुर्यूयं बालाः कुलाङ्गनाः ।
युष्माभिः सह विद्वेषमाचरामि किमर्थकम् ॥ ६५ ॥
लङ्कां प्रविशताशङ्कं प्रमोदाप्लुतमानसाः ।
वीरवर्य्यरघोर्वंशे रामो जन्म समग्रहीत् ॥ ६६ ॥
दूति सुलोचने भर्त्री तव वीराङ्गना सखी ।
ब्रूहि तस्यै बहुमुखीं प्रशंसां विहितां मया ॥ ६७ ॥
पतिभक्तिं तथा शक्तिं वीरत्वञ्च सुदुर्लभम् ।
तस्या जाने विना युद्धं स्वीकरोमि पराभवम् ॥ ६८ ॥
मेघनादो महाभागः प्रमीला सुन्दरी सती ।
रामो भिक्षुरयं दूति विदितं क्षितिमण्डले ॥ ६९ ॥
दुर्दैवेन धनैर्हीनो वनवासी निराश्रयः ।
प्रसादं कं विधास्यामि सुन्दरि सुखिनी भव ॥ ७० ॥
एवमाभाष्य सम्बोध्य मारुतिं राघवोऽब्रवीत् ।
सावधानं स्तुतिं मुञ्च वामास्तोषय सत्कृताः ॥ ७१ ॥
दूत्यां प्रणम्य यातायां रामं प्राह विभीषणः ।
पश्य मित्र बहिर्गत्वा प्रमीलायाः पराक्रमम् ॥ ७२ ॥
नो जाने को निरुन्धीत वामाः समरदुर्म्मदाः ।
भीमाकारा बलोदग्राः शक्तिप्रतिकृतीर्यथा ॥ ७३ ॥
एताः सर्वा महावीर्याश्चामुण्डाभैरवीनिभाः ।
हन्तुकामा महाशत्रुं रक्तबीजं महासुरम् ॥ ७४ ॥
राघवस्तं प्रति प्राह दूत्याकारं निरीक्ष्य मे ।
युयुत्साऽन्तर्हिता सद्यो व्याघ्रीं कः कोपयेद् बुधः ॥ ७५ ॥

रामो विभीषणं प्राह वयस्य साधु निश्चिनु।
देवी वा दानवी वैषा भैरवीरूपिणी न वा ॥ ५० ॥
लङ्केयं मायया पूर्णा मायिनः सर्वराक्षसाः।
कामरूपी तव ज्येष्ठो निरीक्षस्व विशेषतः ॥ ५१ ॥
नेयं माया तवाज्ञेया प्राप्तवांस्त्वां सुहृद्वरम्।
क्षणे शुभे पिशाचानां वरेण्यं भाग्यसम्पदा ॥ ५२ ॥
रक्षेन्मित्र त्वदन्यः को दुर्बलं मां विपत्तितः।
शरणं राक्षसेन्द्राणां नगरे त्वं ममैकलः ॥ ५३ ॥
हनूमता सहैतस्मिन्नन्तरे दूत्युपस्थिता।
शिविरे रामचन्द्रस्य नता चाह कृताञ्जलिः ॥ ५४ ॥
नमामि रामपादाब्जं गुरूणाञ्च महात्मनाम्।
नृमुण्डमालिनी नाम प्रमीलाप्रियकिङ्करी ॥ ५५ ॥
तस्यै दत्त्वाशिषं वीरो रामः पप्रच्छ सादरम्।
दूति त्वं हेतुना केन कथयात्र समागता ॥ ५६ ॥
विशिष्य ब्रूहि मां भूयस्तव भर्त्रीं शुभे ह्यहम्।
शक्नुयां कर्म्मणा केन प्रीणयितुं नृपस्नुषाम् ॥ ५७ ॥
उवाच भैरवीमूर्त्तिर्भो वीरकुलकेतन।
रघुनाथ देहि युद्धमथवा ततपथं त्यज। ५८ ॥
समर्चितुं पतिं वामा प्रवेक्ष्यति पुरीं स्वयम्।
हतराक्षसवृन्दं त्वां युद्धं याचति सादरम् ॥ ५९ ॥
शतमत्र रमण्यः स्मो यामिच्छसि तया सह।
युध्यस्व सा त्वया सार्द्धमेकला रणमिच्छति ॥ ६० ॥
धर चापं नरवर वाञ्छा चेच्चर्म्म वा गदाम्।
खड्गं वा द्वन्द्वयुद्धं वा यथारुचि विधीयताम् ॥ ६१ ॥
यदिच्छसि तदिच्छामो विलम्बं सोढुमक्षमाः।
त्वदर्थं सा निरुन्धेऽन्याः सखीर्व्याघ्रीर्यथा वने ॥ ६२ ॥

जर्ज्जरीकृत्य पुरुषान् कटाक्षाशुगकोटिभिः ।
व्रजतीयं वरारोहा साक्षान्मदनमोहिनी ॥३७॥
चूडा मूर्ध्नि शिरस्त्रस्य चन्द्रकाङ्कितसर्पभुक्—
पुच्छात्मनो नटन्तीव स्थिता कौतूहलाकुला ॥३८॥
देदीप्यन्ते तथा मध्ये कुचयो रत्नराजयः ।
मदनस्य पताकेव वेणी पृष्ठे विलम्बिता ॥३९॥
गजेन्द्रगामिनी साध्वी शोभयन्ती दिशां मुखम् ।
गच्छतीव जले ज्योत्स्ना गिरौ वोषा प्रभासखी ॥४०॥
रामः शिबिरमध्यास्ते पुरतो लक्ष्मणः स्थितः ।
मित्रं विभीषणः पार्श्वे वीराश्चान्य इतस्ततः ॥४१॥
तेजसा रुद्रतुल्यास्ते विभीषणकलेबराः ।
अस्त्राणि देवदत्तानि पीठोर्द्ध्वं सञ्चकासति ॥४२॥
रक्तचन्दनरक्तानि पुष्पाञ्जलिवृतानि च ।
तानि धूपसुगन्धैश्च धूमायन्ते समन्ततः ॥ ४३ ॥
ज्वलन्ति सर्वतो दीपाः सुगन्धितैलपूरिताः ।
सर्वैस्तैर्विस्मिततरैर्दिव्यमस्त्रं निरीक्ष्यते ॥ ४४ ॥
कैश्चित् प्रशस्यते खड्गः कैश्चित् कनकमण्डितम् ।
चर्म प्रकाण्डमर्कांशुरञ्जितं सान्ध्यमेघवत् ॥ ४५ ॥
कैश्चिज्ज्योतिर्मयं वर्म तूणीरश्चापरैर्धृतः ।
राघवेण स्वयं धृत्वा धनुरुक्तं सुमेधसा ॥ ४६ ॥
सीतास्वयंवरे भग्नः पिनाको बाहुशक्तितः ।
न शक्यः सगुणः कर्त्तुं चापोऽयं मम साम्प्रतम् ॥ ४७ ॥
हर्षनादं जगुः सैन्या 'जय राम'ध्वनिर्दिवि ।
उदस्थात् सहसा घोरसिन्धुकल्लोलसोदरः ॥ ४८ ॥
विभीषणो रथिवरः सभयं प्राह राघवम् ।
राम पश्य किमूषेयं निशीथे बहिरागता ॥ ४९ ॥

शिलाभिः सुभगे रामो रविवंशयशोरविः ।
प्राविशन्नगरीञ्चैनां वीरैर्लक्षाधिकैः समम् ॥२४॥
राक्षसेशो रिपुस्तस्य भवत्यश्चाबलाः कथम् ।
अकाल आगता अत्र ब्रुवन्त्वक्षुब्धमानसम् ॥२५॥
हनूमान् रामदासोऽस्मि दयासागरराघवः ।
भवतीभिः समं कच्चिद् विवादस्तस्य सम्भवेत् ॥२६॥
प्रसादं याचते तं कं भवती वदतु द्रुतम् ।
केनायाताभवद् वार्त्तां सर्वां तं वेदयास्यहम् ॥२७॥
प्रत्युत्तरं ददौ तस्मै साध्वी वीणामधुस्वरम् ।
रामो भर्त्तुः शत्रुरिति नेच्छामि तेन विग्रहम् ॥२८॥
वीरपूज्यो मम स्वामी शक्त्या बाह्वोर्जगज्जयी ।
फलं किं मम युद्धेन तस्य शत्रुजितोऽरिणा ॥२९॥
वयं कुलाङ्गना योषास्त्वन्तु वीर विचिन्तय ।
रम्यां विद्युच्छटां स्पृष्ट्वा जीवेत् किं मानवो भुवि ॥३०॥
त्वया सह गृहाणेमां दूतीं शूर यया मया ।
रामो याचिष्यते किन्तद् वक्ष्यते या हि सत्वरम् ॥३१॥
नृमुण्डमालिनी दूती नृमुण्डमालिनीसमा ।
वैरिमध्यस्थिताऽभीता याता गरुत्मती यथा ॥३२॥
तरीर्वीचिचयं सिन्धोर्निर्मथ्य सलिलेऽतले ।
प्लवमाना द्रुतं याति लीलयाध्मातदिङ्मुखा ॥३३॥ (युग्मम्)
दृष्ट्वा वामां सचकितं वीरवृन्दं यथा गृही ।
दृष्टवह्निशिखो रात्रौ सा चान्तर्हासमादधे ॥३४॥
भीता निर्निमिषाः सर्वे वीराः श्रेणीकृतास्तथा ।
तत्र तत्र स्थिता घोरं रटन्तश्च मुहुर्मुहुः ॥३५॥
पदोर्मुखरमञ्जीरं श्रोण्यां काञ्चीं प्रभामयीम् ।
भीमाकारं करे शूलं दधती याति भामिनी ॥३६॥

रे बर्बर क्षुद्रजीविन् शीघ्रमाह्वय राघवम् ।
प्रहर्त्तुं त्वादृशं नीचं नेच्छामोऽस्त्रैर्वयं क्वचित् ॥११॥
न हि सिंही श्रृगालेन विरोधं कर्त्तुमर्हति ।
पलाय्य रक्ष प्राणांस्ते शाखामृग त्यजाम्यहम् ॥१२॥
किं त्वद्वधेन वैधेय प्रतिष्ठस्वाह्वय द्रुतम् ।
रामं लक्ष्मणशूरञ्च रक्षोऽधमविभीषणम् ॥१३॥
प्रमीला सुन्दरी पत्नी मेघनादस्य वज्रिणः ।
जेतुर्बाहुवलेनाङ्गी पत्युरर्चितुमानसा ॥१४॥
प्रवेक्ष्यति पुरीं लङ्कां सत्वरं मूढवानर ।
तां रोद्धुं शक्नुयात् को हि योधो रामहितैषिणाम् ॥१५॥ (युग्मम्)
वलिष्ठो मारुतिर्गत्वा पुरतो वीरयोषिताम् ।
मध्ये सभयमद्राक्षीत् प्रमीलां रणरङ्गिणीम् ॥१६॥
किरीटं द्योतते मूर्ध्नि सौदामनीसमप्रभम् ।
चकास्ति वर्म्म दिव्याङ्गे सौरांशूद्दीप्तरत्नवत् ॥१७॥
हनूमान् विस्मयस्तब्धश्चिन्तयन् मनसा चिरम् ।
विलङ्घ्यालङ्घ्यजलधिं यदा लङ्कां प्रविष्टवान् ॥१८॥
उग्रचण्डां तदाऽपश्यं भीमां नृमुण्डमालिनीम् ।
मन्दोदरीप्रमुखाश्च दानवी रावणप्रियाः ॥१९॥
वेश्म वेश्म भ्रमित्वाऽहमेकलो निशि दृष्टवान् ।
रक्षःकुलाङ्गनाः सर्वा रूपेण शशिनः कलाः ॥२०॥
अशोकवनिकाकुञ्जे सीतां रघुकुलाब्जिनीम् ।
किन्तु नैवं क्वचिद्रूपमपश्यं जगतीतले ॥२१॥
धन्यस्त्वसौ मेघनादो निकषा यं सदा स्थिता ।
प्रेमपाशेन संबद्धा स्थिरा सौदामनीदृशी ॥२२॥ (कुलकम्)
विचिन्त्येदमुवाचोच्चैः प्रभञ्जनमहास्वनः ।
अञ्जनानन्दनः सिन्धुं वद्ध्वा वन्दीसमं प्रभुः ॥२३॥

मेघनादवधम्

(दशमः सर्गः)

[निबन्धकः—श्रीनित्यगोपालविद्याविनोदः]

अथ तां पश्चिमद्वारं निरीक्ष्य समुपेयषीम् ।
अधमञ्छतमब्जानां समं वामा धनुर्धराः ॥१॥
चकम्पे शङ्किता लङ्का हस्त्यारोहास्तथा गजे ।
रथेषु रथिनो भीताः सादिनस्तुरगस्थिताः ॥२॥
सिंहासने महाराजः शुद्धान्ते च कुलाङ्गनाः ।
नीडे विहङ्गमा दर्यां पर्वतस्य मृगाधिपाः ॥३॥
वन्यनागा अरण्येषु सत्त्वा जलचरास्तथा ।
निलिल्युरतलास्वप्सु दुःस्थमास्त चराचरम् ॥४॥ (युग्मम्)
हनूमान पावनिर्भीमदर्शनः कुपितोऽब्रवीत् ।
के यूयमागता रात्रौ हातुं प्राणाननुत्तमान् ॥५॥
जागरूकस्तु स द्वारि हनूमान यस्य नामतः ।
सिंहासनगतोऽपीशो राक्षसानां प्रवेपते ॥६॥
जागर्त्ति मे प्रभुस्तत्र रघुवंशशिखामणिः ।
विभीषणेन मित्रेण लक्ष्मणेन च सङ्गतः ॥७॥
अन्ये च बहवो वीराः शतशोऽथ सहस्रशः ।
दुर्द्धर्षाः समरे सर्वे नारीरूपं कथं धृतम् ॥८॥
मायिनो राक्षसाश्चेति जानेऽहं किन्तु तद्बलम् ।
नाशयामि प्रवेष्टाभ्यां यथा प्राप्तांश्च वैरिणः ॥९॥
उग्रचण्डा सखी भीमा नृमुण्डमालिनी क्रुधा ।
कृत्वा ज्याघोषमवदत् साहङ्कारं मरुत्सुतम् ॥१०॥

अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥

अपि च—रे रे पाप !

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि विधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥'

इत्यभिधाय मालतीनाथो माधवः कापालिकमाक्रान्तवान् । प्रागुक्तश्लोक-द्वितयं महार्हरत्नमिवालङ्करोति मालतीमाधवस्य कलेवरम् । द्वितीयश्लोको विश्वनाथेनोग्रताया दृष्टान्तरूपेण गृहीतः । तस्या लक्षणं यथा—

शौर्य्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।
तत्र स्वेदः शिरःकम्पतर्ज्जनताडनादयः ॥

माधवेन विनिहतो नारीवधोद्यतोऽघोरघण्टः । कापालिकशिष्या कपालकुण्डलापि तदा प्रतिज्ञातवती—'अवश्यमनुभविष्यसि कपालकुण्डला-कोपस्य विजृम्भितमि'ति । अस्मिन्नेव समये नेपथ्ये—

'भो राजानश्चरमवयसामाज्ञया सञ्चरध्वं
कर्त्तव्येषु श्रवणसुभगं भूमिदेवाः पठन्तु ।
चित्रं नानावचननिवहैश्चेष्ट्यतां मङ्गलेभ्यः
प्रत्यासन्नस्त्वरयतितरां जन्ययात्राप्रवेशः ॥

यावत् सम्बन्धिनो न परापतन्ति, तावद्वत्सया मालत्या सह नगरदेवता-गृहमविघ्नमङ्गलाय गन्तव्यमित्यादिशन्ति भगवतीनिदेशवर्त्तिनोऽमात्यदाराः तथा गृहीतसविशेषमण्डनः प्रतीक्ष्यतामनुयात्रिको जनः ।' कपाल-कुण्डलाप्युवाच—

'भवतु इतो मालतीविवाहपरिकर्म्मसत्वरप्रतीहारशतसङ्कुलात् प्रदेशा-दपक्रम्य माधवापकारं प्रति अभिनिविष्टा भवामि । [इति निष्क्रान्ता]

(क्रमशः)

त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहपुण्यजन्मा भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः ।
भ्राम्यन्नृमांसपणनाय परेतभूमावाकर्ण्य भीरु ! रुदितानि तवागतोऽस्मि ॥

एतन्निशम्य मालती मनस्यचिन्तयत्—

'हद्धी । कधं मम कारणादो एव्वं एदे अप्पणिरपेक्खा परिक्कामन्दि ।' तदा माधवः ।—'अहो नु खलु भोः । तदेतत् काकतालीयं नाम । सम्प्रति हि—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।
आतङ्काद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तते ॥'

महाकवेरनेन श्मशानवर्णनेन नाटकीयवस्तुनो भूयिष्ठ उपकारः साधितः । मालतीमाधवयोरलौकिकप्रणयवर्णनमेवास्य प्रकरणस्य प्रधानमुद्देश्यम् । तयोरपार्थिवप्रणयस्य स्वरूपवर्णनार्थमस्य श्मशानवर्णनस्य सृष्टिः । प्रणयिनोरनाविलहृदयद्वयस्य सम्यक् परिचयप्रदानमेवापेक्षितम् । भवभूतिः प्रथममेवानयोः सन्दर्शनं संसाध्य घटनावैचित्र्यसन्निवेशेन नैकट्यं विधाय एतौ परिपक्वप्रेमदशामप्यनैषीत् ।

उभावन्योऽन्यहृदयभावं प्रत्यक्षीकृतवन्तौ । राजचित्तानुरञ्जने निरतः पिता हि यन्मालत्या माधवेन सह मेलने प्रत्यर्थीभूतो जात इति सा सम्यगबुध्यत । अतः सा मरणसमये इत्थं व्यलपत् ।

'हा ताद ! निक्करुण ! एसो दाणिं दे णरेंदचित्ताराहणोवअरणं जणो विवज्जइ ।'

प्रियमुखे स्वप्रशंसां श्रुत्वात्मानं सौभाग्यवन्तं मेने मालती । माधवोऽपि मालतीं स्त्रीरत्नममन्यत । अतः सा मालतीमधिकृत्य कापालिकमवदत्—
दुरात्मन् ! पाषण्ड ! चाण्डाल !

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।

णाह माहव। परलोअगदोवि सुमरिदव्वो तुह्ये हिं अअं जणो। ण हु स उ वरदो यस्स वल्लहो सुमरेदि।'

अहो करुणामयी वचनविन्यासशैली। विपत्तिपरम्परया मुहुर्मुहुः प्रतिहन्यमाना सेह जगति माधवेन सह समागममसम्भवं मन्यमाना प्रागुक्तप्रकारेण विललाप। इह दुर्लभेऽपि प्रियमेलने भावि जन्मन्यपि तयोर्मेलनं प्रार्थितवती। अत्रान्तरे माधवस्तत्रागत्य तामाश्वास्योवाच—

'महाभागे! न भेतव्यम्, न भेतव्यम्।

मरणसमये त्यक्त्वा शङ्कां प्रलापनिरर्गल-
प्रकटितनिजस्नेहः सोऽयं सखा पुर एव ते।
सुतनु! विसृजोत्कम्पं सम्प्रत्यसाविह पाप्मनः
फलमनुभवत्युग्रं पापः प्रतीपविपाकिनः॥

प्राणवल्लभो यत्तस्या विलापं श्रुतवांस्तस्या हृदयस्य व्यथां बुद्धवांस्तस्या अनुरागमुपलब्धवांस्तस्याश्च रक्षाहेतोः स्वयमेव प्राणानपि पणीकृत्य तत्रागतवांस्तद्धि तस्या महदाश्वासस्थानम्, सा हि तस्या नारीजीवनस्य महती सार्थकता।

अद्य माधवस्याकृतिरतीव भीषणा। तस्य जीवितस्योच्छ्वसितमिवावलम्बनीभूतमिव मालतीजीवितमघोरघण्टस्य निर्ममखड्गतले निपतितमास्ते। नृशंसोऽघोरघण्टः—'चामुण्डे! भगवति! मन्त्रसाधनादावुद्दिष्टामुपनिहितां भजस्व पूजाम्'—इत्युक्त्वा देवीमुद्दिश्य शस्त्रमुद्यम्य मालतीं व्यापादयितु मुद्यतः।

अत्रान्तरे माधवस्तत्रागत्य झटिति खड्गं प्रकोष्ठेन निक्षिप्योवाच—'दुरात्मन्! एष प्रतिहतोऽसि, कापालिकापसद! नन्वयं न भवसि।' तदा मालती सहसा माधवमवलोक्य 'परित्ताअदु मं महानुभावो माहवो' इत्युक्त्वा तमालिलिङ्ग। प्रत्युत्पन्नमतिर्विपदि महाचल इवाकम्प्यो महावीरो माधवो मालतीलाभाय स्वावलम्बितकुत्सितकर्मणः प्रकाशप्रसङ्गेन सलज्जमब्रवीत्—

चामुण्डायतने कस्याश्चिद् बालिकाया आर्त्तनादोऽश्रावि। तदाकर्ण्य साकूतं माधवः—

नादस्तावद्विकलकुररीकूजितस्निग्धतार-
श्चित्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति।
अन्तर्भिन्नं भ्रमति हृदयं विह्वलत्यङ्गमङ्गं
गात्रस्तम्भः स्खलयति गतिं कः प्रकारः किमेतत्॥

माधवः करालायतनं गत्वा तूर्णं देवतार्चनव्यग्रहस्तौ कपालकुण्डला-घोरघण्टौ कृतवध्यचिह्नां मालतीञ्चापश्यत्।

अस्मिन् करालायतने प्रायेणेदृशो नरवधोऽभूदिति सुविदितमासीत् सर्वेषाम् अतो माधवस्य मनसीदमुदपादि—

'करालायतनाच्चायमुच्चरन् करुणध्वनिः।
विभाव्यते ननु स्थानमनिष्टानां तदीदृशाम्॥'

अधुनाऽनुमीयतां कीदृश्यवस्था माधवस्य। यस्याः प्रणयिन्याः कृते स श्मशानभूमावपदेवतास्य आत्मनः शरीरमांसदाने उद्यतस्तामेव सहसा जिघांस्यमानामवलोक्य माधवः स्वप्राणव्ययेनापि तां रक्षितुं मनो दधे। अत्र कविनाऽनेन घटनासन्निवेशेन दर्शितं यन्मालती यथा माधवस्यार्थ आत्मनः प्राणान् तृणीकृत्य शुश्रूषया मूर्च्छितं तमुज्जीवितवती, कृतज्ञो माधवोऽपि तथा कापालिककवलगतां तामेव प्रणयिनीं जीवितव्ययेनापि रक्षितुं कृत-प्रतिज्ञो जातः।

मालत्यपि चाज्ञासीद् यत्तस्याः प्राणवल्लभस्तस्याः कृते आत्मानमप्य-वज्ञाय तद्रक्षणायागत इति।

तस्या नारीजीवितं सार्थकम्, धन्यश्च तस्याः प्रेम यत् सा तस्मिन् महानुभवे जने भावं बध्नाति स्म। अपि च ज्ञातवती यत्तयोर्दाम्पत्यजीवनं सुखमयं भविष्यतीति।

माधवमयैजीविता मालती तपस्विनी सा माधवं स्मरन्ती जीवितं त्यक्तु-मना बभूव। अतो मरणसमये सा माधवमुद्दिश्योक्तवती—'हा दइअ।

. २

खर्जूरद्रुमदग्धजङ्गमसितत्वङ्नद्धविष्वकूतत-
स्नायुग्रन्थिघनास्थिपञ्जरजरत्कङ्कालमालोक्यते ॥

अपि च—

पृथुचलरसनोग्रमास्यगर्त्तं दधति विदार्य विवर्णदीर्घदेहाः ।
चलदजगरघोरकोटराणां द्युतिमिह दग्धपुराणरोहितानाम् ॥

अपि च—

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपीठाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥

अपि च—

निष्टापस्विद्यदस्थ्नः कथनपरिगलन्मेदसः प्रेतकायान्
कृष्ट्वा संसक्तधूमानपि कुणपभुजो भूयसीभ्यश्चिताभ्यः ।
उत्कण्ठस्रंसिमांसं प्रचलदुभयतः सन्धिनिर्मुक्तमारा-
देते निष्कृष्य जङ्घानलकमुदयिनीर्मज्जधाराः पिबन्ति ॥

अहो प्रादोषिकः प्रमोदः पिशाचानाम् । तथाहि—

अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।
एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

अपि च—

गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारसंवेल्लित-
क्रन्दत्फेरवचण्डडात्कृतिभृतप्राग्भारभीमैस्तटैः ।
अन्तःशीर्णकरङ्ककर्करतरत्संरोधिकूलङ्कष-
स्रोतोनिर्गमघोरघर्घररवा पारेश्मशानं सरित् ॥

एवम्भूते भीषणे पितृकानने वर्त्तमानेनाऽऽत्मविसर्जने समुद्यतेन माधवेन

व्योम्नस्तापिच्छगुच्छावलिभिरिव तमोवल्लरीभिर्व्रियन्ते
पर्यन्ताः प्रान्तवृत्त्या पयसि वसुमती नूतने मज्जतीव।
वात्यासंवेगविष्वग्विततवलयितस्फीतधूम्याप्रकाशं
प्रारम्भेऽपि त्रियामा तरुणयति निजं नीलिमानं वनेषु॥

अस्मिन्नेव समये महामांसस्य पणयिता माधवस्तत्र समासादितः। श्मशानसमीपे मालतीलाभवञ्चितो भग्नहृदयो माधव आत्मनः शरीरात् मांसं निजहस्तेनोत्कृत्यापदेवेभ्यो नैवेद्यरूपेणोत्सर्गं कर्तुमुद्यतः। स सक्रदितस्ततो दत्तदृष्टिर्विचरति स्म श्मशानभूमौ स्वमनसि चास्या भैरव-दृश्यदर्शनेनैकैकं पद्यं विरचय्य श्मशानवाटस्य महतीं रौद्रतां वर्णयति स्म। भवभूतिमृते न च कोऽपि कविर्भयानकरसस्येदृशीं वर्णनां कृतवान्। अहो भवभूतेर्बीभत्सरसवर्णनपटीयसी शक्तिः। तत्कृतवर्णनापठनेन पाठका मुग्धा भवन्ति। प्रतीतिविषयतामेति च भयानकरसः किम्भूतः पदार्थ इति।

महाकवेः श्मशानवर्णनं यथा—

पर्यन्तप्रतिरोधमेदुरघनस्त्यानं चिताज्योतिषा-
मौज्ज्वल्यं परभागतः प्रकटयत्याभोगभीमं तमः।
संसक्ताकुलकेलयः किलकिलाकोलाहलैः सम्मदा-
दुत्तालाः कटपूतनाप्रभृतयः सांराविणं कुर्वते॥

अपि च—

कर्णाभ्यर्णविदीर्णसृक्कविकटव्यादानदीप्ताग्निभि-
र्दंष्ट्राकोटिविसङ्कटैरित इतो धावद्भिराकीर्यते।
विद्युत्पुञ्जनिकाशकेशनयनभ्रूश्मश्रुजालैर्नभो
लक्ष्यालक्ष्यविशुष्कदीर्घवपुषामुल्कामुखानां मुखैः॥

अपि च—

एतत् पूतनचक्रमक्रमकृतग्रासार्द्धमुक्तैर्वृका-
नुत्पुष्णत् परितो नृमांसविघसैराघर्घरं क्रन्दतः।

विधेरियमेव प्रकृतिः। इदमेवाश्चर्यं दैवस्य दुर्विलसितम्; यत्—

'सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः
प्रथममेकरसामनुकूलताम्।
पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणो
विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम्॥'

भग्नमनोरथो माधवो मनसि प्रतिज्ञातवान्—

"न खलु महामांसविक्रयादन्यदुपायान्तरं पश्यामि।" इत्यवधार्य मदयन्तिकाया उत्कण्ठमानेन मकरन्देन सह सिन्धुतटमगमत्।

संस्कृतरूपकेषु महाकवयो नायकानां चरित्रविकाशहेतोः प्रतिनायकादीनां सृष्टिं विदधति। अत्र तु प्रकरणे माधवस्य प्रतिनायकनन्दनस्योपस्थापनेन नायकमाधवस्य चरित्रविकाशो विशेषेण विहितः कविना।

अनेन नन्दनाय मालतीसमर्पणरूपव्यापारश्रवणेनोभयोर्मालतीमाधवयोरवस्था कीदृशी शोच्या समभवच्छ्रूयताम्।

माधवः। [स्वगतम्] कष्टमेतावती लोकयात्रा मालत्या समं माधवस्य, अहो नु खलु भोः।

मालती। [स्वगतम्] महाभाअ। लोअणानन्द। एत्तियं दिट्ठोसि।* * * [स्वगतम्] परिणदं दाणिं मे जीविदतिण्हाए फलम्। [सास्रम्] निव्वूढं अ णिक्करुणदाए तादस्सवि कावालिअगुणं पतिट्ठिदो दुद्दैवस्स दारुणसमारम्भसरिसो परिणामो, कं एत्थ उवालहामि मन्दभाइणी, कं वा असरणा सरणं पडिवज्जामि।

माधवः। [स्वगतम्] नूनमाश्वासनमात्रमेवैतत् माधवस्य सहजस्नेहकातरा करोति भगवती। [सोद्वेगम्] हन्त सर्वथा संशयितजन्मसाफल्यः संवृत्तोऽस्मि, तत् किमिदानीं कर्त्तव्यम्।

उग्रता

विगलितप्रायश्च पश्चिमसन्ध्यासमयः। समावृतं जगत् सभग्रं सूचिभेद्येन तमसा समन्तात्। तदा—

काम। [स्वगतम्] रमणीयोर्जितं हि मदयन्तिकामकरन्दयोर्दैवाद्य दर्शनम् इति।

मालतीगुणाकृष्टहृदयो माधवः कामन्दकीनिदेशानुसारेण 'अयमवसरः प्रीतिदानस्य' इति कृत्वोवाच।—

'यद्व्यालव्रणितसुहृत्प्रमोहमुग्धं
कारुण्याद् विहितवती गतव्यथं माम्।
तत् कामं प्रभवति पूर्णपात्रवृत्त्या
स्वीकर्त्तुं मम हृदयञ्च जीवितञ्च॥'

तच्छ्रुत्वा लवङ्गिकाऽब्रवीत्—

'पडिच्छिदो खु णो पियसहीए अअं पसादो।" अत्र खलु उभयोर्हृदयविनिमयः सञ्जातः। तत्त्वतोऽयमेव हि विवाहः।

जीवित-वैफल्यम्

शुश्रूषया नारीणां माधवमकरन्दौ कथञ्चित् प्राप्तसंज्ञौ। अत्रान्तरे राजदूतः कश्चित्तत्राऽऽगत्य मदयन्तिकामुवाच—'वत्से मदयन्तिके, भ्राता ते ज्यायान् अमात्यनन्दनः समादिशति—अद्य परमेश्वरेण अस्मद्भवनमागत्य भूरिवसोरुपरि परं विश्वासमस्मासु च प्रसादमाविष्कुर्वता, स्वयमेव प्रतिपादिता मालती, तदेहि सम्भावयामः प्रमोदमिति।' अनेन मर्म्मन्तुदसंवादेनातीव दुर्मनायमानौ सञ्जातौ प्रणयिनौ। अशरणौ तौ तीव्रमनोव्यथया नितरामखिद्यताम्। नरपतेरभिलाषस्य प्रतिकूलाचरणं विधातुं कस्य का नाम शक्तिः? भगवती कामन्दकी तु तयोर्मिलनसम्पादनविषये दृढसङ्कल्पा जाता। अत्रान्तरे देवीनिदेशाद् मालतीमादाय प्रस्थिता कामन्दकी। 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति वचनस्यार्थं सार्थकीकुर्वता कविना घटनासन्निवेशः कृतः। 'स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगादिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति।" इति कालिदासस्योक्तिं विदधानोऽवितथाम् विरहनिकषपाषाणे उभयोः प्रेमसारवत्त्वं विज्ञापितवान् महाकविः।

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः
स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण।
कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन
प्रसभममृतवर्षेणेव सान्द्रेण सिक्तः ॥

इतो यावद्दर्शयित्वा निपुणेन कविनाऽनिष्टं प्रणयिनोराशङ्कमानेन व्याघ्रविद्रावणवर्णनेनाङ्कोऽयं समाप्तिमनायि।

अनिष्टस्य सम्भावनं यथा कामन्दक्याः।—

'प्रकृतिललितमेतत् सौकुमार्यैकसारं
वपुरयमपि सत्यं दारुणः पञ्चबाणः।
चलितमलयवातद्धूतचूतप्रसूनः
कथमयमपि कालश्चारुचन्द्रावतंसः ॥'

(ख) व्याघ्रविद्रावणवर्णनेन कविना माधवाय मालत्याश्चरित्रं कीदृशं मधुरमिति दर्शितम्। अस्य प्रकरणस्य चतुर्थाङ्के प्रणयिनस्तथापरप्रणयिनोर्मदयन्तिकामकरन्दयोरन्योऽन्यसन्निकर्षाधिक्यसम्पादनार्थमिदं व्याघ्रयुद्धवर्णनम्।

व्याघ्रस्य वन्धनमन्दिरात् पलायनश्रवणेन माधवादयस्तत्र घटनास्थलं प्राप्ताः। परन्तु प्रियसखं मकरन्दं मूर्च्छितमवलोक्य प्रमुग्धः। माधवं मूर्च्छितमवलोक्य मालती नितरां कातरा सती तं शुश्रूषते स्म। प्रतिपन्नचेतनस्य मकरन्दस्य सन्देशज्ञापनेन च तं प्रकृतिस्थं कृतवती। अत्र स्ववल्लभे माधवे मालती कीदृशी अनुरक्ता, कीदृशी भाविस्वामिसेवातत्परा, प्रियानिष्टाशङ्कां कुर्वाणा व्यथितचित्ता चेति स्फुटीकृतं कवेर्वर्णनानैपुण्येन। वर्णितश्च भवभूतिना माधवस्य सुहृद्वात्सल्यम्। सुहृन्मकरन्दस्तस्य वहिश्चराः प्राणा इव। कर्त्तव्याप्रमत्तो माधवः सुहृत्प्राणान् विपन्नान् विलोक्य विस्मृतवानात्मानं मालतीञ्च। इदं महात्मनां स्वरूपम्।

किञ्च व्याघ्रविद्रावणवर्णनप्रयोजनं कविना स्वयमेव कामन्दकीमुखेन कथितम्। तद् यथा—

वान् इति महान् कलकल उदतिष्ठत्। मकरन्दस्तेन शार्दूलेनाभिपातितादधिगतायुधः पुरुषात् कुतोऽप्येत्य मध्ये स्थितः सन् दंष्ट्रायुधं प्रमथितवान् स्वयञ्च दृढं पशुना हतः। 'व्याघ्रनखरप्रहारनिःसृतरक्तप्रवाहः क्षितितलनिषक्तखड्गलतावष्टम्भनिश्चलः संभ्रान्तमदयन्तिकावलम्बितस्ताम्यतीव मकरन्दः।' अनेन सन्देशेन नितरामुद्विग्नो जातो माधवः। स च त्वरितपादविक्षेपेण मालत्या सह तान् द्रष्टुं प्रतस्थे।

इदं व्याघ्रयुद्धवर्णनं स्मारयति खलु नो मृच्छकटिके द्वितीयाङ्कावसाने वारणाहववर्णनम्। परन्तु महाकविनाऽत्र प्रदर्शितमात्मनः कल्पनानैपुण्याधिक्यम्। अपि चानेन शार्दूलस्य बन्धनमन्दिरात् पलायनवर्णनेन पथिकायते स्मृतिपथे अस्माकं रत्नावल्यां मन्दुरायाः प्लवङ्गप्रभ्रंशनम्। रूपकेषु तत्तादृशघटनासन्निवेशः किं खलु नाटकीयवस्तुन उपकारं साधयति न वेति चिन्ता स्वत एव नो मनस्युदयमेति। किन्तु सुनिपुणं विचारयतामिदमेव प्रतिभाति यन्महाकवयो नूनं तेषु रूपकेष्वेतादृशघटनासन्निवेशेन नाटकीयवस्तूनामुपकारं साधयन्त्येव। तथाहि—व्याघ्रविद्रावणवर्णनेनानेन महाकविना नाटकीयवस्तुन इत्थमुपकारो व्यधायि—

(क) तृतीयाङ्के महाकविः कामन्दक्या भगवत्या अपरिमेयाश्चर्येणाचार्यकेण मालतीमाधवयोरन्योन्यसन्दर्शनं संसाध्य माधवं मालत्या वल्लभमधिकृत्य मनोभावं दर्शितवान् मालतीकामन्दक्योः कथोपकथनेन। अपि च दर्शितं भवभूतिना मालत्या हृदयस्य प्रतिस्तरं नायकाय, ज्ञपितञ्च तस्मै कामदेवायतने तद्दर्शनात् प्रभृति मालतीहृदये ललितमान्मथविधेः सर्वोत्कर्षेण वर्त्तनम्। मालत्या अवस्थात्मनः सदृशीति समाकर्णितं माधवेन लवङ्गिकामुखात्। सन्धुक्षितस्तस्य कामानलः विवृद्धश्चाऽऽग्रहो मालतीलाभाय। स यथा यथा समाकर्णयति स्म प्रियालापं तथा तथा तत्कथासरसीरसमग्नो भवति। अधुना तस्यावस्था तन्मुखादेव श्रुतास्माभिः।

माधवः। [स्वगतं] हन्त! पुण्यवानस्मि, यदहमतर्कितोपनतदर्शनोल्लसितलोचनया अनया—

तथाच श्रीहर्षः।—

सागरिका। [सबाष्पम्] आलिहिदो मए एसो, किं उण अणवरद-णिवडन्तवप्फसलिलेण दिढी पेक्खिदुं न पहवदि। इति।

अतिभूमिं गतो माधवस्यानुरागः। हृदयङ्गमाय सुहृदे मालतीमधिकृत्याऽऽत्मनो विकारजातं निवेदितवान् माधवः। स च मालतीमयः सञ्जातः। तस्य पृथक्सत्ता नासीत्। तेन स्वगतमभाणि।—

'पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चाद्
अन्तर्बहिः परित एव विवर्त्तमानाम्।
उद्बुद्धमुग्धकनकाब्जनिभं वहन्ती-
मासक्तितिर्यगपवर्त्तितदृष्टिवक्त्रम्॥'

प्रकाशञ्च भणितम्—

'प्रसरति परिमाथी कोऽप्ययं देहदाह-
स्तिरयति करणानां ग्राहकत्वं प्रमोहः।
रणरणकविवृद्धिं बिभ्रदावर्त्तमानम्
ज्वलति हृदयमन्तस्तन्मयत्वञ्च धत्ते॥'

ये खलु आदर्शप्रेमिकास्ते प्रणयिनीनां कृते इत्थं प्रेमाधिक्यं दधते। नूनमियं भक्तस्यावस्था। राधावलोकनेन श्रीकृष्णस्येदृशी दशा समजनि।—

'राधा पुरः स्फुरति पश्चिमतश्च राधा
राधाधिसेव्यमिह दक्षिणतश्च राधा।
राधा खलु क्षितितले गगने च राधा
राधामयी मम बभूव कुतस्त्रिलोकी॥'

विनिमयः

तृतीयाङ्के वयं पश्यामो यत् कामन्दक्याः कार्यसाधनोपदेशकौशलेन शङ्करसम्बद्धे कुसुमाकरे नामोद्याने मालतीमाधवयोः साक्षात्कारः सञ्जातः। अत्रान्तरे 'स्वकीयबन्धनमन्दिरान्निर्गतः सहसा कश्चित् प्रचण्डो व्याघ्रोऽमात्यनन्दनस्य भगिनीं मदयन्तिकां विनिहतविद्राविताशेषपरिजनामभिभूत-

असम्बरे सम्बरवैरिविक्रमे
क्रमेण तत्र स्फुटतामुपेयुषि ॥'

अतो मकरन्देन प्रियवयस्येनाऽसगमनादिकमवलोक्यानुमितमाधव-चित्तविकारेण पृच्छयमानो माधवोऽवनतमुग्धमुखपुण्डरीकोऽतिष्ठत्। कृताभि-योगस्याप्यात्मनोऽनङ्गचिह्नगोपनं तदुक्त्यैव प्रतिपाद्यते—'अहन्तु तस्याः सर्वाकारहृदयङ्गमायाः सम्भाव्यमानस्नेहरसेनाभिसन्धिना विधेयीकृतोऽपि परिप्लवत्वमात्मनोऽपनिह्नोतुकामः प्राक्प्रस्तुतस्य बकुलदाम्नो यथा कथञ्चि-दवशेषं ग्रथितवानेव।' अहो धीरता माधवस्य!

तथाचोक्तं महाकविकालिदासेन—

'विकारहेतौ सति विक्रियन्ते
येषां न चेतांसि त एव धीराः॥' इति।

अथ कलहंसेन माधवहस्ते मालतीचित्रितमाधवप्रतिकृतेः समर्पणं तथा पश्चाद्दिग्भागादागत्य मन्दारिकया प्रतिकृतेः प्रतिग्रहणञ्च कृतम्। मालतीमुद्दिश्य माधवस्य प्रणयपत्रिकालेखनादीनि वृत्तानि महाकविना नैपुण्येन रचितानि। 'द्रष्टव्यस्वरूपा च भवतो विकारहेतुः तदत्रैव लिख्यतां मालती' इति मकरन्देनाऽऽदिष्टमालतीप्रतिकृतिनिर्माणस्य माधवस्यावस्था मेघे यक्षस्येव, तथा रत्नावल्यां सागारिकाया इव जाता। तथाहि—

'वारं वारं तिरयति दृशोरुद्गमं वाष्पपूर-
स्तत्सङ्कल्पोपहितजडिमा स्तम्भमभ्येति गात्रम्।
सद्यः स्विद्यन्नयमविरतोत्कम्पलीलाङ्गुलीकः
पाणिर्लेखाविधिषु नितरां वर्त्तते किं करोमि॥'

कालिदासश्चात्र यथा—

'त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम्
आत्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्त्तुम्।
अस्त्रैस्तावन् मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः॥'

"भाविनि भूतवदुपचारा"दवगन्तव्यम्। माधवो विदर्भराजस्य मन्त्रिणो देवरातस्य पुत्रः। पद्मावतीनगर्यां चाध्ययनाद्वसति स्म। मालत्याः पद्मावतीराजस्य मन्त्रिणो भूरिवसोर्दुहितुः प्रणयमार्थयत। सन्न्यासिन्याः कामन्दक्यास्तस्याश्च शिष्यायाः सौदामिन्याः समक्षमुभयोर्देवरातभूरिवस्वोः सन्ततिद्वारा वैवाहिकसूत्रेण बन्धनरूपप्रतिश्रुत्यनुसारेण—पद्मावतीनगर्यां प्रहितो माधवोऽध्यात्मविद्यापरिग्रहाय देवरातेन। स्ववयस्यनन्दनेन सह मालत्याः परिणयमभ्यलषत् पद्मावतीराजः। अतो देवरातेन दत्तभारा कामन्दकी तयोर्मेलनसंघटनार्थं कृतप्रतिज्ञा जाता। पद्मावतीनगर्यां द्वयोः प्रणयिनोः परस्परसन्दर्शनं संघटितम्। उभावन्योऽन्यं जातानुरागौ। मालतीदर्शनादारभ्य माधवोऽवतीर्णोऽभूद्रतिरमणबाणगोचरताम्। मालती चापि वल्लभावलोकनात् प्रभृति मदनवेदनाखिद्यमानमानसा जाता। माधवोऽचिरदृष्टां मालतीं बहुकालं विषयान्तरपरिहारेण चिन्तयित्वा मन्थरविवेकोऽभूत्। तेन लज्जा विजिता, विनिवारितो विनय उन्मथिता च धीरता। किं बहुना—

सन्तापसन्ततिमहाव्यसनाय तस्या-
मासक्तमेतदनपेक्षितहेतु चेतः। इति।

अतो मदनोद्याने साक्षादेव परस्परसन्दर्शनेन मालतीमाधवयोरन्यान्यानुरागोत्पत्तेस्तदप्राप्तेश्च दशाविशेषोत्पादादत्र पूर्वरागलक्षणो विप्रलम्भाख्यश‍ृङ्गार एव प्रधानतमो रसः। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—।

श्रवणाद्दर्शनाद्वाऽपि मिथः संरूढरागयोः।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते॥

धीरप्रकृतिर्माधवो बहुदिवसोपचीयमानं मन्मथव्यथाविकारमुपलभमानोऽपि प्रियसखस्य मकरन्दस्य-समीपे लज्जया तस्यापह्नुतिं विहितवान्। नैषधे राजा नल इव स एवमवस्थामापन्नः समजनि—

'अवाप सापत्रपतां स माधवो
जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्तितस्थितिः।

मदीयवाक्यं न कदापि मृषा भवेत
वदामि तस्यं शपथं विकृत्य तु ।
यद्यत्र सूर्यः प्रभवेत् कदोदयः
प्रतीचिदिङ्मण्डलदेशतः ॥
वैश्वानरस्य च भवेद् यदि शीतलत्वं
पद्मं प्रकाशितमहो यदि पर्वताग्रे ।
यद्यत्र कुत्र दिवसे प्रचलेच्च मेरु-
र्मद्वाक्यलङ्घनमहो न भवेत् तथापि ॥

इत्यारब्ययामिन्यां प्रथमखण्डे सहरियारसहज़ादिसंवादे वग़दादस्थित-रमणीत्रयसहितं वाहकस्य कथोपकथनं नाम द्वाविंशतिः (?) सर्गः ।

श्रीमच् श्रीशम्भुचन्द्रो नरपतितिलकः सर्वदेशप्रसिद्धः
काकीनायां नगर्यां विलसति सुकृतियुतो धीमान् वरीयान ।
स्मारं स्मारं तदाज्ञां तनुत इति मुदा श्रीजगद्बन्धुविप्रो
विज्ञोऽस्याः पुस्तिकाया निजगुणवशतः क्षामयेद् दोषसङ्घान ॥

मालतीमाधवे नायकचरितम्

[निबन्धकः—श्रीशिवशङ्करशास्त्री]

पूर्वरागः

मालतीमाधवे नाम प्रकरणे नायको माधवो नाम । स च 'ब्राह्मण-कुमारः' 'अमात्यः' मालतीमात्रनिरतत्वाद् "अनुकूलः" । त्यागादिसामान्यगुण-वत्त्वात् 'धीरप्रशान्तश्च' । तथाहि "रे रे ब्राह्मणडिम्भ" इत्यघोरघण्टकृत-माधवसम्बोधनादस्य—ब्राह्मणत्वम् । अमात्यत्वञ्च पुनरमात्यपुत्रत्वेन

कारं कृत्वा वदामि भृत्योऽनुकम्पया यदादेशं करिष्यन्ति परितोऽहं तदैव करिष्यामि। एवं कायमनोवाक्येनैव तदादेशप्रतिपालने भवामि यत्नसंयुतः सर्वथा। भवदीयभाषितनियमलङ्घनजन्यं मां प्रति भवतीनां भर्त्सनादिकं प्रकाण्डदण्डविधानमपि कर्त्तुं नो भविता। अहं भवतीनामन्तिके मदीयं तत् प्रखरतरवागिन्द्रियं विधाय निर्वाकं कारयामि संस्थापनम्। एवं मदीयैतन्नयनद्वयं दर्पणमिव विभूय करिष्यति समवस्थानम्। तस्मिन्नेकनिमेषेण दृष्टपदार्थस्य स्थानान्तरितभवने निमेषान्तरेण तस्य चिह्नमात्रस्यापि प्रकाशो न भविता। हस्तपादादिकर्मेन्द्रियाणामपि करिष्याम्यद्य यामिन्यां संयमं येन केषामपि प्रचलनानतिरिक्तविषये न भवति। निशम्य मनोरमवचनं वाहकस्य जोवादी गम्भीरव्याहारेणावादीत्। हे वाहक! यत् त्वां प्रति नियमाबद्धं कुर्महे एतदभिनवो नियमो नासीत्। अस्माकं मध्येऽप्येतद्रूपनियमो निर्द्धारितः। तत् पश्य द्वारोपरिभागे किमस्त्यङ्कितम्। वाहकस्तस्या एवंविधवचने किञ्चिदन्तरे समये विधायोर्द्ध्व दृष्टिं करोति स्म समवलोकनम्।

स्वर्णमण्डितमञ्जुलबृहदक्षरेण लिप्तमासीद् वृत्तमेतत्। यः कोऽपि स्वकीयानधिकारविषयचर्चां करोति अकाण्डक्षितिमण्डलेऽस्मिन् तस्यैवासन्तोषसूचकभाषितसङ्घातश्रवणं कर्त्तुं भविता अप्रस्तुताभिधाने च भवेद् यदविनिन्दनं तत्र का कथा।

अप्रस्तुताभिधायी यो भविता जनसञ्चयैः।
सज्जनैर्गर्हणीयः स भवत्येव निरन्तरम्॥
मुनिमुख्यकणादस्य अप्रस्तावितभाषिणः।
निन्दनं कुर्वते सर्वे षट्पदार्थोपवर्णने॥

तत्परं स वाहकस्तद्रमणीगणानामन्तिके प्रत्यागमनं कृत्वा वदति स्म वचनमिदम्, हे मान्या गण्याः—अहं विधाय शपथं वदामि भवतीनां सन्निधाने अनधिकारविचारणाकरणं तावद्दूरे विराजतु, भवतीनां समाचरितविषये एकमात्रमपि वचनं(?) न करोमि प्रयोगम्।

परन्तु सा आमिनी वाहकस्य रसान्वितसकातरवचननिकरमाकर्ण्य महाकौतुकान्विता स्नेहसन्दोहसंयुता चाभवत्। एवं तस्य वाहकस्य पक्षपातावलम्बनं कृत्वा गृहाधीश्वरीं जोवादीं प्रत्यवादीद् वचनमिदम्। अयि! भगिनि! वाहकोऽयमवादीद् यल्लपितं तत् तथ्यमेव मन्ये; भवत्यनुमानमिदं मम मानसे—अस्य प्रार्थनीयविषयो नासङ्गतः। अयमकार्षीदस्माकमालयागमं यावत् नानारूपेण प्रमोदप्रबन्धम्। यद्यपि मदीयंवचनं करोषि प्रतिपालनं तदानुरोधं विधाय वदामि वर्त्तमानवासरयामिन्यामिमं महामोदसम्पादकं वाहकमस्माकमन्तिके समवस्थानार्थं कुरुष्वानुमतिम्। येनानन्तवचनालपनानि करोमि येन च भवेत् मनोमन्दिरादस्मदीयाद् ध्वान्तसन्दोहविध्वंसनम् प्रमोदकरवचनालापनप्रदीपेन सर्वथास्माकम्। निशाम्य आमिन्या वाणीसकलं सा च जोवादी च भावितमिदमवादीत् मृदुमधुरव्याहारवादी।

अयि भगिनि, त्वं यदि वाहकस्य अत्रावस्थानार्थमनुरुध्यसे तर्हि भवादृशानुरोधप्रबन्धस्योपेक्षणं विधातुं न भवामि समर्था। त्वां प्रति यत आसीन्मे महती प्रीतिः। परन्तु तं वाहकं समाहूय निजगाद। हे वाहक! बहुलरसकरवाक्यवादक, त्वदीयप्रार्थनीयविषयमहं कुर्याम् अत्रावस्थानमेकमङ्गीकार्यं कर्त्तुं भविता। वयं यामिन्यां यद् यदाचारव्यवहारादिकं करिष्यामः तेषां कारणानुसन्धानं कर्त्तुं कथंकारमपि न शक्ष्यसे। अस्माकं चरितकर्मणा सार्द्धं तव किञ्चिदपि संसर्गो नैव भविता। किन्तु यदि स्वयं प्रवर्त्तनेनास्मदाचरितकृतिविषये कथञ्चित् करोषि त्वं प्रश्नसूचकवाक्यप्रयोगं तदा त्वां प्रति प्रातिकूल्याचरणं कृत्वा तस्यामेव करिष्यामो विपरीतव्याहारं महाभयङ्करं रोमहर्षणविधायकम्; अतो वदामि मुहुर्मुहुस्तत्प्रश्ने कृते तव नितान्तमेव निरानन्दनिकरनीरधिनीरे निपतनं निश्चितं भविता। अतः सतर्कभावेन कुरु समवस्थानं कस्यचिदपि विषयस्य तत्त्वानुसन्धानं मा कुरु सर्वथा। जोवाद्या एतादृशवचननिचयं निशम्य वाहको विधाय विनयविसरं चकार प्रत्युत्तरमिदम्, हे मान्ये! अहं भवतीनाम् अन्तिकेऽङ्गी-

भिमुखे गमनम्। प्रस्थानोद्योग इतः परं कथञ्चित् कालविलम्बिते कृते तव गमनस्य समयो भवेदतिवाहितः। तेन समागतायां यामिन्यां प्रगते तव क्लेशबाहुल्यमेव भविता। अतः सत्वरं मद्वचनावलम्बनं विधाय कुरुष्व यात्रामिति तासां युवतिरत्नानां परिवर्ज्जनं विधाय नासीत् तस्य वाहकस्य वासना विकसिता गमने निजनिकेतनस्य।

ततः सफीवचनमाकर्ण्यावादीत् प्रतिवचनमिदं नितान्तविनीत-भावेन। हे मान्याः कन्दर्पदर्पखर्वकारिकाः कामिनीगणगणिताः, मामेवं-प्रकारावस्थान्वितं विधाय साम्प्रतं कुत्र गन्तुमादेशं कुर्वन्ति। भवतीनां मनोहररूपलावण्यसमीक्षणे सुमधुरव्याहारविसरश्रवणेऽपि च अहमानन्द-सागरे निमग्नो भूत्वा विकृतचैतन्यप्राय एवावस्थानमत्र करोमि स्म। साम्प्रतं स्वकीयमन्दिरगमनस्य वर्त्मपरिज्ञानेऽसमर्थ इति। मदीयचैतन्योदय-निमित्तं एकयामिनीमात्रं निवस्तुमस्मिन् कुर्वन्तु सम्मतिप्रकाशनम्। करिष्यन्ति यत्रानुमतिमवस्थातुं तत्रैव महासन्तोषभावेन करोम्यद्य निवसतिम्। सम्पूर्णैकनिशामन्तरेणाहं न करिष्यामि मदीयस्वाभाविकचैतन्यस्य संलाभं किन्तु अस्मिन् करिष्याम्यस्मात् स्थानात् स्वस्थानाभिमुखे प्रस्थानं तस्मिन्नपि मदीयान्तःकरणस्याधिकांशमत्र स्थाने एव करिष्यति समवस्था-नम्। वदामि बहुविधविनयं विधाय लपितमेतद् भवत्यन्तिके महानन्द-सागराभिषिक्तस्य मम मा कुर्वन्तु साम्प्रतं निरानन्दनीरनिक्षेपम्।

विधाय पूर्वं बहुमोदसञ्चयं
मया समं सत्प्रकृतेर्विवासनात्।
प्रस्थानमस्मान्निलये च साम्प्रतं
ब्रुवन्ति कर्त्तुं गमने कथं वराः॥
मदीयचित्तभ्रमरो विराजते
निरन्तरं सत्पदपङ्कजे मुदा।
युष्माकमेतद् वचनं विनिश्चितं
वदामि मान्या युवतिव्रजोत्तमाः॥

चकार समर्पितम्, स च वाहकस्तस्याः पाणिपङ्कजचुम्बनपूर्वकं विधाय सुरापात्रसंग्रहणं पानकरणात् पूर्वमेकं सङ्गीतस्याकार्षीत् समारम्भणम्, तस्य च वाहकसङ्गीतस्य मर्मार्थ एषः।

यथा कथञ्चित् सुरभिगन्धयुक्तस्थलद्वारा गन्धवहे वहमाने सति ततस्थलस्य सौरभ्यमन्यत्र करोति गमनं विधाय जनानां मनोऽपहरणम्, तद्रूपमहं यन्मदिराभाण्डं संप्राप्येतत्पानोपक्रमं करोमि एतद् भवत्या हस्तादागतमिति कृत्वा स्वाभाविकापेक्षयाऽधिकतररसगन्धिसंयुतमेव भवेत्।

वाहकस्यैवंविधसङ्गीतश्रवणेन ताश्चिमिता रमण्यः महासन्तोषरत्नाकरे भवन्ति स्म निमज्जिताः।

एवं ता अपि युवत्यः क्रमश एकैकं मनोहरं सङ्गीतं कोकिलालाप-निन्दितलपितं सुमधुरव्याहारविस्तरेण प्रचक्रिरे। तस्मिन् सभारवाहकाः सर्वा एव महाप्रमोदप्रवाहेण चक्रुः कालवर्तनम्।

कुर्वते क्व च सङ्गीतं कस्मिन् हासं प्रचक्रिरे।
कस्मिन् वा वचनालापं ताः सर्वाः कुर्वते मुदा॥

स्वाभाविकमेव ताः सर्वाः महामोदकरणे नितान्तौत्सुक्यसमन्विताः तस्मिंस्तु बहुलतरमन्दिरायानन्दनिवहोऽपि विभाति स्म चित्तकन्दरे। अतः प्रमोदालापादौ का कथा एवमेव प्रकारेण बहुलकालं चकार चकार सम्वराहितं ताभिर्वाहकः।

महानन्दसिन्धौ तरङ्गान्विते निमज्जन्ति नार्यस्तदा सर्वथा।
न दुःखस्य लेशस्य चाभ्युदयोऽभवत् तत्र तासां प्रमोदोदयात्॥

मुहुः कौतुके दत्तचित्ता युवत्यः
सुरापानमत्ताः प्रमत्तैव यावत्।
प्रचक्रुस्तदा ताः सुमिष्टादिभोगं
यथेष्टं विशिष्टा रमण्योऽतितुष्टाः॥१६॥

दिवसस्य प्रायावसाने सा सखी निजगाद तं वाहकं प्रति भाषितमिदम्। हे भारवाहक, भगिन्यौ वदतः त्वमस्मिन् गात्रोत्थानं विधाय कुरु स्वस्थाना-

भाषितम्। स तु समाहितो भूत्वात्र एतद्रूपशपथेन अस्माकमन्तिके (?)वासवस्थितं विधातुं कुर्महे मतिम्(?)। तदेव तव कर्त्तुं भविता सर्वथा। वदामि सविशेषणं वृत्तान्तं तत् एवमस्माकं नियमानुवर्ती भूत्वा परितः सदाचरणं कर्त्तुमत्र भविता। हे वाहक, वदामि ते मुहुर्मुहुरस्माकं गुप्तविषयं प्राणान्तेऽपि केषामन्तिके मा वक्तव्यम्। एवमेव प्रकारेण जोवादी वाहकेन सार्द्धं करोति स्म बहुविधकथोपकथनम्। एतस्मिन्नेव समये आमिनी स्वकीयवसनपरिवर्त्तनपूर्वकं भोजनायैनमेवं परिवेशनादिकरणार्थं चकार दृढरूपेण कटिबन्धनं वसनाञ्चलेन। परन्तु अकार्षीत् बहुविधमांसमेवं कतिपयपात्रपरिपूर्णमदिरां तथा पानार्थं स्वर्णनिर्मितं नानाप्रकारं चषकं भोजनस्थाने समुपनीतम्। तदनु वाहकेन सार्द्धं सर्वा युवत्यश्चतुर्दिक्षु विधाय संवेष्टनं कुर्वन्ति स्म समुपवेशनम्। महानन्दसमन्विता भोजनार्थं वाहकस्य सन्निधाने समुपवेशनार्थं चक्रिरे अनुमतिमनुकम्पां विधाय। स च वाहकः परमसुन्दरत्रिसम्मितरमणीरत्नसहितो भोजनार्थं समासीनो भूत्वा परमसुखानुभवं विदधत् स्वयमेव स्वात्मानं कृतार्थप्रायं कर्त्तुं प्रवर्तितः। एवं चकार चिन्तनमिदं चेतसि। अहो वर्त्तमानवासरे मम सर्वथैवासीत् सुप्रभातम्, यासां रमणीमण्डलमण्डनसन्निभकामिनीनां वचनश्रवणमपि मादृशामसम्भाव्यम् एव, तत्र ताभिः सहितं बहुलालापकलापेन करोम्यत्र भोजनं किमाश्चर्यमितोऽधिकम्।

कस्मिन् काले कथं कस्य भविता सुसुखोदयः।
तत्तत्त्वनिर्णयं कर्त्तुं कोऽपि शक्तो न सम्भवेत्॥

परन्तु सर्वास्ता युवत्य आहारारम्भं कर्त्तुम् आसन् प्रवर्त्तिताः। तस्मिन्नामिनी कामिनीशिरोमणिः स्वकीयपानार्थमेकस्मिन् पात्रमध्ये किञ्चिन्मदिराक्षेपणमकार्षीत्। एवमारवमानवानां व्यवहारानुसारेण पानपूर्वकम् वारद्वयं तत्पात्रं मद्येन पूरितं कृत्वा क्रमशस्ते भगिन्यौ द्वे प्रति समर्पितं चक्रे। ते च जोवादी-सफ्यौ क्रमशोऽकुरुतां पानं महासन्तोषभरेण। तदनु तत् पात्रं पुनः कृत्वा परिपूर्णं मदिरया भारहारकरकमले

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

April, 1935.	१८५६ शकीये चैत्रे १७श-वर्षस्य १२श-संख्या	Vol. XVIII No. 12

आरब्ययामिनी

(वग्दादस्थितरमणीत्रयसहितं वाहकस्य कथोपकथनम्)

(पूर्वतोऽनुवृत्तिः)

परन्तु स वाहकस्ताभिमिता युवतीः समाहूय निजगाद वचनमिदम्। हे मान्या युवतिगणवरेण्या रमण्यग्रगण्याः, भवत्यश्चेदं विवेचनं मा कुर्वन्तु यद् यस्याहमकार्षं समादरणं तेन परस्मिन्नहं करिष्यामि कृतघ्नताचरणम् यद्वा स्वमेव स्वयं सम्भ्रमयोग्यपात्रं विविच्य भविष्यामि महादर्पसमन्वित इति। अहमस्मि चिरदिनं भवतीनां दासानुदासः। स वाहकः एतद्रूपभाषित-मुक्त्वा यन्मुद्राया अकार्षीत् गुरुतरभारवहनेन प्रापणं तस्याः सर्वस्याः प्रत्यर्पणं विधातुम् अकरोत् उपक्रमम्। तेनैव सा जोवादी मधुरव्याहारवादिनी वदति स्म वचनमिदं सहासवदनेन—हे वाहक! एतन्मुद्रायाः कुरु तवान्तिके संस्थापनम्। कस्मैचिद् सामवायिसमदीयकर्मसम्पादकाय प्रतिभृतिकरूपेण यदर्थादिकप्रदानं कुर्मः पुनस्तत्प्रत्याहरणं नैव कुर्मः। किन्त्वेकं वदामि निगूढ-

Compiled
1999-2000